TRAFIKVERKET

Kulturarvsanalys

Ostlänken delen Sillekrog-Stavsjö
Nyköpings kommun, Södermanlands län
2017-10-20

Järnvägsplan Sillekrog-Sjösa TRV 2014/72086, Järnvägsplan Sjösa-Skavsta TRV 2014/72085, Järnvägsplan Skavsta-Stavsjö TRV 2014/72084

Trafikverket
Postadress: 781 89 Borlänge
E-post: trafikverket@trafikverket.se
Telefon: 0771-921 921

Dokumenttitel: Ostlänken delen Sillekrog-Stavsjö.
Kulturarvsanalys

Författare: utredningen är utförd av Nyréns Arkitektkontor med
underlag från KMV Forum.
Arbetsgrupp Nyréns Arkitektkontor:
Mattias Eklund, Maria Engström, Nico van Gelderen,
Urban Nilsson (ansvarig) och Marcus Ängeby
Arbetsgrupp KMV Forum:
Helena Fennö och Samuel Björklund

Dokumentdatum: 2017-10-20
Dokumenttyp: underlag till järnvägsplan delsträcka 31, 32, 33
Dokument ID: OLP3-04-025-30-0_0-0051

Orienteringskarta
Orienteringskarta för Ostlänken, delsträcka förbi Nyköping, mellan Sillekrog och Stavsjö. Den geografiska avgränsningen för kulturarvsanalysen är styrd av Ostlänkens korridor inom vilken den framtida järnvägsanläggningen ska anläggas. På kartan är korridoren markerad med en röd konturlinje.

Kulturarvsanalysen omfattar däremot inte områdena i anslutning till den röda heldragna linjen inom och väster om Nyköpings tätort.

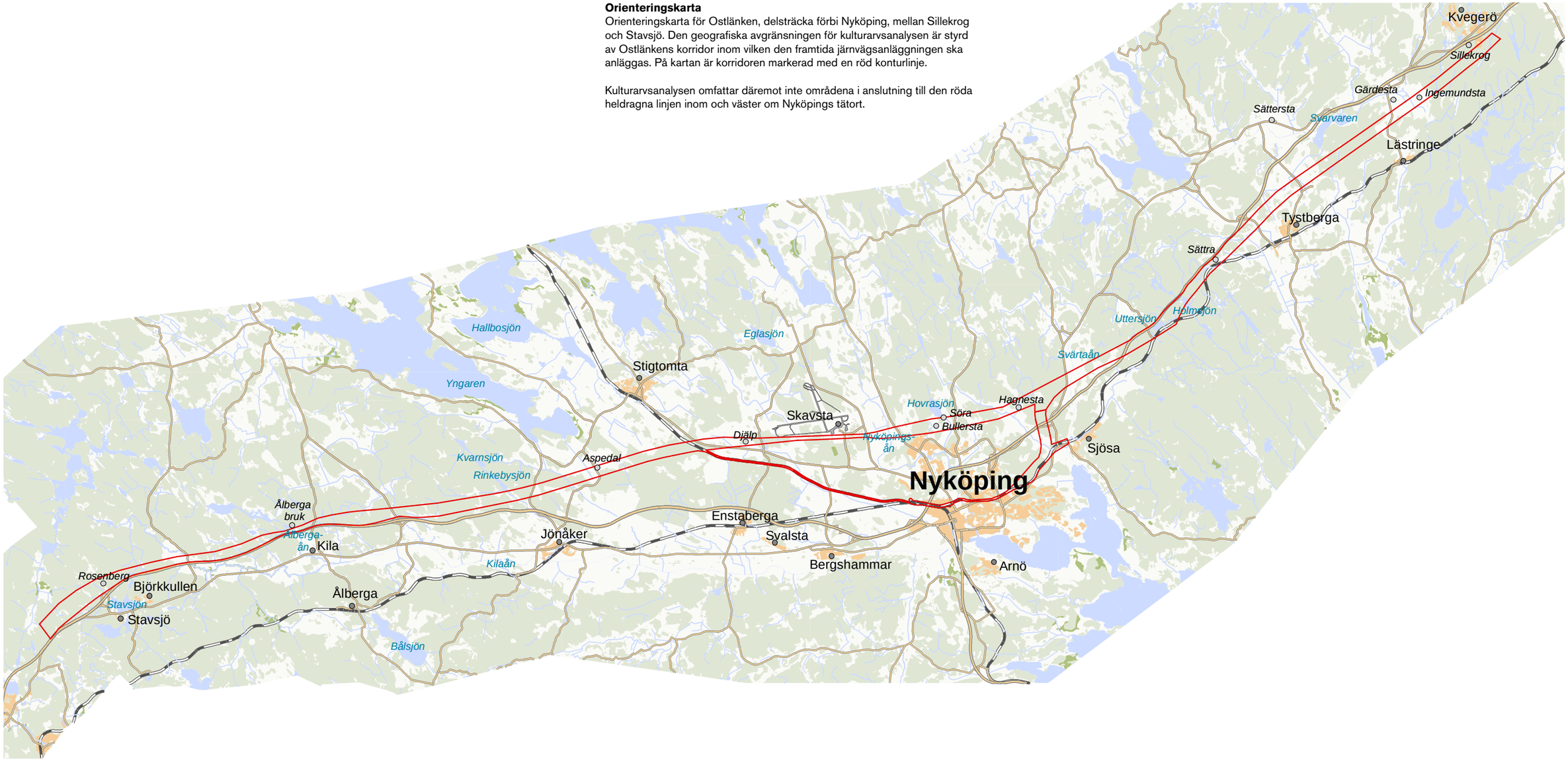

N

0 3 6 9 12 15 km

Innehåll

1 Inledning 6

2 Sammanfattning 7

3 Landskaps- och kulturmiljökaraktärer

3.1 Landskapets och bebyggelsens förhistoria 8

- Äldre stenålder
- Yngre stenålder
- Bronsålder
- Järnålder
- Medeltid

3.2 Det sörmländska kulturlandskapet 12

- Kulturlandskapets förändring över tid
- Kulturlandskapets produktion
- Kulturlandskapets bebyggelse

3.3 Byar, ensamgårdar och torp 15

- Före och efter skiftesreformerna
- Många byar och gårdar

3.4 Herrgårdslandskap 16

- Jordens ägande och förvaltning
- Herrgårdsmiljön – bebyggelse, åker, äng och utmark
- Fyra herrgårdar

3.5 Bruksmiljöer 17

- Bergs- och järnbruk
- Bruken – Stavsjö, Ålberga och Svärta

3.6 Infrastruktur 18

- Ostlänken – en väg bland flera
- Vägar till sjöss och på land
- Flera generationer väg och järnväg

3.7 Vatten 18

- Från vattenväg till uppodlad dalgång
- Landsskapsstruktur – sjö-dalgång-havsfjärd

Förklaring till kap. 4 på nästa sida

Redogörelse för fornlämningar inom korridoren

Fördjupningsområde nivå A

Fördjupningsområde nivå B

4 Kulturmiljöområden med fördjupningar

4.0 Kulturhistorisk värdering och indelning 21

4.1 Lästringebygden 22

4.1.1 Kulturmiljöer från förhistorisk tid och fornlämningar fram till 1850

4.1.2 Gärdesta och Ingemundsta
- Historik
- Jämförande kartanalys
- Värdebärande kulturhistoriska karaktärer
- Kulturhistorisk värdering

4.2 Tystbergabygden 34

4.2.1 Kulturmiljöer från förhistorisk tid och fornlämningar fram till 1850

4.2.2 Norra Tystberga
- Historik
- Jämförande kartanalys
- Värdebärande kulturhistoriska karaktärer
- Kulturhistorisk värdering

4.3 Svärta skog 46

4.3.1 Kulturmiljöer från förhistorisk tid och fornlämningar fram till 1850

4.4 Svärtaåns dalgång 48

4.4.1 Kulturmiljöer från förhistorisk tid och fornlämningar fram till 1850

4.4.2 Svärtaåns dalgång – Säby och Gillinge
- Historik
- Jämförande kartanalys
- Värdebärande kulturhistoriska karaktärer
- Kulturhistorisk värdering

4.4.3 Sjösa
- Historik
- Värdebärande kulturhistoriska karaktärer

4.5 Helgona 64

4.5.1 Kulturmiljöer från förhistorisk tid och fornlämningar fram till 1850

4.5.2 Hagnesta och Svansta
- Historik
- Jämförande kartanalys
- Värdebärande kulturhistoriska karaktärer
- Kulturhistorisk värdering

4.5.3 Hovra och Bullersta
- Historik
- Jämförande kartanalys
- Värdebärande kulturhistoriska karaktärer
- Kulturhistorisk värdering

4.6 Nyköpingsåns dalgång 86

4.6.1 Kulturmiljöer från förhistorisk tid och fornlämningar fram till 1850

4.6.2 Nyköpingsåns dalgång
- Historik
- Jämförande kartanalys
- Värdebärande kulturhistoriska karaktärer
- Kulturhistorisk värdering

4.7 Malmarna 98

4.7.1 Kulturmiljöer från förhistorisk tid och fornlämningar fram till 1850

4.7.2 Fjällskär
- Historik
- Värdebärande kulturhistoriska karaktärer

4.8 Kila och Stavsjö 106

4.8.1 Kulturmiljöer från förhistorisk tid och fornlämningar fram till 1850

4.8.2 Ålberga bruk
- Historik
- Värdebärande kulturhistoriska karaktärer

4.8.3 Herrbråten
- Historik
- Värdebärande kulturhistoriska karaktärer

4.8.4 Gamla vägen mellan Vreta och Stavsjö
- Historik
- Jämförande kartanalys
- Värdebärande kulturhistoriska karaktärer
- Kulturhistorisk värdering

5 Källhänvisning 125

6 Bilagor 126

6.1 Kartunderlag arkeologi

1 Inledning

Syfte

Denna kulturarvsanalys syftar till att bilda underlag för lokalisering av en spårlinje inom ramen för aktuella järnvägsplaner för delen Sillekrog – Stavsjö för höghastighetsjärnväg Ostlänken inklusive bibanan till Nyköping inom förordnad järnvägskorridor. I kulturarvsanalysen identifieras och värderas bärande kulturhistoriskt värdefulla karaktärsdrag i syfte att göra ett så väl underbyggt val av spårlinje som möjligt.

Avgränsning

Avgränsningen för analyserna kring kulturmiljö är styrd av Ostlänkens korridor som markerad med röd konturlinje på orienteringskartan på sidan 3. Fornlämningar har undersökts och värderats inom korridoren. Fördjupade analyser har gjorts av de kulturmiljöer av särskilt högt värde som genomkorsas av Ostlänkens korridor. Dessa kulturmiljöer presenteras som totalt elva sammanhängande fördjupningsområden vars ytor även sträcker sig utanför korridoren.

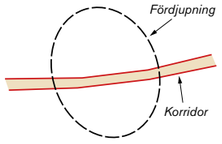

Det landskap, som genomkorsas av korridoren, har delats in i åtta större kulturmiljöområden ur vilka i totalt elva fördjupningsområden har valts ut (se även sida 20). Fördjupningsområdena består av sammanhängande kulturmiljöer vars höga värde och komplexitet kräver en djupare analys. Sju av fördjupningsområdena hanteras särskilt utförligt i fördjupningsnivå A. Övriga fyra hanteras mer översiktligt i fördjupningsnivå B.

Arbetet med kulturarvsanalyserna har genomförts av en grupp bestående av byggnadsantikvarier, landskapsarkitekter och arkeologer.

Metod

I analysen av kulturlandskapet är det kulturhistoriska värdebegreppet centralt, både dokumentvärde och upplevelsevärde med dess underkategorier. Härigenom kan vi i analysen ta ett helhetsgrepp som omfattar alla aspekter på kulturlandskapet. Analysen går ner på detaljnivå och ger ny fördjupad kunskap t.ex. om relationerna mellan olika landskapstyper och deras förändring över tid.

Vi studerar kulturlandskapet utifrån två olika perspektiv som ger olika bilder – rumsligt och historiskt. Å ena sidan har den fysiska kulturmiljö som analyseras ett rikt innehåll – t.ex. åker, betesmark, bebyggelse – som ryms i ett fysiskt landskapsrum med en ”botten” eller jordbruksmark och ”väggar” i form av avgränsande skogsbryn. Å andra sidan analyseras den historiska process som landskapet genomgått vilket ger en bild av dess föränderlighet över tid. När de olika bilderna läggs samman framträder en samlad och fördjupad bild som gör det möjligt att värdera landskapets kulturhistoriska värde.

Analyserna har genomförts genom studier i fält, genom arkivstudier, jämförelser av historiska kartor och litteraturstudier. I analysskedet har slutsatser dragits gemensamt inom arbetsgruppen: avseende historiska sammanhang, skeenden och kulturhistorisk värdering.

Fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar

Fornlämningsmiljöerna behandlas i separata avsnitt i kulturarvsanalysen. I kapitel 3.1 Landskapets och bebyggelsens förhistoria, beskrivs det förhistoriska landskapet i text och på kartor utifrån ett övergripande, sörmländskt perspektiv. I kapitel 4 beskrivs de skyddade fornlämningarna och de övriga kulturhistoriska lämningar som finns inom järnvägskorridoren. För varje kulturmiljöområde finns även en värdering av fornlämningsmiljöerna som redovisas med markeringar för klass 1-3.

Underlag

Det underlag som har använts vid urvalet av fördjupningsområden, kulturhistorisk värdering och historisk framställning kommenteras i det följande.

Underlag vid urval av fördjupningsområden

Ett antal underlag har varit styrande då de sju fördjupningsområdena valts ut (se *4. Kulturmiljöområden med fördjupningar).*

Ett antal kulturhistoriskt värdefulla miljöer identifierades i *Sörmlandsbygden 1988:1* och *2*, *Södermanlands hembygdsförbund.* I *Regionalt kulturmiljöprogram 2013* anger Länsstyrelsen i Södermanlands län att underlaget fortfarande fungerar som länets kulturminnesprogram. Även Nyköpings kommun gav ut en beskrivning av kulturhistoriskt värdefulla miljöer 1988. Södermanlands museum gjorde arbetet på uppdrag av Nyköpings kommun. *Bygd och miljö, del 1. En beskrivning av värdefulla kulturhistoriska miljöer i Nyköpings kommun. Rapport 1988-2. Stadsbyggnadskontoret, Nyköpings kommun.*

Inför valet av spårlinjekorridor togs en gedigen kulturmiljöanalys fram genom Riksantikvarieämbetets försorg. Urvalet av kulturmiljöer baserades på Sörmlandsbygden 1988:1 och 2 samtidigt som Riksantikvarieämbet valde att göra vissa bearbetningar och tillägg. Kulturmiljöerna identifieras dels som område av riksintresse, dels som område av regionalt intresse. *Ostlänken järnvägsutredning – kulturmiljöanalys. Underlagsrapport för miljökonsekvensbeskrivning. Delsträckor: 1 Järna–Skavsta/Nyköping och 2 Skavsta/Nyköping–Åby, 2006. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar*

Tudelningen mellan områden av regionalt intresse och riksintresse är en följd av att två områden pekats ut som riksintresse för kulturmiljövården, i enlighet med miljöbalken (MB). Ett riksomfattande arbete med att revidera beskrivningstexterna pågår. Länsstyrelsen i Södermanlands län har färdigställd en översyn av riksintressområden för kulturmiljövård (2017). *Riksintressen för kulturmiljövården - Södermanlands län (D), Riksantikvarieämbetet. Nyköpingsåns dalgång [D 52] och Gamla vägen Stavsjö-Krokek [D 58]*

Underlag vid kulturhistorisk värdering

Baserat på Riksantikvarieämbetets kulturmiljöanalys lät Banverket ta fram värdebeskrivningar för kulturmiljön: ett underlag som också påverkat urvalet av fördjupningsområden. *Järnvägsutredning. Ostlänken avsnitt Järna-Norrköping, Miljökonsekvensbeskrivning. Slutrapport september 2009. Banverket: Diarienr F08-10130/SA20, BSAB: 9610-01-040*
- Värdebeskrivningar kulturmiljö. Bilaga 6 till miljökonsekvensbeskrivning.

För värderingen av kulturmiljöer och fornlämningar har det arbetsätt som projektgruppen inom Ostlänken delsträcka Järna-Sillekrog tillämpade tagits som utgångspunkt. Värderingsskalan har tre steg och beskrivs under rubriken *4. Kulturmiljöområden med fördjupningar.*

Underlag för historisk framställning och analys

Historik och analys av kulturmiljöerna utförs genom den av Nyréns kulturmiljö utarbetade metodik som beskrevs ovan. De främsta källorna till kunskap är dels det fysiska landskapet och hur det återges på flygfoton och samtida kartor, dels är Lantmäteriverkets historiska kartor en huvudsaklig källa. Utöver det är alla tillförlitliga kunskapsunderlag om undersökningsområdets förhistoria och historia nödvändiga nycklar till förståelsen av landskapets kulturhistoria och dess värde. I avsnittet *Källhänvisning* finns en förteckning över arkiv, litteratur och utredningsmaterial som tjänat som skriftliga källor.

Begreppsförklaring

Fornlämning: spår efter mänsklig verksamhet som kan till exempel utgöras av boplatser, gravfält, gruvor, kvarnar mm. I kulturmiljölagen anges vad som är en fornlämning och därmed omfattas av lagskyddet.

Förhistorisk tid: handlar om den tid - ca. fram till medeltiden - där de skriftliga källorna är obefintliga eller alltför bristfälliga för att ge en täckande bild av historien. Efter förhistorisk tid följer historisk tid.

Korridor: är den järnvägskorridor som utreds inom vilken den framtida järnvägsanläggningen ska placeras.

Landskap: I den europeiska landskapskonventionen beskrivs landskap som ”ett sådant område som det uppfattas av människor och vars karaktär är resultatet av naturliga och/eller mänskliga faktorer”.

Värde: Alla teknikområden gör en tekniskspecifik bedömning av värden utefter en 3-gradig skala där klass 3 motsvarar högsta värde.

2 Sammanfattning

Kulturarvsanalysen är ett kunskapsunderlag avseende kulturmiljön längs Ostlänkens korridor mellan Sillekrog och Stavsjö. Den föreslagna järnvägssträckningen kommer att göra ett snitt genom landskapet och därmed påverka såväl förhistoriska som historiska kulturmiljöer. Kulturarvsanalysens syfte är att peka dels på de kulturmiljöer som har högst kulturhistoriskt värde, dels på de kulturmiljöer som direkt påverkas av korridorens läge.

Fornlämningarna har identifierats inom den korridor där spårlinjen kommer att dras. De historiska kulturmiljöer som valts ut för analys är 11 stycken – sex agrara kulturlandskap och en ålderdomlig landsvägsmiljö. Den arbetsmetod som använts är inventering i fält, arkiv- och litteraturstudier samt jämförande kartanalyser. Resultaten presenteras i det övergripande kapitlet *Landskaps- och kulturmiljökaraktärer* och i det fördjupande kapitlet *Kulturmiljöområden med fördjupningar*. Med kännedom om de övergripande förhistoriska och historiska skeendena görs således fördjupningar dels i fornlämningsbeståndet, dels i fördjupningsområdenas historia. Fördjupningsområdena betraktas ur två perspektiv – dels rumsligt, dels utifrån den historiska processen. Vad som faller ut är analyskartor över hur landskap, markanvändning och bebyggelse har förändrats över tid.

De olika analysstegen utmynnar i att fornlämningarna och de historiska kulturmiljöerna under fördjupningsnivå A värderas. I båda fallen har klassificeringen skett enligt en tregradig skala – 3, 2 och 1. Fornlämningar av samtliga tre klasser finns inom korridoren men ett antal fornlämningsområden i kulturlandskapet bedöms som särskilt värdefulla. De sju historiska kulturmiljöerna har värderats som helhet och i delar. Delarna kan vara t.ex. välbevarade ängs- och hagmarker eller bebyggelse och värderas då med klass 3 medan delar som väsentligt ändrats men ändå bidrar till sammanhanget kan ha klass 1. Som helhet däremot har samtliga sju områden fördjupningsnivå A bedömts ha högsta klass (3) till stor del beroende på det över tid formade landskapsrummets kvaliteter. Fyra områden i fördjupningsnivå B motsvarar motsvarar näst högsta klass (2) avseende värde som helhetsmiljöer.

Med hjälp av de detaljerade analyserna går det att hitta den spårlinje som minst skadar de kulturmiljöer där banan kommer att anläggas. När en av spårlinjerna har valts ut kommer den gestaltning som föreslagits, överväganden kring tekniska lösningar och lokalisering av t.ex. understödjande vägnät att kunna mätas och vägas mot analyserna i kulturarvsanalysen.

3 Landskaps- och kulturmiljökaraktärer

Inledning

I gränsområdet mellan Östersjökusten och den stora s.k. Sörmländska sjöplatån sträcker sig en lång zon av sprickdalar. Från platåns sjöar letar sig vattendrag ned i sprickzonernas bördiga dalgångar för att sedan rinna ut i ett antal havsfjärdar. Ostlänkens dragning är tänkt att skära igenom detta sprickdalslandskap. Genom att det är den genaste vägen mellan Södertälje – Nyköping – Norrköping sammanfaller linjedragningen grovt sett med såväl stambanans som väg E4:ans redan existerande sträckningar, till vilka Ostlänken adderas.

Läsanvisning

Avsnitt 3.1 handlar om förhistoria och har en kronologisk struktur. Avsnitt 3.2 handlar om hela kulturmiljön och har en mer tematisk struktur.

3.1 Landskapets och bebyggelsens förhistoria

Äldre stenålder

I Södermanland tenderar fornlämningar från olika perioder att ligga på olika nivåer i landskapet. Detta beror dels på landhöjningen som successiv höjer mark över Östersjöns yta, och dels på landskapets fysiska struktur där jordarter i stor utsträckning är horisontellt skiktade. Höjder med berg i dagen på krönen och sandig morän i sluttningarna åtskiljs av dalgångar i varierande storlekar fyllda av lera och silt, ibland med inslag av sandiga isälvssediment på mellannivåer.

När inlandsisen drog sig tillbaka för 12000 år sedan var hela östra Mellansverige täckt av en föregångare till Östersjön. Inom ett årtusende ledde landhöjningen till att de högsta delarna av Kolmården bröt vattenytan och efterhand bildade en halvö av fastlandet medan de högsta delarna av övriga Södermanland fortfarande var ytterskärgård med kobbar, skär och småöar. De första människorna i denna miljö var små kanotburna grupper som försörjde sig på fiske och säljakt. Efterhand som landhöjningen fortskred bildades större öar i en slags mellanskärgård och en mer eller mindre bofast skärgårdsbefolkning levde på stora strandbundna boplatser parallellt med mindre boplatser. Människorna sökte sig till sandiga platser intill stränder i skyddade vikar och sund, gärna strategiskt belägna vid korsningar av fjärdar och sund. Idag är dessa platser sandiga moränbackar belägna minst 35 meter över den nuvarande havsytan där slagen kvarts, skörbränd sten och enstaka föremål av flinta och lokala bergarter kan påträffas. Det är svårt att i efterhand säga om sådana platser var boplatser, slagplatser, jakt- och fiskestationer eller platser för insamling.

Karta mesolitikum. Den äldre stenålderns landskap var ett kust- och skärgårdslandskap där människorna ofta levde på strandnära platser i skyddade lägen. Kartan redovisar havsnivån 6000 f.Kr. (ljusblå) och 4000 f.Kr. (mellanblå). De boplatser och enstaka fynd som är kända har påträffats i riktade inventeringar och arkeologiska utredningar. Kartan ger därför en delvis skev bild som förmodligen kommer att modifieras av de kommande arkeologiska undersökningarna längs Ostlänken. Se Bilaga 6.1 för större karta.

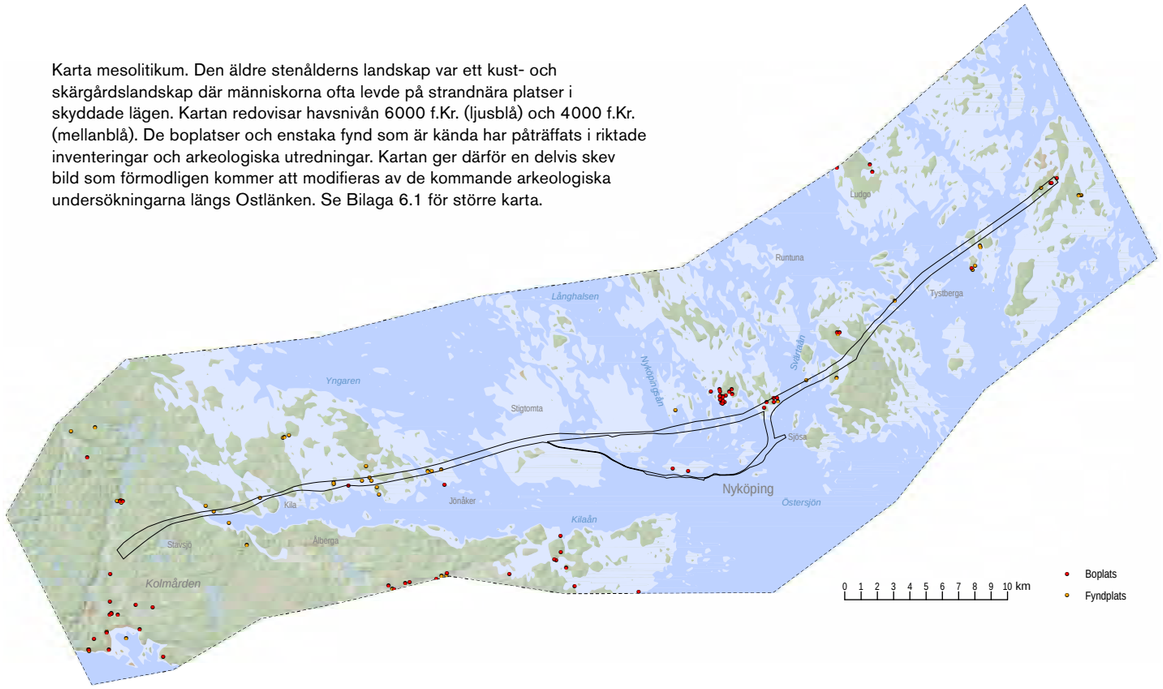

Yngre stenålder

Runt 3700 f.Kr. introducerades jordbruk och boskapsskötsel i östra Mellansverige. Boplatserna blev större, anlades gärna på de sandiga isälvsavlagringarna, och var inte nödvändigtvis strandnära även om mindre boplatser förekom i det dåtida kustbandet. Trots att denna period ofta kallas bondestenålder var fiske, jakt och insamling fortsatt den kanske viktigaste delen av ekonomin. Efter ett halvt årtusende skedde en återgång till en mer rörlig kultur med fokus på jakt och fiske i kustbandet som samexisterade med den mer permanenta bebyggelsen i inlandet. Vid denna tid började de större sprickdalarna torrläggas och större delen av dagens Sörmland var nu fastland eller större öar.

Under slutet av den yngre stenåldern började jordbruk och boskapsskötsel att dominera ekonomin och den markanvändning som etablerades vid denna tid har präglat landskapsbilden in i modern tid. Boplatser anlades vid övergången mellan morän och lermarker längs sprickdalarnas sidor. På de lättare jordarna intill boplatserna bedrevs ett extensivt hackbruk och på de låglänta lermarkerna som nu började torrläggas betade boskap.

Den kanske vanligaste artefakten från den yngre stenåldern är yxor, mejslar och knivar av bergart eller flinta som ofta plöjts fram och tagits tillvara av lantbrukare, och som finns på många gårdar.

Skafthålsyxan är den vanligast förekommande typen av stenyxa och dateras till stenålderns sista århundraden och inledningen av bronsåldern. De kan vara offrade i vattendrag eller sankmarker och påträffas också i gravar och på övergivna boplatser. Källa: Statens historiska museum

Antennsvärd från bronsåldern som påträffades i en utdikad sankmark i Svärta socken på 1930-talet. Källa: Sörmlands läns museum

Bronsålder

Under bronsåldern var de större sprickdalarna fortfarande delvis vattenfyllda och utgjorde viktiga kommunikationsleder som skar långt in i inlandet. Centralbygder uppstod intill vattenvägarna där en ny samhällselit kontrollerade varuutbyten över långa avstånd, främst brons från kontinenten.

Bronsålderns lämningar är de äldsta synliga lämningarna i landskapet och bildar ett läsbart mönster. Välvda rösen och flackare enskiktade stensättningar anlades uppe på höjderna och även längs stränderna intill farleder. Vid boplatserna som var belägna nära övergången mellan morän och lermark anlades skärvstenshögar bestående av eldpåverkad sten och hushållssopor men även offernedläggningar och brända människoben. Skålgropar knackades in på berghällar och stenblock i de låglänta lermarkerna och bronsföremål och andra gåvor offrades till högre makter i vattendrag och sankmarker.

Släbo i utkanten av Nyköping framstår som en central plats under bronsåldern med bland annat 434 hällristningar i form av särpräglade ramfigurer som är unika för platsen. Tillsammans med andra arkeologiska fynd tyder de på att platsen har varit en handels- och kultplats strategiskt belägen vid den plats där Nyköpingsån mynnade ut i Östersjön, och därmed vid kommunikationsleden till bygderna vid sjösystemen i Södermanlands inland.

Hällristningarna vid Släbro är unika. Flera vanliga hällristningstyper saknas helt, som till exempel skepp, djur och fotsulor, medan det finns unika ramfigurer som hittills inte har hittats på någon annan hällristningsplats. De kallas släbrofigurer och är svåra att tolka. Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

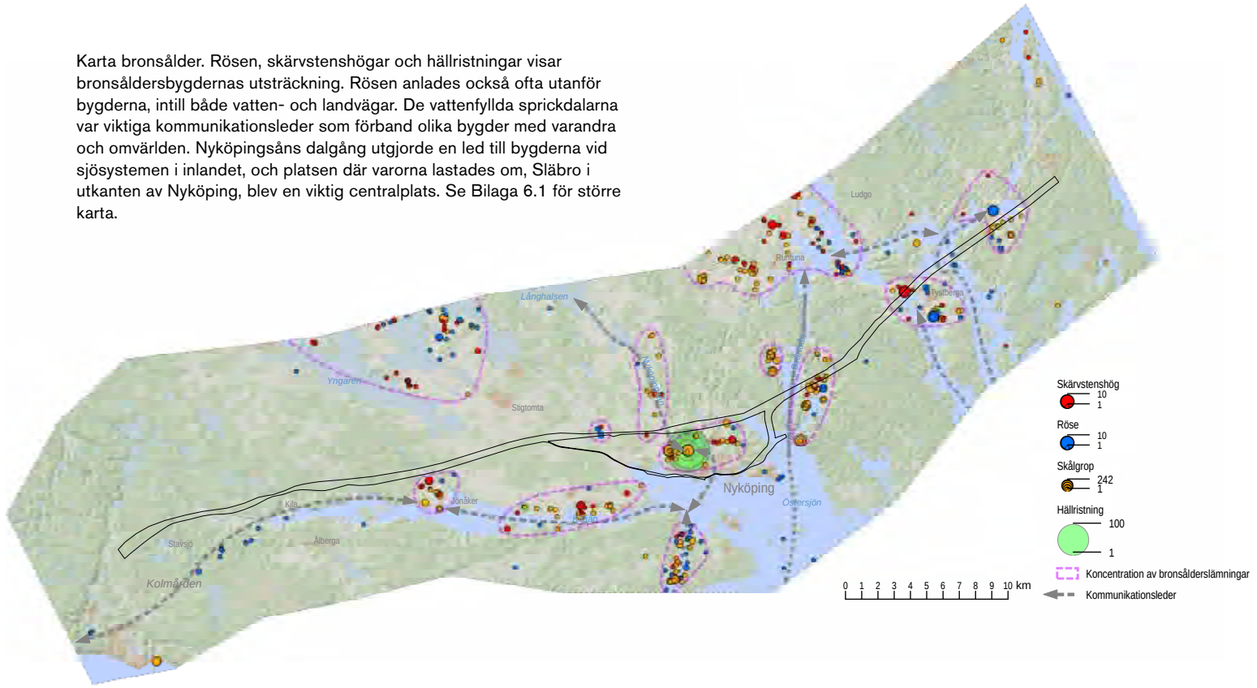

Karta bronsålder. Rösen, skärvstenshögar och hällristningar visar bronsåldersbygdernas utsträckning. Rösen anlades också ofta utanför bygderna, intill både vatten- och landvägar. De vattenfyllda sprickdalarna var viktiga kommunikationsleder som förband olika bygder med varandra och omvärlden. Nyköpingsåns dalgång utgjorde en led till bygderna vid sjösystemen i inlandet, och platsen där varorna lastades om, Släbro i utkanten av Nyköping, blev en viktig centralplats. Se Bilaga 6.1 för större karta.

Järnålder

Under den äldre järnåldern (500 f Kr – 550 e Kr) började man stalla djuren och gödsla åkrarna. Befolkningen växte och nya områden koloniserades i de större sprickdalarna men även i mindre sprickdalar i nutida skogsmark. Så småningom flyttade en del av bebyggelsen ned på lerjordar i dalgångarna.

Grupper av stensättningar och ibland små gravfält började anläggas redan under bronsålderns sista århundraden längs kanterna av sprickdalarna. De förefaller ofta ha anlagts intill färdvägar och ligger ibland intill bevarade hålvägar som sannolikt är lika gamla.

Under de sista århundradena av den äldre järnåldern koncentrerades makten på färre händer. Vapengravar anlades och hövdingar lät resa hallbyggnader. Från denna tid och även senare finns synliga husgrundsterrasser som ibland kan kopplas till en högreståndsmiljö men även vara vanliga bostadshus. Många fornborgar anlades vid denna tid även om vissa av dem kan ha varit i bruk både tidigare och senare. Deras funktion är omdiskuterad. Vissa fornborgar låg strategiskt intill farleder och förefaller ha varit befästa stormannagårdar medan andra var avsides belägna tillflyktsborgar dit befolkningen kunnat fly i orostider.

Bebyggelsen omorganiserades och koncentrerades vid övergången till den yngre järnåldern (550–1050 e.Kr.). Boplatser på lermarker och i utmarkslägen övergavs och koncentrerades till de större sprickdalarnas kanter och till moränhöjder ute i dem. Intill bebyggelsen anlades gravfält med högar och flacka övertorvade stensättningar. Många nutida byar har sitt ursprung i denna tid och kan ha legat på samma plats i 1500 år. Tydliga indikationer på detta är höggravfält intill byarna och ålderdomliga ortnamn som ofta slutar på –inge, –sta eller –by. Flera byar bär namnet Tuna och anses ha varit centralorter i järnålderns samhällsorganisation, kanske förvaltningscentrum. I andra delar av Mälardalen ligger ofta storhögar på sådana platser. En sådan storhög är Uppsa kulle vid Runnviken.

Runstenar restes under slutet av vikingatiden och markerar övergången till kristendomen och medeltiden. De anlades intill färdvägar och nämner ofta broar, sannolikt enklare vadställen som förbättrats med stenkistor eller spänger över sank mark.

Gravfältet vid Tullen i Tystberga socken består av välvda högar och stensättningar och är ett typiskt höggravfält från yngre järnålder. Foto: KMV Forum

Karta järnålder. Utbredningen av järnåldersbygderna indikeras främst av gravfält och är i hög grad identisk med dagens odlingsbygder. De djupa skogsområdena, särskilt Kolmården, var av allt att döma obebyggda men användes säkert för jakt och kommunikationer. Ännu under järnåldern var Kilaåns dalgång och Svärtaåns dalgång till Runtuna- och Tystbergabygden seglingsbar. Se Bilaga 6.1 för större karta.

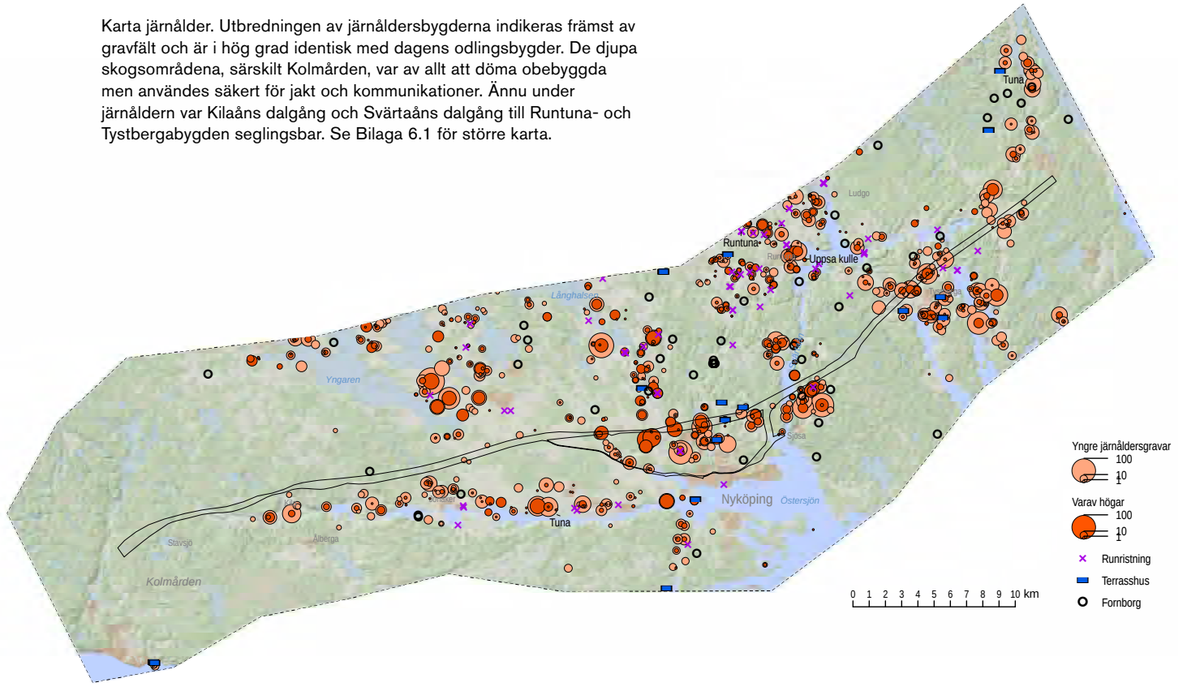

Medeltid

Under medeltiden (1050–1520 e.Kr.) baserades makten i samhället på jordägande. Den härskande gruppen, frälset, hade privilegier som garanterades av den framväxande staten. I Södermanland var frälset mycket starkt och kontrollerade den största andelen av jorden genom etableringen av landboväsendet. Landborna, som ofta var frigivna trälar, arrenderade gårdar och jordräntan som de erlade blev tillsammans med statens skatter på jorden det viktigaste sättet att överföra resurser till de styrande i samhället. Nya områden koloniserades genom att landbor anlade ensamgårdar, särskilt i riktning ut mot havet. Gårdarna ingick i stora gods som drevs från huvudgårdar och ägdes av medlemmar av högfrälset som bodde på sätesgårdar som ibland var befästa.

Den tättbefolkade och strategiskt belägna Nyköpingstrakten drog tidigt till sig den framväxande kungamaktens intresse, inledningsvis genom etablerandet av kungsgårdar, där en representant för kungen bodde. I fornsvenskt språkbruk benämndes de husabyar och ingick i godskomplexet Uppsala öd som etablerades under vikingatiden eller den tidiga medeltiden. Runt år 1200 anlade kungamakten även kastaler som skydd mot sjörövare från andra sidan Östersjön vid Kungsgården och på platsen för Nyköpingshus.

Nyköping omnämns första gången i skrift år 1250 och Nyköpingshus år 1266 och utgjorde vid denna tid ett administrativt centrum. Redan runt år 1100 fanns en stadsliknande bebyggelse på platsen och vid arkeologiska undersökningar har båthus från vikingatiden påträffats. Ett ömsesidigt beroende existerade mellan borgen och staden som handelsplats och administrativt centrum för Södermanland och den kringliggande landsbygden som försörjningsbas.

Kristendomens införande manifesterades genom att sockenkyrkor uppfördes i visuellt dominerande lägen på höjder centralt i de uppodlade bygderna. Stenkyrkorna i trakten uppfördes på 1100- eller 1200-talen även om de byggdes ut eller restaurerades senare. Socknarna var även viktiga sociala enheter och blev efterhand även administrativa enheter. De grupperades i härader som ofta utgick från förhistoriska bygder. På särskilda platser hölls häradsting där tvister och brottsmål avgjordes och för häradet gemensamma ärenden avhandlades.

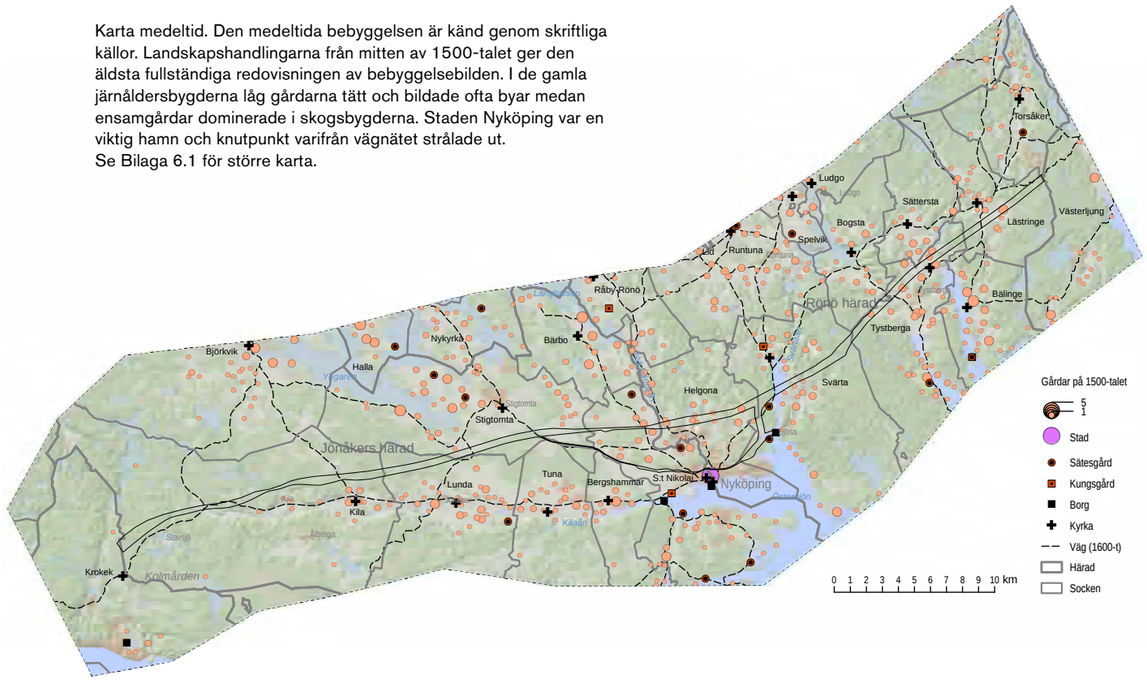

Karta medeltid. Den medeltida bebyggelsen är känd genom skriftliga källor. Landskapshandlingarna från mitten av 1500-talet ger den äldsta fullständiga redovisningen av bebyggelsebilden. I de gamla järnåldersbygderna låg gårdarna tätt och bildade ofta byar medan ensamgårdar dominerade i skogsbygderna. Staden Nyköping var en viktig hamn och knutpunkt varifrån vägnätet strålade ut.
Se Bilaga 6.1 för större karta.

Tystberga kyrka. Läget på en höjd mitt i odlingsbygden är karakteristiskt för de medeltida sockenkyrkorna. Foto: KMV Forum

Kulturlandskapets förändring över tid
Kulturlandskapet präglas ännu i dag av den förhistoriska period då flera vikar av Östersjön, kantade av höjdryggar, grep långt in i landskapet (jämför dagens Bråviken). Geologiskt var dessa vikar resultatet av en serie, mot Östersjökusten rätvinkligt orienterade, sprickzoner med nordvästlig-sydostlig riktning. Ytterligare en vik i detta skärgårdslandskap hade däremot en ostvästlig riktning längs en förkastning. Det är följaktligen på dessa höjdryggar, längs de forntida segellederna, som de största ansamlingarna av fornlämningar finns. Vikarna har genom landhöjning, brytning av mark och utdikning successivt förvandlats till bördiga och uppodlade dalgångar. Längre in i landskapet finns rester av havsvikarna i form av sjöar som har sitt utflöde till havet genom ett vattendrag. Även vid kusten finns rester av de djupa havsvikarna, detta i form av en serie fjärdar. I dalgångens botten rinner den å eller bäck vars sanka ängar och bördiga jord är det kulturlandskap vi ser idag. Längs dalgången sträcker sig höjdryggar med betesmark och skog. Det sörmländska landskapet är till stor del ett mosaiklandskap, d.v.s. ett variationsrikt landskap där åkerholmar, kullar av morän eller berg i dagen ligger i dalgången. I många fall skjuter en landform ut ur höjdryggen och in i dalgången. Även den med jordbruket förknippade boskapsskötseln är en viktig del av kulturlandskapet där ängs- och hagmarker hävdats genom bete på kullar och bergssidor där odling inte varit ett alternativ.

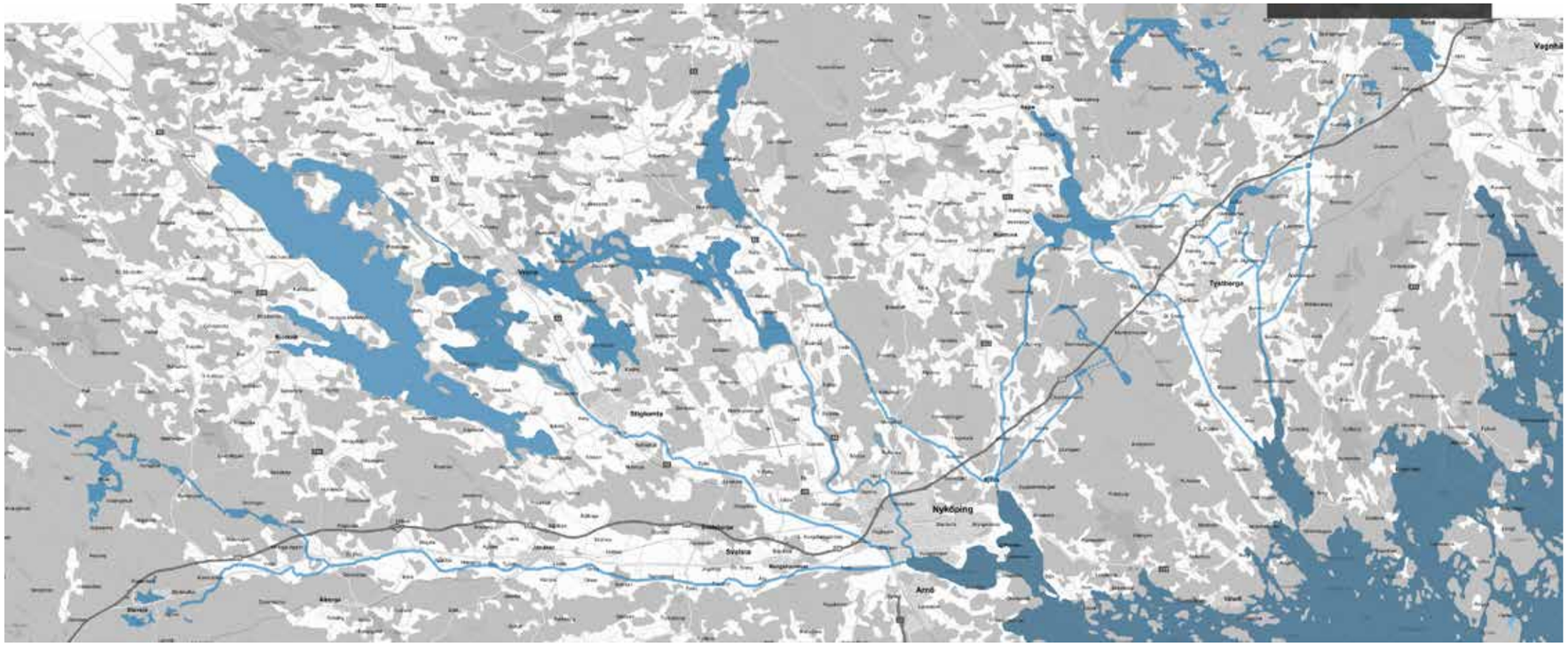

Landskapsstruktur – sjö–dalgång–havsfjärd: Utmärkande för landskapet mellan Sillekrog och Stavsjö är den serie uppodlade dalgångar som sträcker sig från den sörmländska sjöplatån ut till kusten, ofta via ett vattendrag. Dalgångarna motsvarar ett antal geologiskt betingade strukturer i form av sprickzoner och förkastningar. (se även 4.7 Vatten)

Kulturlandskapets produktion

Kulturlandskapet är ett produktionslandskap och är till största del format av olika producerande verksamheter.

Jord- och skogsbruk

I takt med landhöjningen gjordes de forna havsvikarnas bottnar tillgängliga för jordbruk. Under yngre stenåldern brukades främst dalgångssidorna. Under bronsåldern hade landhöjningen frigjort landområden lämpliga för betes- och fodermarker vilka i sin tur medförde en ökad boskapsskötsel som var förutsättningen för nya åkrar. Järnålderns tekniska landvinningar innebar att delar av de tunga lerjordarna i dalgångarna kunde börja brukas. Detta innebar även en omorganisation av bebyggelsen, som nu flyttades till de bylägen som bestått till idag.

Under medeltiden bedrevs jordbruket extensivt med utgångspunkt från byar i vilka odlingsenheterna kunde ägas av självägande bönder, kyrkan, kronan eller adeln. Med den centraliserade statens framväxt stärktes både kungens och adelns inflytande som gärna såg att jordbrukets produktion ökade. Därför blev det från 1560-talet möjligt att bilda säterier, vilket Sörmlands många herrgårdar är exempel på. Säteribildningen blev på 1600-talet en rörelse som gjorde det möjligt för en adelsman att slå samman ett antal hemman i en by till ett säteri som bebyggdes med en herrgårds eller ett bruks alla beståndsdelar.

Herrgården och bondbyn var de två sätt som jordbruket organiserats på i historisk tid. Det sörmländska kulturlandskapet erbjuder många exempel på båda dessa former. Norra Tystberga illustrerar den ena ytterligheten då den är ett utpräglat exempel på en socken som främst består av byar och ensamgårdar medan Lästringe socken exemplifierar den andra ytterligheten då den domineras av herrgården Gärdesta. Norra Tystberga är en kollektivt organiserad bystruktur vars gårdslägen förhåller sig dels till den skiftade byns markfördelning, dels till två byar där bebyggelsen förblivit samlad trots skiftesreformernas genomförande. Gärdesta är däremot en anspråksfullt formad herrgårdsanläggning med tydlig mittpunkt.

Norra Tystberga - betesmark, skog och bebyggelse på höjdlägen, åkrar i dalgångarna.

Utsikt över Nyköpingsåns dalgång från gravfältet Högvakten vid Bönsta med en rest sten i förgrunden.

Storskifte 1757, enskifte 1807 och laga skifte 1827 var lagstadgade reformer som hade ett successivt genomförande under flera år efter att stadgan vunnit laga kraft. I denna del av Södermanland genomfördes en större del av skiftesreformerna redan under stor- och enskifte vilket fick som följd att laga skifte hade en mindre roll och i vissa fall genomfördes så sent som vid sekelskiftet 1900. Skiftena ledde till en genomgripande förändring av markanvändning och bebyggelsestruktur. Syftet var att samla den till gården tillhöriga jorden – åker, äng och utmark - kring gårdsbebyggelsen och inte som tidigare ha många åkerskiften och hagmarker spridda på flera platser kring byn.

Den uppodlade och betade markens areal var som störst vid 1800-talets slut. Då nyttjades t.o.m. sanka och magra jordar för odling vilka idag i flera fall har återgått till skogsbruk. I takt med jordbrukets ökade strukturrationalisering genom specialisering, mekanisering, konstgödsling och därmed ökande produktivitet har stora arealer tillåtits växa igen eller planterats med skog.

Skogens roll i kulturlandskapet förhåller sig till det öppna landskapet som kommunicerande kärl. När ny mark brutits i historisk tid har det skett på bekostnad av skogen, medan senare tiders förskogning har skett på bekostnad av hagmark och åkermark. I dag finns en variation i skogsbeståndet med äldre skogspartier och skog som planterats för avverkning. De förra rymmer fler arter och är mer intressanta då de i många fall har kopplingar till kulturhistoriska företeelser medan den unga produktionsskogens monokultur gör kulturlandskapet mer fattigt.

De sörmländska sprickdalarna präglas alltjämt av öppna åkerfält vars ytor ökat som en följd av täckdikning. Vallarealerna skördas idag främst som ensilage som packas i balar och blir ett igenkännbart inslag i landskapet. Den sörmländska hag- och betesmarken, ofta på kullar av morän och berg i mosaiklandskapet med enar, solitärträd och berg i dagen, har i många fall lämnats som öppet kulturlandskap genom att kor, ungdjur och hästar betar markerna.

Järnbruk

Eftersom berggrunden rymmer stråk av järnmalm har gruvor, masugnar och järnbruk bedrivits också i Sörmland. Järnbruken var en förindustriell exploatering av landskapet som medförde bl.a. bergsbrytning, ombyggnad av vattendragens forsar och konstruktioner som uppfördes på bruken. Denna mänskliga påverkan på naturen eller t.o.m. sår i den har över tid i flera fall kommit att betraktas som kulturhistoriskt intressant.

Kulturlandskapets bebyggelse

Såväl kyrkan med församlingen och socknen som jordbruket och brukssamhällena samt de stora kommunikationsstråken har genererat sina specifika bebyggelsestrukturer.

Församling och socken

Den administrativa indelningen var dels kyrklig genom församlingarna, dels profan genom socknarna (dåtidens kommuner). I många delar av landet sammanföll sockengränsen med församlingsgränsen. Dessa institutioner delade på det administrativa ansvaret genom att kyrkan förutom människors kristna uppfostran ansvarade för både folkbokföring och i vissa frågor var den statens förlängda arm genom att t.ex. kungliga påbud förmedlades av kyrkan. Sockenstämman administrerade en socken i fråga om skatteuppbörd, socialvård m.m. I bebyggelsen har församlingar och socknar fått fysiskt uttryck i sockencentra med kyrka, kyrkstall, fattigstuga, sockenmagasin och senare, efter folkskolestadgans införande 1842, även med folkskola. Även den rättsliga indelningen med den större geografiska indelningen härader har på vissa orter fått ett fysiskt uttryck i ett tingshus.

Jordbruk

Jordbruket har gett upphov till skatte-, frälse- och kronoböndernas gårds- och bybildningar, vars lägen ofta hade hävd från järnåldern. Skillnaderna i vem som ägde jorden i en by kom emellertid inte till fysiskt uttryck i hur t.ex. byn var anlagd.

De genomgripande skiftesreformerna under 1800-talet innebar däremot att byarna splittrades, rent fysiskt. Påverkan var stor inte bara på fördelningen av mark (arrondering) utan även genom att byarna blev glesare, där vissa gårdar t.o.m. kunde ligga som ensamgårdar.

Jordbrukets bebyggelse präglas av gårdar med manbyggnader och ekonomibyggnader som ofta speglar jordbruksföretagets storlek och/eller ekonomiska ambition. Ännu i dag är en stor andel av jordbrukets bebyggelse uppförd mellan 1800-talets slut och 1940-talet. Dock har många gårdar kompletterat sitt byggnadsbestånd med ekonomibyggnader av senare datum, ofta stallar, spannmålstorkar och maskinhallar. I synnerhet ekonomibyggnaderna har genom sin ofta stora skala, synliga placering i landskapet och faluröda färg en särskild betydelse för landskapsbilden.

Fysisk och visuell närhet mellan Lästringe kyrka till höger i bild och Gärdesta herrgård i förgrunden.

Tystberga kyrka med anslutande by på en höjd i odlingslandskapet.

Södra stambanan på sin banvall genom jordbrukslandskapet vid Sjösa.

Att anlägga en herrgård var ett helt annat sätt att bruka frälsejorden på. Herrgårdsdriften innebar stora skillnader, inte minst med avseende på hur bebyggelsen ordnades. Herrgårdens representativa och patriarkala bebyggelsestruktur står i skarp kontrast till byns intima och småskaliga byggelsestruktur.

Övrig näringsverksamhet

I likhet med bruken har flera andra näringar nyttjat åars och bäckars vattenkraft. I flera fall har vattenkraften nyttjats även efter att bruken har lagts ner, med kvarnar, sågar och senare mindre kraftverk. Både i Hedvigsfors vid Svärta och i Ålberga har borrkvarnar ersatts av en mjölkvarn respektive ett litet kraftverk.

Kommunikationer och industri

Industrialiseringen drev fram ett samhälle som var mer komplext. Nya samhällsfunktioner och nya yrkeskategorier tillkom och med det ett ökat behov av fysiska kommunikationer – bättre vägar, nya kanaler och framförallt järnvägen som var den stora nyheten. På landsbygden revolutionerade järnvägen bebyggelsestrukturen genom att det kring Nyköpingsbanans och Grängesberg-Oxelösundsbanans stationslägen växte fram nya centralorter, s.k. stationssamhällen – t.ex. Ålberga, Jönåker, Enstaberg, Tystberga och Lästringe. Härmed uppstod en fokusförskjutning från kyrkbyn eller brukssamhället till det nya, moderna stationssamhället där det också var lämpligt att etablera verksamheter för produktion av tjänster eller varor. Flera av stationssamhällena lever en tynande tillvaro som en följd av att järnvägstrafiken inte längre bedrivs på ett sådant sätt att tågen gör uppehåll i dessa samhällen. Järnvägen, som en gång var samhällenas upphov, har förändrats på ett sådant sätt att det ur trafiksynpunkt inte längre, åtminstone inte för tillfället, finns något behov av stationssamhällena.

Järnvägar och småindustri har, förutom spårområden, alstrat bebyggelse kopplad till respektive verksamhet. På stationsområdet finns förutom station och godsmagasin ett antal nyttobyggnader som skapar en bebyggelsemiljö som ofta utgör den självklara fokuspunkten i ett stationssamhälle. Småindustrin på de gamla bruksorterna och stationssamhällena har gett upphov till bebyggelse för produktion, lagerhållning och i flera fall bostadsbebyggelse. I många fall upprätthålls trots allt stationssamhällenas existens genom att de fungerar som bostadsort för människor som arbetspendlar med bil eller buss till närliggande städer.

I samband med anläggandet av Riksväg 1, Riksettan, med start på 1940-talet kom en rad motorrelaterade byggnader att uppföras i anslutning till vägen: motell, bensinstationer, anordnade rastplatser och lunchbarer. I samband med att väg E4 byggdes har en stor del av bebyggelsen kring riksettan tappat underlag för sin verksamhet och antingen förfallit, rivits eller fått nya funktioner.

Vattenkraftverk vid reglerat parti av Ålbergaån.

3.3 Byar, ensamgårdar och torp

De jordbruksbygder som är föremål för analys i fördjupningsområdena visar ett kulturlandskap där å ena sidan skiftade byar förekommer, å andra sidan herrgårdar. Byarnas lägen har i många fall hävd sedan järnåldern. De är ofta små och består av två eller tre gårdar. Ensamgårdar förekom redan tidigare men blev betydligt fler sedan 1800-talets skiften då i många fall gårdsbebyggelsen till en eller flera gårdar flyttades ut från bygemenskapen.

Före och efter skiftesreformerna

Under 1500-talet t.o.m. första hälften av 1800-talet var bondbyarna i Sverige kollektivt organiserade där jordbruket samordnades inom byarna. Skälet till det var att varje bonde vid sådd och skörd var beroende av övriga markägare eftersom varje gård hade flera brukningsenheter spridda runt om i byns inägor och utägor. Även djurhållningen var gemensamt organiserad på den hagmark som hörde till byn.

Att vara självägande bonde innebar att vara politiskt representerad, att betala skatt och familjen riskerade att en eller flera av sönerna skrevs ut till krigstjänst. Krono- och frälsebönderna betalade inte skatt och slapp utskrivningsrisken, i gengäld betalade de avrad för rätten att bruka kronans eller en enskild adelsmans jord och hade därmed inte en lika säker besittningsrätt. Ett exempel är kronohemman Garskog i Helgona socken från 1600-talet. I den vanliga bystrukturen fanns frälsehemmanen insprängda som t.ex. en eller två gårdar i en by medan övriga var skatte- och/eller kronohemman, t.ex. Hagnesta by i Helgona socken, tre gårdar från 1600-1700 talet. I en sådan by var skillnaden mellan de olika kategorierna bönder relativt liten, var och en hade möjlighet att styra sitt arbete och var mer underordnad bykollektivet än jordägaren.

Indelningsverket spelade stor roll från 1600-talets slut och in till 1800-talets mitt. Det innebar att bondbyarna försörjde indelt militär personal, t.ex. på Hovras och Bullersta gårdar i Helgona socken. Från och med riksdagsbeslutet 1873 kom indelningsverket att successivt avvecklas, detta som en följd av 1800-talets sociala rörelser och liberala samhällsreformer.

Under 1500- och 1600-talen avsågs med torp ett litet familjejordbruk på en bys eller ett säteris utmarker, t.ex. Laggartorp och Ingemundstatorp i Lästringe socken, Lilla Långbro och Tullen i Tystberga socken. Torpare fanns därmed både på bondgårdarnas skattejord och på herrgårdarnas frälsejord: vilka försörjde sig dels på torpets blygsamma areal, dels på dagsverken för respektive gård. I samband med frälsejordens stora expansion under 1600-talet anlades s.k. frälsetorp i herrgårdarnas utkanter. Eftersom torpen låg på frälsejord åtnjöt även dessa skattefrihet. Indelningsverket fick till följd att ett stort nätverk av soldat- och båtmanstorp lades ut över landet, dessa var således kronotorp. Efter hand försköts definitionen av torp från skattlagda till ej skattlagda brukningsenheter som ingick i en gård eller herrgård. Torpet kan liknas vid en liten gård med boninghus, lada, fähus och stall som rymde såväl torparfamiljen som två-tre kor och häst. Torparen hade med hjälp av dagsverken och andra sysslor en möjlighet att försörja sig på sitt torp. Sämre förutsättningar för försörjning hade socknarnas egendomslösa vilka var backstugusittare eller inhyseshjon.

I efterföljden av 1800-talets skiften uppkom en ny brukningsenhet som stod torpet nära - det lilla bondejordbruket. Tanken var att småbonden skulle ha en dubbel sysselsättning för att försörja sig, dels lönearbeta eller vara hantverkare, dels bruka det lilla jordbruket.

De genomgripande skiftesreformerna under 1800-talet revolutionerade jordbruket. Sammanhängande brukningsenheter ersatte de många och i byn spridda odlingstegarna vilket gav förutsättningar för att ett, som det ansågs, mer rationellt jordbruk skulle kunna bedrivas. Den kollektivt organiserade bygemenskapen bröts på så sätt upp samtidigt som byarnas samlade bebyggelse också rent fysiskt splittrades, t.ex. Bullersta by i Helgona socken som skiftades år 1788. Undantag från mönstret fanns emellertid som radbyarna Rogsta och Nälberga i Norra Tysberga där båda byarana skiftades utan att splittras fysiskt, där är bybebyggelsen fortfarande samlad. Även om de enskilda byggnaderna till stor del bytts ut är tätheten mellan tomterna en påminnelse om den oskiftade byns bebyggelsestruktur.

Befolkningstillväxten påverkade de socioekonomiska mönstren på landsbygden och tog sig bl.a. uttryck i en ökande hemmansklyvning. Det innebar att en gård eller hemman delades upp mellan arvingarna vid arvsskifte. Utgångspunkten för ett hemman var att det skulle kunna bära en skatteuppbörd motsvarande 1 mantal, vid hemmansklyvning kunde gårdarna ha en storlek på 1/2 eller 1/4 mantal. Det var förstås svårare att försörja en familj på en gård som endast omfattade 1/4 mantal. Hemmansklyvningen tog sig ofta fysiskt uttryck i byarna genom att gårdsbebyggelse för två gårdar kunde ligga mycket tätt på den tomt som tidigare rymt gårdsbebyggelsen för en gård.

De en- och storskiften som genomfördes var förhållandevis grundliga och reella sammanslagningar av tegar till större, sammanhängande åkerenheter. Sannolikt bidrog det till att laga skifte genomfördes särskilt sent just i de delar av Södermanland som här studeras, i vissa fall t.o.m. efter häradsekonomiska kartans utgivning omkring sekelskiftet 1900 varför laga skifte inte alltid framgår på kartan.

Från omkring 1900 nådde den industriella revolutionen även jordbruksnäringen som steg för steg kom att effektiviseras t.ex. genom införandet av konstgödsel, växtförädling och förbättrad utrustning, i många fall i form av maskinell utrustning. Boskapsskötseln genomgick en liknande förvandling. Såväl foder som djursjukvård förbättrades och tekniska hjälpmedel som underlättade hanteringen av djurbesättningarna utvecklades efter hand. Senare kom den tekniska utvecklingen även de normalstora gårdarna tillgodo: införandet av tröskverket på dessa gårdar var ett tekniskt språng som inte kan underskattas. Dock drevs den tekniska utvecklingen av större jordbruksenheter, ofta herrgårdar, som efterfrågade mer storskaliga lösningar, t.ex. Gärdesta herrgård (Lästringe).

Många byar och gårdar

Exempel på byar och gårdar som Ostlänkens korridor direkt berör är Ingemundsta (by), Grömsta (gård) och Laggartorp i Lästringe socken; Lilla Långbro (torp), Nya Utterö (by), Tullen (torp) och Rogsta (radby) i Tystberga socken; Gillinge (gård) och Säby (mangård) i Svärta socken; Hagnesta (gård), Garskog (gård), Bullersta (by), Söra (gård) och Berga (by) i Helgona socken samt Brunnsta (by) och Berga (by) vid Nyköpingsån i f.d. Nicolai socken.

Ingemundsta by i Lästringe.

Torpet Vänersborg vid Hagnesta-Svansta.

Småjordbruk vid gamla vägen i norra Stavsjö.

Under 1600-talets stormaktsexpansion bildades de många säterier som i hög grad fortfarande präglar det sörmländska landskapet. Adelsmän fick skattebefrielse på sina jordagods mot att de bidrog till rikets försvar. Regelverket föreskrev att jordagodset eller säteriet skulle bebyggas ståndsmässigt för att kunna bli skattebefriat. Genom närheten till huvudstaden var säteribildningen särskilt stark i Uppland och Sörmland. I flera fall bildades säteriet utifrån en befintlig, medeltida sätesgård alternativt köpte adelsmannen övriga hemman i en by som ofta ägdes av flera olika ägare - en självägande bonde, en annan adelsman eller kronan. På så sätt kunde adelsmannen skaffa sig ett samlat ägande av samtliga hemman i en by och utifrån det skapa en sammanhållen enhet, ett säteri.

Jordens ägande och förvaltning

Det svenska jordägandet är unikt sett ur ett internationellt perspektiv genom att det, till skillnad från andra länder där bönder var livegna, fanns självägande bönder som betalade skatt direkt till kronan. Härigenom kunde bönderna som social klass dessutom vara representerade i riksdagen, genom bondeståndet. Förutom skattebönderna fanns tre kategorier till – kronobönder, kyrkobönder och frälsebönder. Kategorierna kopplar till jordägandet där ¼ av jorden ägdes av frälset d.v.s. adeln, ¼ av kronan d.v.s. staten, ¼ av kyrkan och ¼ av självägande bönder. Frälsebonden, kronobonden och kyrkobonden betalade avrad, ett slags arrende, till jordägaren. Sådan var fördelningen fram till reformationen 1527 då kyrkojorden förstatligades i detsamma som kyrkan blev en del av staten. Med ens omfördelades jordägandet och hälften av jorden var i kronans ägo medan frälsejord och skattejord fortfarande omfattade ¼ vardera.

Under 1600-talet fungerade representanter från den snabbt växande adeln som officerare och ämbetsmän i kronas tjänst. Som betalning för sina tjänster i det expanderande östersjöväldet Sverige erhöll adelsmän dels skattefrihet i utbyte mot krigstjänst, dels jord genom donationer från statens jord, d.v.s. kronojord. Jorden kunde nyttjas av respektive adelsman så länge donationen löpte, men den som höll donationen hade inte rätt att behålla den om kungen krävde den tillbaka. Överföringen av jord från staten innebar att andelen jord som adeln innehade ökade drastiskt på bekostnad av kronojorden.

För att åstadkomma en samlad herrgårdsmiljö inköpte adelsmannen skattegårdar, han bytte till sig frälsejord

Bönsta herrgårds manbyggnad. Nuvarande utseende tillkom 1865.

i byn mot frälsejord på annan plats eller så nyttjades kronojord som kronan donerat till honom. Jordbruksenheterna blev på så sätt större och sammanhållna även om det mer centralstyrda jordbruket på godsets inägor, d.v.s. marken omedelbart omkring huvudgården, fortfarande var förhållandevis begränsat. Merparten av det jordbruk som bedrevs på säteriet var fortfarande organiserat på så sätt att respektive frälsebonde betalade avrad för den gård han bebodde och den jord, betesmark och skog som han brukade. Avraden betalades främst genom varor och dagsverken.

Godsdonationerna blev under 1600-talet så omfattande och ekonomiskt problematiska för kronan att de i mycket stor omfattning krävdes tillbaka av kungamakten genom Carl XI:s reduktion som inleddes 1680.

En rationellt driven herrgårdsmiljö där underliggande gårdar och torp styrdes från centrum blev vanligare på 1700-talet, en utveckling som tilltog under 1800-talet. Ett av skälen var att reglerna kring jordägande luckrades upp och ett mer differentierat ägande bredde ut sig där även s.k. ofrälse ståndspersoner tilläts inneha större gårdar. I samband med genomförandet av 1864 års näringsfrihet och andra samtida samhällsreformer upphävdes restriktionerna kring jordägande helt och kom därefter att i högre grad styras av marknadskrafter. Det sena 1800-talets mekaniserade jordbruk och centraliserade driftsformer nyttjade t.ex. genom statarsystemet den växande andelen egendomslös befolkning på landsbygden. Befolkningstillväxten var tydlig på landsbygden, något som även kunde nyttjas av de nya företag som växte fram i industrialiseringens spår.

Herrgårdsmiljön – bebyggelse, åker, äng och utmark

Med anläggandet av en herrgård kunde byggherren manifestera sig - bildning, social ställning och ekonomisk styrka uttrycktes genom arkitektur. I många fall omgestaltades den befintliga herrgårdens arkitektoniskt bärande delar efter rådande mode både två och tre gånger på lika många århundraden. Herrgårdens bebyggelse förlades på en markant plats i landskapet till vilken en allé ledde och herrgården infattades i ett parklandskap. Landskapet förvandlades också av en målinriktad vilja till att ordna vägnätet. Herrgårdarna omgärdades av stora vidsträckta åkrar, mosaiklandskapets hagmark och skog vars flikiga bryn nyttjades för bete. Ännu i dag fungerar brynzonen som inramning till det öppna, uppodlade landskapet.

Ekonomibyggnaderna har efter hand bytts ut i takt med storjordbrukets mekanisering och strukturrationalisering. Till herrgårdarna hörde tidigare torpen som låg i kanten mellan in- och utmark, vilka idag hyrs ut eller har sålts till sommargäster.

Fyra herrgårdar

Fyra herrgårdar, vars inägor ligger nära Ostlänkens korridor, ingår i de analyser som återfinns i fördjupningsområdena - Gärdesta och Ingemundsta, Svärtaåns dalgång med Säby och Gillinge, Hovra och Bullersta samt Nyköpingsåns dalgång (riksintresse för kulturmiljövården).

- Gärdesta herrgård i Lästringe socken har, genom hur gården drivits, till stor del format det öppna landskapsrum i vars mitt huvudgården ligger.
- Säby är en mindre herrgård som ligger i Svärtaåns dalgång, på en av mosaiklandskapets höjder.
- Dalgången vid Hovrasjön präglas av fornlämningar, gårdar och av herrgården Hovra.
- Bland ett flertal byar, gårdar, fornlämningar och herrgårdar i Nyköpings-åns dalgång är Bönsta herrgård den av herrgårdarna som påverkas mest påtagligt av läget för Ostlänkens korridor.

Säby ligger på en höjd invid Svärtaåns dalgång.

Säbys gårdsbebyggelse omges av betesmark.

Järnbruk
Eftersom berggrunden rymmer stråk av järnmalm har gruvor, masugnar och hyttor eller järnbruk bedrivits i denna del av Sörmland. Bergsbrytningen gav upphov till gruvhål och ombyggnaden av vattendragens forsar med kanaler och vattenhjul var en förindustriell exploatering av landskapet. Kring masugnar, gjuterier och stångjärnshammare togs ved ur skogen som bränsle, bl.a. genom kolning. Omlandet kring ett bruk behövde vara stort eftersom både vattenkraft och bränsle skulle finnas att tillgå. För att skapa ett bruk behövde bruksägaren köpa gårdar i den by där bruket skulle anläggas för att skapa en större egendom vilket kom att ändra kulturlandskapets struktur genom att också näringens fokus försköts från jord- och skogsbruk till bruksdrift. I brukssamhället uppfördes förutom den produktionsrelaterade bebyggelsen även byggnader av understödjande karaktär t.ex. brukskontor och bostäder. Bostadsbebyggelsen kunde bestå av allt från gruvfogdebostäder, över smedbostäder till torp och på de bruk som överlevde in på 1800- och 1900-talen kom även arbetarbostäder att byggas. Bruket var beroende av dagsverken som utfördes av torpare på godset t.ex. körslor (d.v.s. transporter), kolning, trädfällning etc. Ett bruk var en relativt karg och hård produktionsmiljö och avskogningen var i perioder stor på vissa platser, detta i samband med högkonjunkturer inom bergs- och järnbruk.

Bruken – Svärta, Ålberga och Stavsjö
Brukets bebyggelsestruktur med dess funktioner och den hierarkiska utformningen gav uttryck för en patriarkal samhällsordning (där äldre män har den politiska och ekonomiska makten) med t.ex. herrgård och bruksgata. Flera av bruken i Sörmland var styckebruk som tillkom på 1600-talet. Tillverkningen av stycken eller kanoner drevs av den svenska krigsmaktens efterfrågan på krigsmateriel. En kanon tillverkades av ett gjutet stycke genom vilket ett hål borrades i en borrkvarn. Sörmlandsbruken representerar en förindustriell verksamhet och även om Stavsjö bruk och Förola gruva i Svärta drivits långt fram i tiden har verksamheten varit småskalig. Fyndigheterna har varit begränsade varför malmutvinningen inte har kunnat skalas upp som i Bergslagen eller i Norrbotten.

Kulturarvsanalysen fokuserar på sju fördjupningsområden av särskilt kulturhistoriskt intresse (nivå A, se sidan 21) genom vilka Ostlänkens korridor för spårlinje går. Dessa genomlyses särskilt noggrant eftersom valet av spårlinje kan vara avgörande för hur kulturvärdena kan tas tillvara. Av de bruk som här omnämns påverkas Svärta bruk och Stavsjö bruk marginellt genom att delar av dess utkanter påverkas av korridorens dragning som tangerar två av de sju fördjupningsområdena. I Ålbergas fall har korridoren förlagts helt nära E4 varför alternativ till denna dragning saknas.

Stavsjö bruk tas därför upp på ett indirekt sätt i fördjupningsområdet Gamla vägen mellan Vreta och Stavsjö (riksintresse för kulturmiljövården).Vägen sträcker sig genom en del av Stavsjö bruks utmarker med bebyggelse som hörde till bruket. En del av Stavsjös invånare, varav de flesta hade sin utkomst genom bruket, bodde i torp som fanns i denna av skog dominerade utmark.

Delar av Svärta bruk, tidigare benämnt Norströmmen, t.ex. gruvhålen vid Gillinge är därmed på ett indirekt sätt en del av fördjupningsområdet Svärtaåns dalgång med Säby och Gillinge.

Ålberga däremot har hanterats som ett fördjupningsområde nivå B, d.v.s. det analyseras mer översiktligt (presenteras på sidan 112-115).

Krutvägen i centrala Stavsjö bruk med forsrännan mellan Dammkärret och Stavsjön.

Ostlänken - en väg bland flera

I dag präglas utredningsområdet av infrastruktur från flera tidsperioder: den Gamla vägen med medeltida anor, Södra stambanan, Riksväg 1 och Europaväg 4. Ostlänkens föreslagna linjedragning sammanfaller grovt sett med de äldre vägsträckningarnas riktning. Flyget har tillkommit som trafikslag genom att flygvapnets f.d. flygplats Skavsta byggts om för civil flygtrafik. Därmed skulle Ostlänken, om den genomförs, ligga i ett stråk med historisk hävd avseende färd till lands på landsväg och järnväg. En stor skillnad blir dock att en terränganpassning, som till viss del varit möjlig att göra då stambanan och väg E4 drogs, svårare låter sig göras när Ostlänkens avsevärt mer styva struktur dras genom landskapet.

Vägar till sjöss och på land

Södermanlands äldsta kommunikationsleder var de vattenvägar som efter landhöjningen omvandlades till dalgångar. Längs med kommunikationslederna förlades viktiga platser under yngre järnålder och tidig medeltid.

I takt med att sjövägarna blev färre kom landsvägsnätet att få ökad betydelse, i synnerhet det som gick ett stycke in från kusten och länkade samman olika landsändar. Detta stråk korsar i de flesta fall de gamla dalgångar som utgör det sprickdalslandskap som är karaktäristiskt för denna del av Sörmland.

Flera generationer väg och järnväg

De tidigaste vägarna länkade samman gårdar och byar, och i trakten kring Skavsta och i Tystberga är det möjligt att följa det runstenskantade vägnätet mellan gårdarna.

En av de viktigaste vägstrukturerna under medeltiden var den landsväg som förband östra Mälarområdet med östra Götaland. I samband med kungaval fungerade landsvägen som ”Eriksgata”; då red den nyvalda kungen från Mora stenar i Uppland genom de viktigaste landskapen för att godkännas av respektive landskaps lagman. Den gamla vägen, eller Eriksgatan mellan Vreta och Stavsjö är utpekad som riksintresse för kulturmiljön (Gamla vägen Stavsjö - Krokek). Den gamla landsvägsmiljön finns kvar i stycken, allt från övergivna partier, till partier som används som gång- och cykelväg eller för lokal kommunikation. Ostlänkens sträckning korsar Gamla vägen norr om Vretaåns naturreservat och norr om Stavsjö.

Del av den gamla vägen mellan Vreta och Stavsjö. Den gamla vägen korsas av E4.an vars bank syns i bildens fond.

I samband med de många herrgårdarnas tillkomst under 1600-talet kom det lokala vägnätet att utvecklas genom att nya vägar tillkom och att vägarnas skick förbättrades. Även bönderna i byarna kunde dra nytta av dessa förbättringar. Laga skifte som genomfördes vid 1800-talets mitt påverkade även vägnätet ute i byarna då ny mer effektiv arrondering ledde till nya och rakare vägsträckningar.

Den ålderdomliga landsvägen förbättrades successivt under 1700- och 1800-talen. I synnerhet industrialiseringen ställde nya krav på landsvägarnas tekniska status.

Den järnvägslinje som korsar Ostlänkens planerade spårlinjekorridor väster om Skavsta flygplats är Grängesberg-Oxelösunds järnväg (TGOJ) som anlades 1896. Järnvägen var ett näringslivsinitiativ som syftade till att transportera järn och stål från bruksorten Grängesberg i Bergslagen direkt till stålverket och hamnen i Oxelösund.

Nästa järnvägsetablering, som kom att få konsekvenser för landskapets utseende, var Nyköpingsbanan från 1915. Den kom senare att uppgraderas till stambana. Genom anläggandet av den uppkom flera stationssamhällen och centrum i flera bygder flyttades från socknens centrum vid kyrkan till de nya stationerna. Inget av dessa stationssamhällen - Lästringe, Tystberga, Sjösa, Enstaberga, Jönåker, Ålberga och Stavsjö - ligger i omedelbar närhet till Ostlänkens korridor utan ett stycke söder om E4.

Mellan 1945 och 1960 anlades riksväg 1, även kallad riksettan, mellan Helsingborg och Stockholm. Den var en modernisering - uträtad och nivellerad - av den slingrande och terränganpassade landsväg som gått där tidigare och som band samman Sörmlands bygder med varandra.

Från 1970 började Riksväg 1 successivt ersättas av dagens E4 med motorvägsstandard. Motorvägen drogs förbi tätorterna och följer i allmänhet inte äldre sträckningar. Vägen har genom sin bredd gett upphov till en både fysisk och visuell barriäreffekt. Kulturlandskapet har påverkats genom att höjder genomsprängts, äldre vägstrukturer brutits och att rumsligheter bestående av åkrar, ängar och hagmark har delats.

Bäck vid Söra. Bäcken rinner från Hovrasjön och ut i Nyköpingsån.I bakgrunden syns Hovra herrgård. (se nr. 7 på kartan på nästa sida).

Från vattenväg till uppodlad dalgång

Det sörmländska kulturlandskapet karaktäriseras av de många vattendrag som uppstod efter inlandsisens tillbakadragande. Under bronsåldern var denna del av Sörmland ett skärgårdslandskap med en vattennivå ca 20 meter högre än idag. Landhöjningen har sedan inneburit att skärgårdslandskapet omvandlats till ett uppodlat mosaiklandskap, men flera vattendrag t.ex. Svärtaån, Nyköpingsån och Idbäcken går fortfarande i sin sprickdal genom landskapet i nordväst-sydostlig riktning medan Kilaån följer sin långa öst-västliga förkastning.

Skiftena har också haft stor påverkan på mindre vattendrag som rätats ut. 1800- och 1900-talens rationalisering av jordbruket har inneburit att många dikningsprojekt genomförts där den mångfald av meandrande åar, bäckar och öppna diken som präglade den brukade marken i många fall har reducerats till enkla, rationellt dragna diken. Senare under 1900-talet har dessutom en stor

Svärtaån med strandängar (se nr. 5 på kartan på nästa sida).

mängd öppna diken bortrationaliserats genom att många arealer har täckdikats. Metoden gav förbättrade förutsättningar för en större skörd: genom att åkern torkande tidigare kunde den sås tidigt på säsongen vilket bidrog till en större skörd. Sammantaget har vattenytorna och våtmarkerna intill dem avsevärt minskats.

Fåror genom landskapet - sjö, vattendrag, havsfjärd

Dalgången genom Lästringe (1) med bäckar och sjön Fårsjön har sitt källflöde i sjön Sillen och sitt utflöde i sjön Svarvaren.

Dalgången genom Norra Tystberga åt öster (2) med bäck har sitt källflöde i sjöarna Båven, Likstammen, Svarvaren m.fl. och rinner ut i Sundhallafjärden och Sibbofjärden.

Dalgången genom Norra Tystberga åt väster (3) med bäck har sitt källflöde i sjöarna Båven, Runnviken m.fl. och rinner ut i Sibbofjärden.

Ödesbydalen (4) med bäck har sitt källflöde i Stora Haverömossen och rinner ut i Sjösafjärden. Dalgången löper parallellt med E4 vid f.d. Ödesbys gruvor.

Svärtaån (tidigare Norströmmen) sträcker sig genom Svärtaåns dalgång (5) från källflödena Båven, Runnviken, Sundbysjön m.fl. i norr till Sjösafjärden i söder.

Dalgång vid Hagnesta-Svansta (6) med bäck från Edstorp till Svansta som har sitt källflöde i sjöarna Båven, Lidsjön, Tunsättersjön och sitt utflöde i Sjösafjärden.

Dalgång vid Hovra-Bullersta (7) med bäck som har sitt källflöde i Hovrasjön som ligger inom fördjupningsområdet och sitt utflöde i Nyköpingsån och Stadsfjärden.

Nyköpingsån (8) har sitt källflöde i sjöarna Malmviken och Långhalsen. Den rinner i en bördig dalgång med många herrgårdar och i dess södra del mellan Skavsta och Bönsta korsas den av Ostlänkens korridor. Innan den når Stadsfjärden rinner den genom Nyköping i en ålderdomlig meanderform.

Idbäcken (9) har sitt källflöde i sjöarna Yngaren och Hallbosjön och rinner i en uppodlad dalgång ända från Stigtomta till Nyköping där den rinner ut i Stadsfjärden

Kilaån (10) rinner i botten av en lång dalgång och rinner ut i Stadsfjärden vid Nyköping. Ålbergaån och Vretaån är Kilaåns källflöden från sjöarna Virlången och Bysjön. Väg E4 anlades i anslutning till dalgången men Ostlänkens korridor har förlagts ett avsevärt stycke norr om Kilaån och kommer endast att korsa dess ena källflöde Ålbergaån i väster.

Gamla vägen norr om Stavsjö bruk sträcker sig förbi Stavsjön och Sågkärret, med förbindelse till sjösystemet kring Virlången norrut. Vid Herrbråten, där Gamla vägen korsar Vretaån, kommer också Ostlänken att korsa Vretaån.

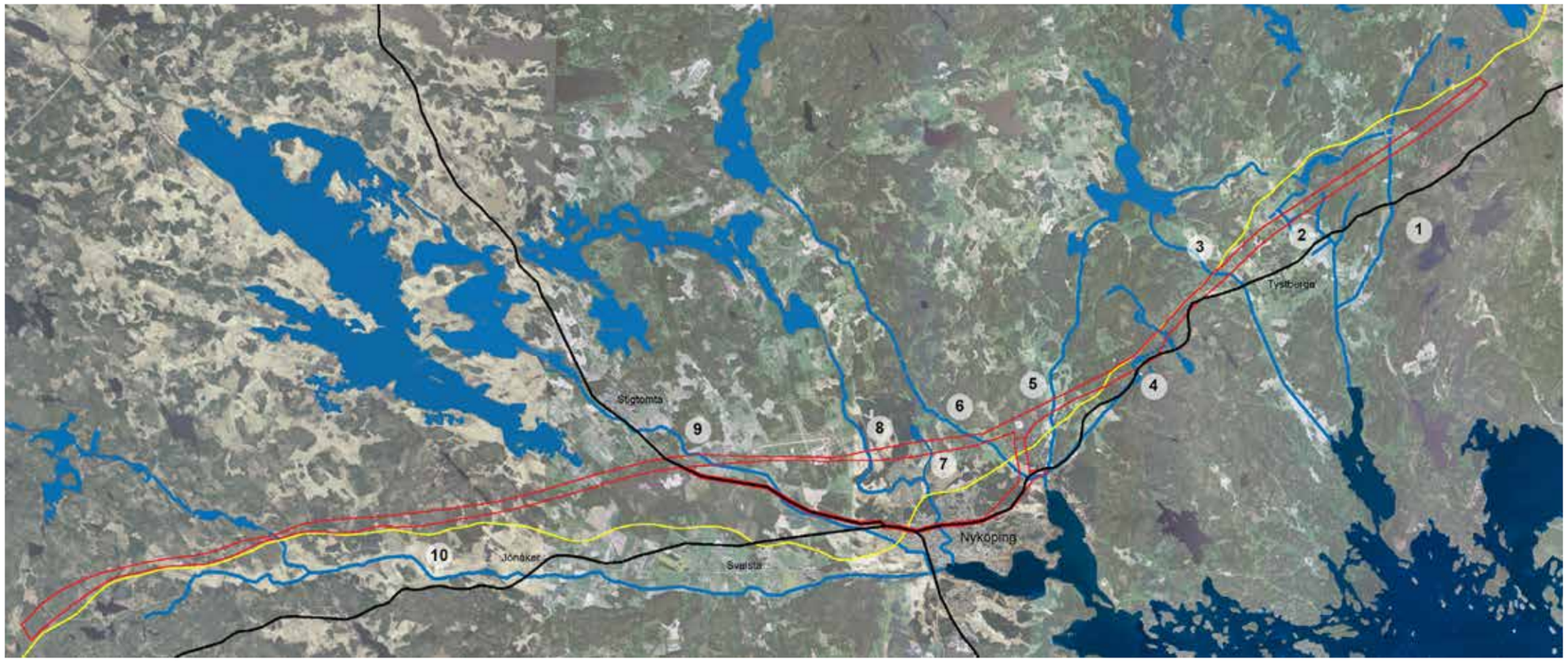

Landskapsstruktur – sjö-dalgång-havsfjärd

1. *Dalgång genom Lästringe (orientering N-S)*
Sillen — Dalgång med mindre sjö och bäck vid Lästringe-Gärdesta — sjön Svarvaren (observera att uflödet i detta fall inte sker i en havsvik)

2. *Dalgång genom Tystberga, öster (orient. NNV-SSO)*
Båven, Likstammen, Svarvaren m.fl. — Dalgång med bäck öster om Tystberga — Sundhallafjärden och Sibbofjärden

3. *Dalgång genom Tystberga, väster (orient. NNV-SSO)*
Båven, Runnviken m.fl. — Dalgång med bäck väster om Tystberga — Sibbofjärden

4. *Ödesbydalen (orientering NO-SV)*
Masugnssjön, Holmsjön, Uttersjön m.fl. — Dalgång parallellt E4 med bäck vid f.d. Ödesbys gruvor — Sjösafjärden

5. *Svärtadalen (orientering N-S)*
Båven, Runnviken, Sundbysjön m.fl. — Svärtaåns dalgång (tidigare Norströmmen) - Sjösafjärden

6. *Dalgång vid Hagnesta-Svansta(orientering NV-SO)*
Båven, Lidsjön, Tunsättersjön — Dalgång med bäck från Edstorp till Svansta — Sjösafjärden

7. *Dalgång vid Hovra-Bullersta (orientering N-S)*
Hovrasjön - dalgång med bäck - utflöde Stadsfjärden via Nyköpingsån

8. *Nyköpingsåns dalgång (orientering N-S)*
Långhalsen — Nyköpingsåns dalgång och biflöde från Hovrasjön— Stadsfjärden

9. *Idbäckens dalgång (orientering VNV-OSO)*
Yngaren, Hallbosjön — Dalgång längs Idbäcken från Stigtomta till Nyköping – Stadsfjärden

10. *Kilaåns dalgång med Ålbergaån och Vretaån (orientering V-O*
Virlången är Vretaåns tillflöde och Virlången via Bysjön är Ålbergaåns tillflöde — Dalgång som i väster sträcker sig längs Ålbergaån och Vretaån vilka flyter samman i den långa Kilaån – Stadsfjärden

4 Kulturmiljöområden med fördjupningar

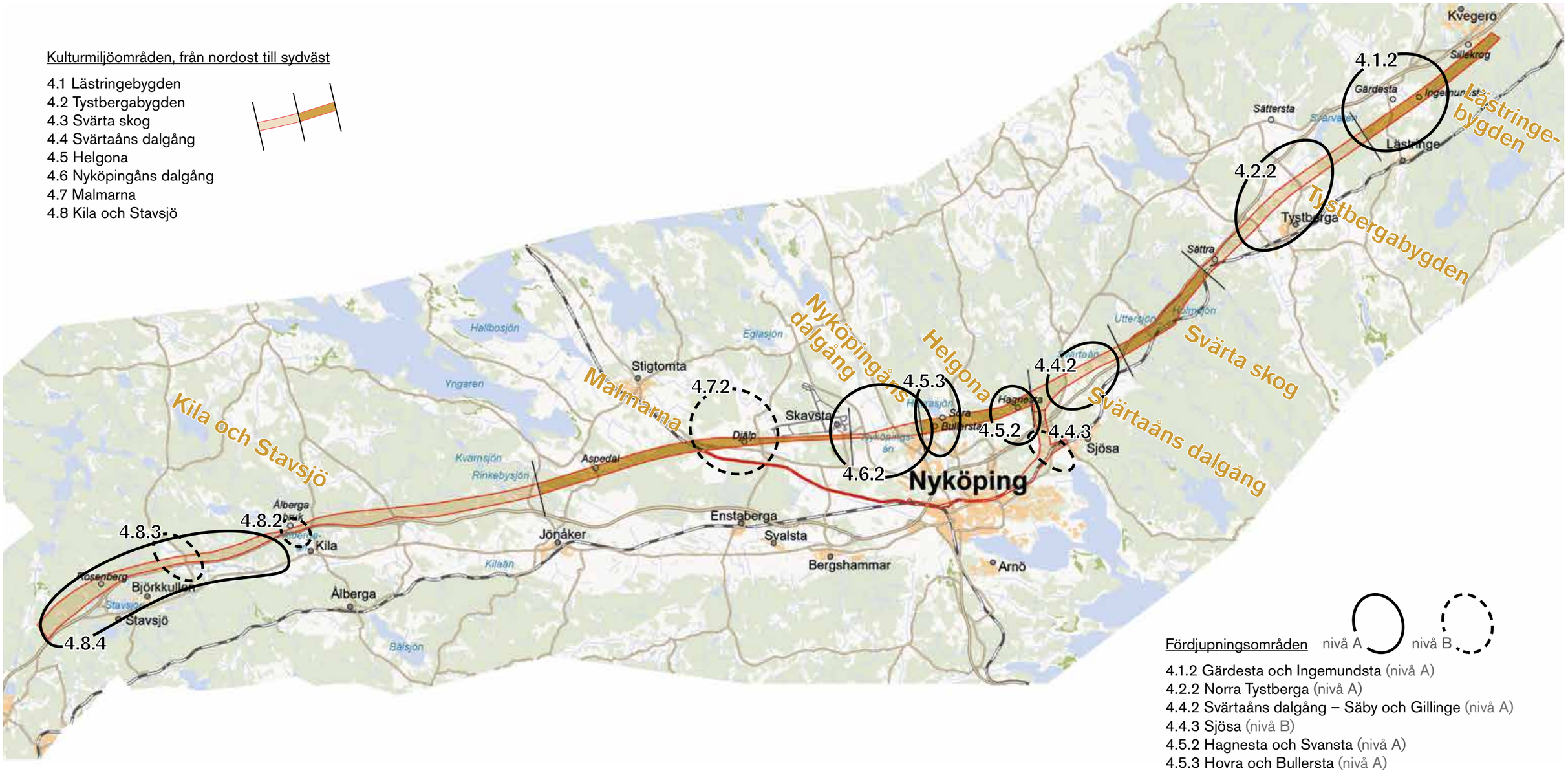

Fördjupningsområden nivå A nivå B

4.1.2 Gärdesta och Ingemundsta (nivå A)
4.2.2 Norra Tystberga (nivå A)
4.4.2 Svärtaåns dalgång – Säby och Gillinge (nivå A)
4.4.3 Sjösa (nivå B)
4.5.2 Hagnesta och Svansta (nivå A)
4.5.3 Hovra och Bullersta (nivå A)
4.6.2 Nyköpingsåns dalgång (nivå A)
4.7.2 Fjällskär (nivå B)
4.8.2 Ålberga bruk (nivå B)
4.8.3 Herrbråten (nivå B)
4.8.4 Gamla vägen mellan Vreta och Stavsjö (nivå B)

Läsanvisning

Av kartan framgår att undersökningsområdet är inordnat i åtta kulturmiljöområden - 4.1 - 4.8. Ett kulturmiljöområde består dels av ett avsnitt av korridoren, dels av ett, två eller tre fördjupningsområden - t.ex. 4.6.2. I ett av kulturmiljöområdena, 4.3, saknas fördjupningsområde.

Kulturmiljön redovisas enligt två olika principer.
Inom korridor: Fornlämningar från stenålder – år 1850
Inom fördjupningsområde: Kulturmiljöer från historisk tid t.ex. kulturlandskap, bebyggelse och övriga strukturer.

4.0 Kulturhistorisk värdering och indelning

Kulturhistorisk värdering

Som underlag till val av spårlinje har dels fornlämningar tagits under övervägande i hela korridoren, dels har elva särskilt viktiga historiska kulturmiljöer valts ut för vilka fördjupade analyser gjorts. Sju av dessa analyseras under fördjupningsnivå A.

Fornlämningar och kulturmiljöer från historisk tid, fördjupningsnivå A, har värderats enligt en tregradig skala – klass 3, 2 eller 1, där 3 är högst.

De värderade kulturmiljöerna längs korridoren har redovisats enligt två principer.
- Fornlämningar från stenålder – år 1850
- Kulturmiljöer från historisk tid t.ex. kulturlandskap, bebyggelse och övriga strukturer

Bedömningsgrunder
De viktigaste bedömningsgrunderna för kulturmiljöns värden är:
- Värdebärande objekt och karaktärsdrag
- Den Europeiska Landskapskonventionen
- Planeringsförutsättningar i form av riksintressen samt regionala och kommunala värden och fornlämningar
- Formella skydd och restriktioner (fornlämningar, byggnadsminnen, kyrkliga kulturminnen).

Bedömningsgrunderna för värdering av kulturmiljöer från historisk tid och fornlämningar är gemensamma. Däremot är verktyg och metoder inom respektive fält avsevärt olika. Det är orsaken till att de historiska kulturmiljöerna å ena sidan är ett urval (fördjupningar) men att de å andra sidan undergått fördjupade studier (d.v.s. övriga och lägre värderade som påverkas av korridoren). De varaktigt övergivna spåren efter människors verksamhet fram till 1850, som kommer till uttryck i form av arkeologiska fornlämningar, kräver däremot enligt disciplinens metodik och lagstiftning på området en fullständig redovisning inom hela korridorens längd och bredd. Omfattningen av fornlämingar omöjliggör samtidigt inventering och värdering av sådana utanför själva korridoren.

Kulturmiljö - värdeklass 3:
Värdebärande karaktärsdrag och samband som berättar om historiska funktioner och processer. Miljöerna är välbevarade och ingår i ett tydligt, läsbart sammanhang. Klassen omfattar även miljöer där det övergripande sammanhanget har brutits, men där miljöerna för övrigt är representativa för en särskild tidsperiod eller ett särskilt skeende.

Kulturmiljö - värdeklass 2:
Representativa miljöer som berättar om en viss funktion, skeende eller sammanhang. Denna typ av miljöer är återkommande men viktiga för landskapets historiska läsbarhet.

Kulturmiljö - värdeklass 1:
Avgränsade miljöer av begränsat kulturhistoriskt värde t.ex. till följd av ändring eller där sammanhanget är otydligt eller har brutits. För dessa miljöer är graden av historisk läsbarhet begränsad.

Indelning

Kulturmiljöområden med fördjupningar
Det landskap som korridoren går igenom är indelat i karktärsområden som motsvarar en bygd eller ett område som hålls samman till sin karaktär. Som framgår av kartan på föregående uppslag förekommer elva fördjupningsområden som vart och ett är inordnat som en undergrupp i ett kulturmiljöområde.

Kulturmiljöområdena presenteras i tre avdelningar. En avdelning som fungerar som en orientering med karta och korridorens läge, en avdelning som presenterar fornlämningar fram till 1850 och en avdelning som presenterar kulturmiljöer från historisk tid (fördjupningar).

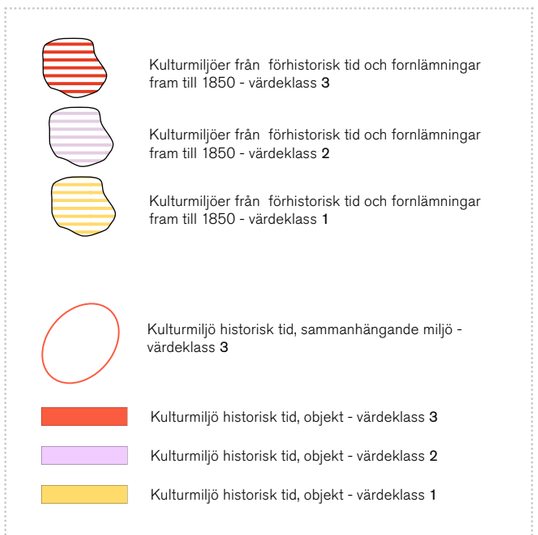

Kulturmiljöer från förhistorisk tid och fornlämningar fram till 1850
I kapitel 3.1 beskrivs den övergripande fornlämningsbilden i Södermanland. Den mer detaljerade bilden inom den beslutade korridoren återges dels i form av de av KMV Forum värderade fornlämningarna i detta kapitel 4, dels genom ett understödjande kartmaterial i bilaga 6.1 som förutom fornlämningar även anger övriga arkeologiska förutsättningar – övrig kulturhistorisk lämning, uppgift om och bevakningsobjekt.

De enskilda fornlämningarna har värderats i förhållande till varandra och utifrån följande kriterier.
- Läsbarhet / pedagogiskt värde
- Vetenskapligt värde
- Tillgänglighet, d.v.s. vårdat och skyltat som besöksmål
- Riksintressant värde eller lokalt/regionalt värde

Fornlämningsbilden i de olika kulturmiljöområdena har värderats utifrån en beskrivning av uttrycken. Värderingarna har bara gjorts inom korridoren med undantag för sammanhållna miljöer som delvis sträcker sig utanför exempelvis vid Utterö och Stora Berga. Under fältbesöken har näst intill alla fornlämningar besökts utom nr. F37 som inte varit fysiskt tillgängligt.

Elva fördjupningsområden, nivå A och B
11 kulturmiljöer av särskilt intresse har valts ut som fördjupningsområden. Dessa områden omfattar vart och ett ett större landskapssammanhang och sträcker sig därmed långt utanför korridoren men genomkorsas av den. Urvalet är gjort dels utifrån att respektive fördjupningsområde har ett högt kulturhistoriskt värde, dels utifrån att korridorens läge direkt påverkar området. Sju av dessa områden har särskilt höga värden samt påverkas mycket av korridoren och hanteras därför utförligt (fördjupingsnivå A). De fyra resterande områdena har ett något lägre värde, påverkas av korridoren i något lägre utsträckning eller har få eller inga alternativa linjedragningar inom korridoren och ägnas därför en grundade fördjupning (fördjupningsnivå B). Flera kulturhistoriskt intressanta områden har inte ägnats någon fördjupning alls eftersom Ostlänkens påverkan endast kommer att vara begränsad då korridoren är perifer i förhållande till områdets kärna eller att det kulturhistoriska värdet är ytterligare lägre.

Korridorens läge har lett till att fördjupade studier har gjorts av respektive områdes kulturhistoria. De analyskartor som redovisar fördjupningsområdena är i första hand till för att underlätta studiet av kulturmiljön inom respektive område, inte att bedömma konsekvenserna av en järnvägsanläggning. Därför är korridorens läge endast antydd på kartorna.

Korridoren genomkorsar tio kulturlandskap präglade av en månghundraårig hävd genom jordbruk, boskapsskötsel, skogsbruk och i viss utsträckning järnbruk. Denna jordbruksbygd präglas av byar och herrgårdar i öppna landskapssammanhang i sprickdalslandskapets dalgångar. Alla dessa kulturhistoriskt förtätade landskapsrum innehåller åker, diken, äng, betesmark, skogsbryn, byar, gårdar och fornlämningar. Vissa av dem innehåller dessutom sockenkyrka, herrgård, torp, bäck, å och sjö.

Ett av fördjupningsområdena har valts ut på grund av att det under flera århundraden fungerat om landsväg. Innehållet är därför i första hand en landsvägsmiljö till vilken bebyggelse, fornlämningar, jordbruks- och skogsmark ansluter.

Två fördjupningsområden har status av riksintresse för kulturmiljövården, både Gamla vägen och Nyköpingsåns dalgång är en del av var sitt riksintresse.

För varje av de sju områdena under fördjupningsnivå A beskrivs det kulturhistoriska värdet dels utifrån områdets helhetsmiljö, dels utifrån de komponenter eller objekt som miljön består av. De förra benämns miljö och de senare benämns objekt. En miljö kan t.ex. vara ett odlingslandskap i en dalgång kantad av skogsklädda höjder. Objekten i en sådan miljö kan vara hagmark, skogsbryn, bebyggelse, vägar, fornlämningar, vattendrag etc.

För denna del av Södermanland var bruken i historisk tid en viktig samhällshistorisk faktor och genom industrialiseringens och Södra stambanans tillkomst uppkom en ansenlig mängd stationssamhällen. Dessa två kategorier påverkas emellertid endast marginellt av korridorens dragning och är följaktligen endast blygsamt representerade i de elva fördjupningsområdena.

4.1 Lästringebygden

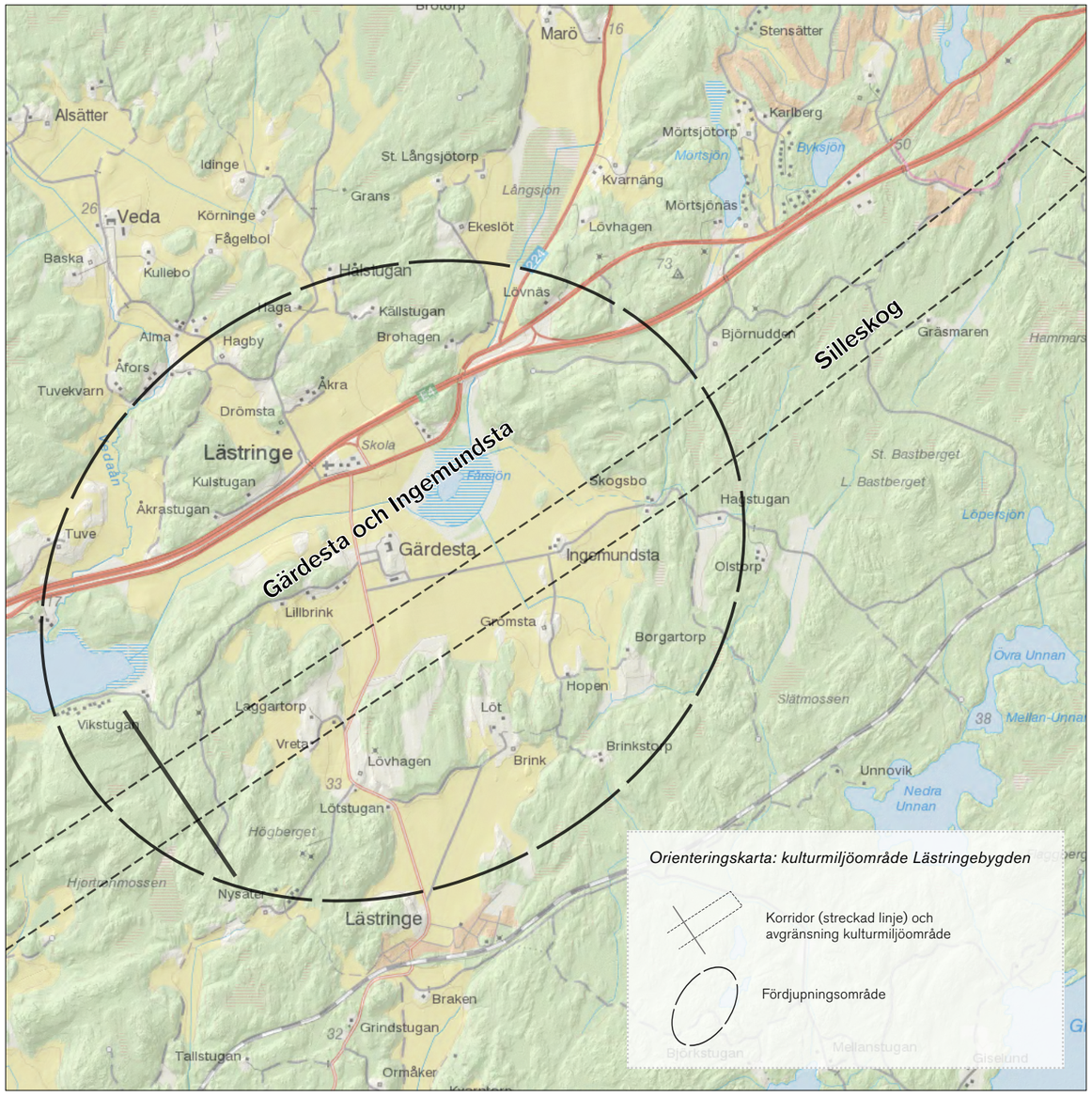

Lästringebygden omfattar Silleskog i nordost t.o.m. den uppodlade dalgång där Lästringe kyrka och Gärdesta herrgård är centralpunkter. Vid Sillekrog nära länsgränsen till Stockholms län ansluter Ostlänken delsträcka Nyköping mot delsträcka Järna-Sillekrog. I norr genomkorsas området av väg E4. Avgränsningarna åt sydväst och söder utgörs av skog.

Bilder överst: Lästringe kyrka och Laggartorp.
Bild ovan: Vy över dalgången från Grömsta. T.v. i bild syns bebyggelse vid Gärdesta. Till höger om bildens mitt syns kyrkan och skolbyggnader. Till höger i bild syns bergsskärning vid väg E4.

Lästringebygden, innehåll

4.1.1 Kulturmiljöer från förhistorisk tid och fornlämningar fram till 1850
4.1.2 Gärdesta och Ingemundsta (fördjupningsområde nivå A)

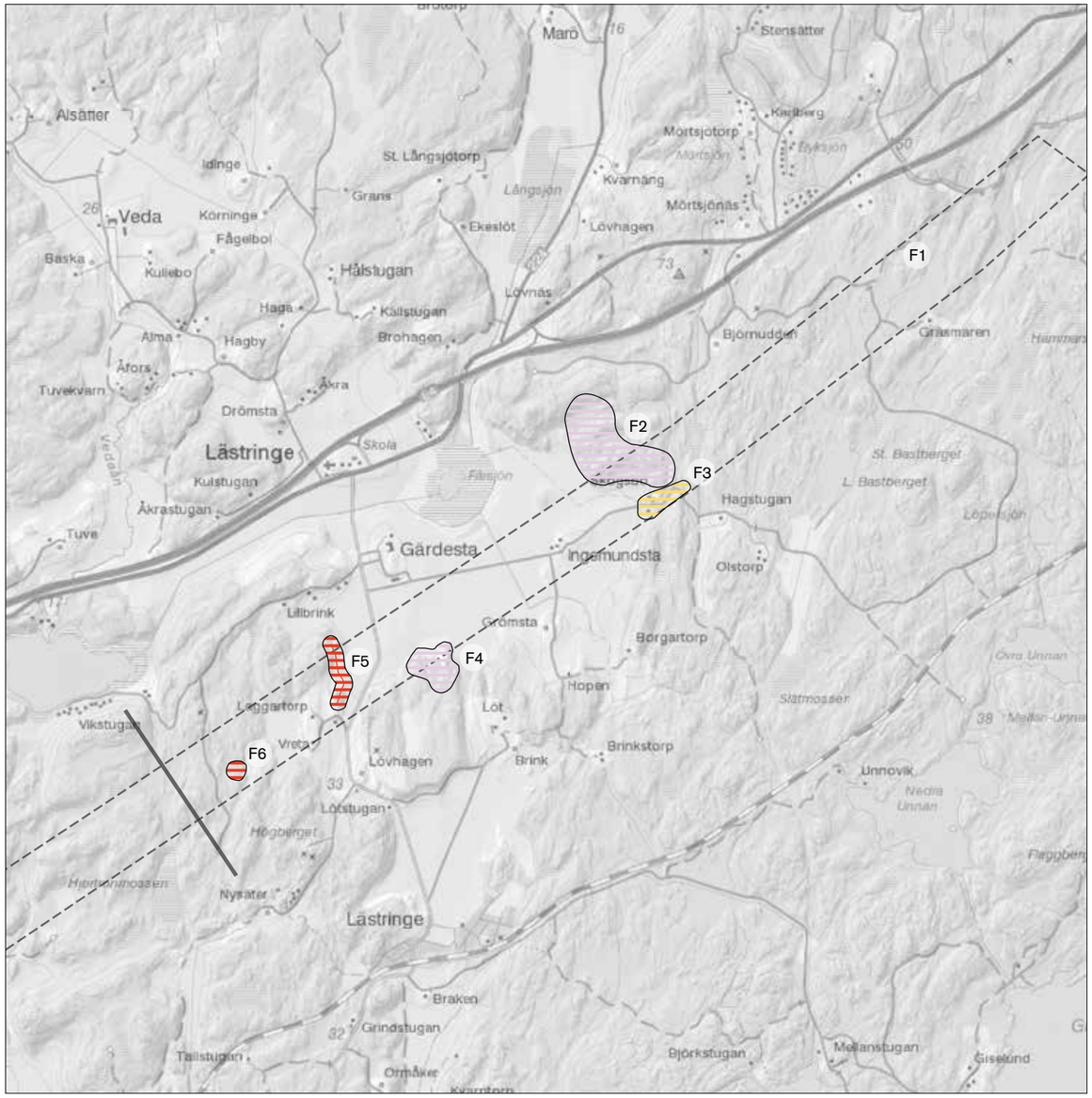

Värdering av fornlämningsmiljöer i korridor – Lästringebygden (för hela fornlämningsbilden se bilagan, sida 130)

- Fornlämningar värdeklass 3
- Fornlämningar värdeklass 2
- Fornlämningar värdeklass 1
- Avgränsning för korridor (streckad linje) och kulturmiljöområde
- F00 Löpnummer för fornlämning, hänvisning i text

Silleskog *(fornlämningar, miljö F1-F3)*
Området består av tall- och granskog i kuperad terräng. Hela området ligger under högsta kustlinjen med höjder på cirka 35-40 meter över havet. Under historisk tid ingick Silleskog i Gärdesta säteris ägor och utgjorde utmark till gården. Fornlämningsbilden inom Silleskog präglas av flera tidsperioder. De äldsta spåren är lämningar från stenåldern där platser med slagen kvarts har påträffats. Sannolikt var det tillfälliga jakt- eller fiskestationer intill stränderna i ett skärgårdslandskap för omkring 8000 år sedan. Intill Skogsbo ligger ett antal ensamliggande stensättningar, d.v.s. gravar från äldre järnålder eller sen bronsålder (F2).

Skogen rymmer även lämningar från historisk tid, bl.a. finns den gamla landsvägen kvar som gick mellan Stockholm och Nyköping med äldsta belägg på karta från 1678 (F1). Vägen används i dag som skogsväg. Utmarken har utgjort en viktig resurs på olika sätt under olika tider. Traditionellt utnyttjades skogen för bete åt djuren. Skogens timmer användes för att tillverka tjära och kol vilket lämningar av tjärdalar, milor, kolarstigar och kolarkojor visar. Det finns även ett dämme och ett sågverk som låg vid vattendraget i Skogsbo i kanten av skogen fram till mitten av 1900-talet (F3). Torpen Skogsbo och Ingemundstatorp är fortfarande bebyggda. Ingemundsta torp uppfördes som ett båtsmanstorp som en följd av att Indelningsverket bildades 1680. I dag utgörs Silleskog av produktionsskog och utnyttjas periodvis för jakt.

Båtsmanstorpet Ingemundstatorp från 1600-talet. Foto: KMV forum.

Dämme vid Skogsbo (F3). Foto: KMV forum.

Gärdesta *(fornlämningar, miljö F4-F6)*
Under bronsålder var nästan hela odlingsmarken runt Gärdesta täckt av vatten vilket Fårsjön är en liten rest av. Höjderna längs den dåtida sjöns stränder kantas av lämningar från brons- eller äldre järnålder som är vända mot den öppna dalgången. Vid Laggartorp och Skanndalen finns skålgropar som ansluter till områden med bronsålderslämningar, bl.a. rösen och mindre gravfält med stensättningar (F4).

Byn Ingemundsta, med belägg från 1300-talet, ligger på en höjd i den stora sammanhängande åkermarken runt Gärdesta herrgård. Efterleden -sta är en ålderdomlig namnform som härstammar från senare delen av järnåldern. Troligen ligger byn på samma plats i dag som under medeltiden. Laggartorp, söder om Gärdesta, uppfördes under 1600-talet som ett arrendetorp till säteriet. Torpet, som än i dag är bebyggt, arrenderades av brukare i utbyte mot bland annat dagsverken. Vid Laggartorp finns även en lång sträcka av den gamla landsvägen mellan Lästringe och Tystberga/Bälinge bevarad (F5). Vägen, som övergavs senast 1872 då den nya vägen anlades, finns med på laga skifteskartan från 1814 men användes troligen redan på 1600-talet eller tidigare då den passerar järnåldersgravfält. Vägen är ett ovanligt välbevarat exempel på ålderdomlig vägbank och bidrar i hög grad till läsbarheten av den historiska miljön. I skogen en bit sydväst om Laggartorp finns välbevarade lämningar av torpet Janslund som även är redovisad på laga skifteskartan (F6). Torplämningen är en sammansatt miljö med flera husgrunder, övergivna åkrar och en väg samt ett biologiskt kulturarv.

Uttryck för värdebärande karaktärsdrag
(med högst klass överst)
- Gamla kommunikationsleder som vägen mellan Nyköping och Stockholm (F1) och den gamla vägbanken mellan Laggartorp och Lästringe (F5).
- Lämningar efter torp och gårdar under Gärdesta säteri med lång historisk kontinuitet (F6).
- Strandnära fornlämningar från bronsålder och äldre järnålder i kanten av den forntida sjön – skålgropar, stensättningar och rösen. Stenålderslandskap i forntida skärgårdsmiljö (F2, F4).
- Skogliga produktionsspår i form av kolning, sågverk, tjärdalar och dämme (F3).

Stensättningar vid Skogsbo (F2). Foto: KMV forum

Gravar på höjden vid Skanndalen (F4). Foto: KMV forum

Lämningar efter torpet Janslund som hörde till Gärdesta gård (F6). Foto: KMV forum

Gamla vägen från Laggartorp i riktning mot Lästringe kyrka (F5). Foto: KMV forum

4.1.2 Gärdesta och Ingemundsta

Historik

Lästringe kyrka
Lästringe kyrka uppfördes under medeltiden på en höjd i den norra delen av det öppna odlingslandskapet vid Gärdesta. De äldsta delarna av kyrkan är från sent 1100-tal. Kyrkobyggnaden utökades senare under medeltiden och i början av 1700-talet. Intill kyrkan har det under århundraden funnits olika funktioner som tillsammans utgjort sockencentrum. I mitten av 1800-talet byggdes ett mejeri och slutet av samma århundrade uppfördes en skola. Ytterligare skolbyggnader har sedan tillkommit på 1920-talet respektive 1960-talet. På 1700-talet fanns en fattigstuga invid kyrkan. Vid 1800-talets mitt hade stugan flyttats till ett skogsbryn några hundra meter österut där byggnaden fortfarande finns kvar.

Säteriet bildas
På 1500-talet fanns ett hemman och två byar direkt söder och sydöst om kyrkan, lokaliserade till landskapets högre delar. Dessa var Berga och Gärdesta i söder, med ett respektive två hemman, och Grundhammar i sydost med tre hemman. Grundhammar var vid den här tiden Lästringes största by och gav namn åt den intilliggande sjön (Grundhammarsjön senare Fårsjön, i dag till större delen sänkt och igenväxt).

Gärdesta by, med en strategisk placering centralt och högt i det öppna landskapet, ägdes på 1500-talet av den adliga släkten Kruse af Elghammar. Av Gärdestas två frälsehemmanen lät ryttmästaren Sigvard Kruse af Elghammar skapa ett säteri. Säteriet fanns etablerat åtminstone från 1630-talet (1782 blev gården ett fideikommiss).

Gärdesta och angränsade hemman i slutet av 1600-talet
Kartor från 1680-talet visar att säteriet Gärdestas ägor då innefattade Berga gård i väster, de två torpen Brink och Laggartorpet i sydväst, hemmanet Lövhagen och fyra torp i söder samt även hemmanet Ekebool, beläget ett par kilometer norr om Lästringe kyrka. Gärdesta hade i slutet av 1600-talet även två ängs- och åkerstycken, så kallade utjordar, inom Grundhammar by i norr. I sydöst gränsade säteriet till byn Löt och hemmanet Brink. I den östra delen av det öppna landskapsrummet låg byn Ingemundsta och hemmanen Grömsta och Hopen. Under Ingemundsta fanns två båtmanstorp som låg i det östra skogsbrynet. Det norra av dessa torp, som till skillnad från det södra finns kvar i dag, benämndes senare Ingemundstatorp.

Laga skifte 1848
1848 genomfördes laga skifte i Gärdesta, omfattande säteriet, med underliggande hemman, och de tre angränsande hemmanen i norr. Ingemundsta, Grömsta och Hopen ingick, vid tiden för skiftet, i Gärdestas ägor och hade alltså inkorporerats i säteriet under de föregående ett och ett halvt seklen. Även Grundhammar låg under säteriet och fick skiftade ägor. På skifteskartan, och även på senare kartor, är dock Grundhammars bytomt uppodlad och saknar bebyggelse. Möjligen utlokaliserades Grundhammars före skiftet. 1848 var Berga friköpt från Gärdesta och hade blivit ett kronoskattehemman. Vid tiden för skiftet hade torpet Stoltens torp (i dag Skogsbo) etablerats direkt norr om Ingemundstatorp.

1900-talet
Vid sekelskiftet 1800-1900 fanns Berga fortfarande kvar som en mindre ensamgård väster om Gärdesta. 50 år senare var dock gårdsbebyggelsen riven, troligen som ett resultat av uppköp och inkorporering i herrgården. 1937 uppfördes en ny stor ladugård söder om Gärdestas gårdsbebyggelse. Under seklet kom jordbruksverksamheten i dalgången att koncentreras till Gärdesta gård. De små omgivande gårdarna och torpen fick ändrad funktion och blev fritidsboenden. 1993 revs en timrad arbetarlänga från 1800-talet i två våningar med brutet tak. Byggnaden låg mittemot huvudbyggnaden i alléns förlängning västerut.

Vägar
Från åtminstone 1600-talet passerade Stockholmsvägen förbi Gärdesta i sydväst-nordöstlig riktning, direkt söder om Lästringe kyrka. På 1940-talet byggdes Riksväg 1 norr om kyrkan. Stockholmsvägen rätades då ut. Uppfarten med parkering vid kyrkan är en rest av Stockholmsvägens många kurvor. Här finns en bevarad milstolpe. På 1960-talet byggdes Riksväg 1 ut till dagens E4.

Den nord-sydliga vägen från kyrkan till järnvägssamhället Lästringe i söder har till dess mest nordliga del hävd åtminstone tillbaka till 1680-talet. Vägen har rätats ut i omgångar.

Vid mitten av 1800-talet saknades fortfarande en direkt vägkoppling mellan Gärdesta i väster och Ingemundsta med intilliggande torp i öster. Ingemundsta och torpen var istället förbunden med Stockholmsvägen i norr via två vägar som låg öster om Fårsjön. Mellan Gärdesta och Ingemundsta låg ängsmark på tidigare sjöbotten. Vid sekelskiftet 1800-1900 hade en rak väg dragits över ängarna från Gärdesta till Ingemundsta. Den äldre anslutningen till Stockholmsvägen minskade därefter i betydelse.

Gärdesta på ett vykort från början av 1900-talet. Gårdsbebyggelsen uppfördes på 1790-talet. Källa: Sörmlands museum

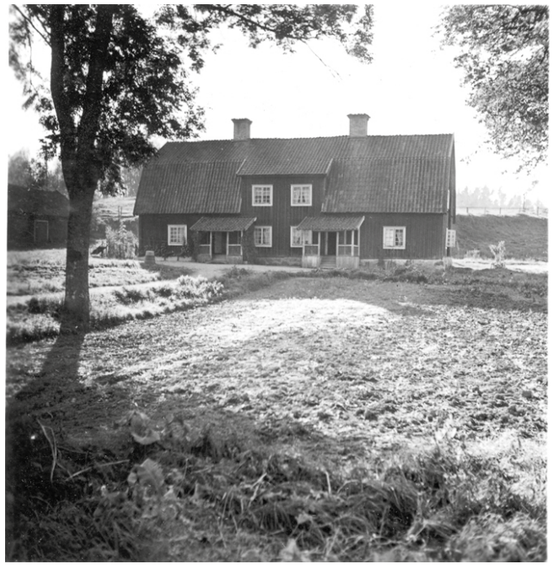
Arbetarbostäder från 1800-talet som låg mitt emot huvudbyggnaden. Vägen till vänster i bild utgjorde förlängning av herrgårdsallén. Byggnaderna revs på 1990-talet. Källa: Sörmlands museum

Flygbild från 1951. I förgrunden Gärdesta, till höger dess ekonomibyggnader och i bakgrunden Ingemundsta (t.v.) och Grömsta (t.h.). Källa: Sörmlands museum

Boningshus vid Ingemundsta på 1940-talet. Källa: Sörmlands museum

Boningshus vid Laggartorp på 1940-talet. Källa: Sörmlands museum

Jämförande kartanalys

1685-87
Yngre geometriska kartor för säteriet Gärdesta (1), Ingemundsta med två frälsehemman (2) och det skattebelagda torpet Hoopstugan/Hopen (3) på gannbyn Löths ägor (4, ej med på kartan). På kartan över Hoopstugan är även läget för gården Grömsta (5) utritad. Gårdarnas bebyggelse ligger på kullar vid det öppna ängs- och åkermarken vid Fårsjön. Gården Berga (6) brukas av frälsebonde under Gärdesta. Säteriet har även utjordar i Grundhammars by (7). Ett antal dagsverkstorp ligger i gränsen till utmarken i sydväst: Bink (8), Laggartorp (9), Vreten (10) och Lövhagen (11). Under Ingemundsta by ligger ett båtmanstorp (12, nuv. Ingemundstatorp). Stora ytor våtmarksäng upptar de lägsta delarna i landskapet vid Fårsjön (14). Mellan Fårsjön och sjön Svarvaren (utanför bild i väster) finns ett naturligt slingrande vattendrag (15) som utgör nordlig gräns för Gärdestas ägor. Kartor från Lantmäteriet.

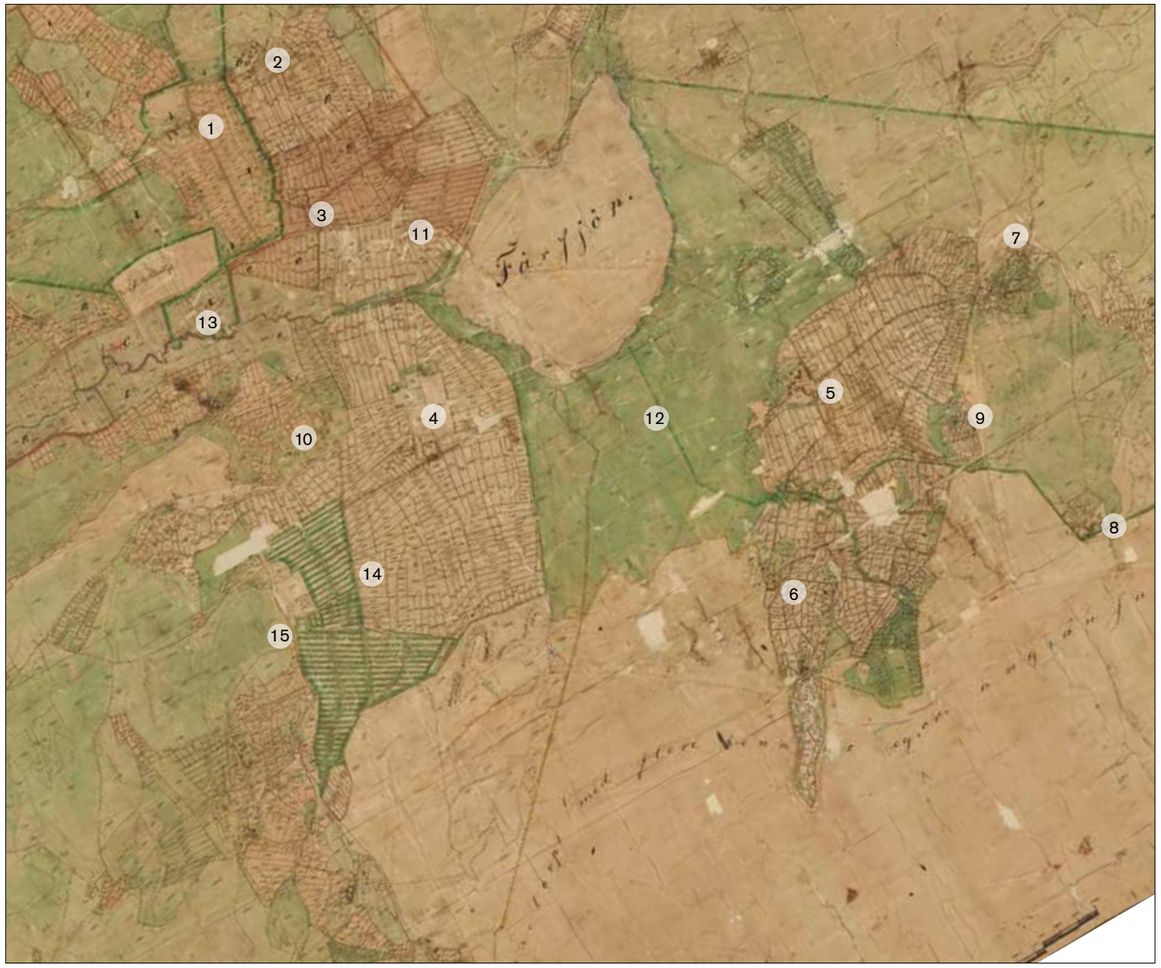

1848
Karta över laga skifte vilket inkluderade Gärdesta med underlydande by, gårdar och torp i söder och byarna Hagby (utanför bild), Drömsta (1) och Åkra (2) norr om kyrkan och den gamla riksvägen (3). Sedan tiden för kartan ovan har Gärdesta (4, gårdsbebyggelse) lagt under sig flera byar, gårdar och torp, bl.a. Ingemundasta by (5) och Grömsta gård (6). Ytterligare torp har tillkommit i skogsgränser, bl.a. Stoltens torp (7), Stafstugan (8) och Grömsta torp (9). Väster om herrgården har ett tegelbruk anlagts (10). En utökning av både åker och äng har skett sedan tiden slutet av 1600-talet. De många små åkertegarna före skiftet redovisas på kartan tillsammans med markeringar för de nya större enheterna (färgskiftningar och bokstäver). Skiftet tycks inte ha resulterat i någon utflyttning av gårdar. Grundhammar (11) redovisas i beskrivningar till kartan som 3 mantal frälse (nedskrivet till 1,5 mantal) underlydande Gärdesta. Gundhammars åkrar är samlade i anslutning till det ursprungliga bebyggelseläget väster om Fårsjön. Bebyggelsen har dock rivits och kullen är uppodlad. Möjligen beror det på att gårdsbebyggelsen flyttades till ett mer perifert läge före laga skiftet. Notera hur våtmarksängen fortfarande dominerar i sänkan vid Fårsjön (12) samt utmed vattendraget i väster (13). En ny, rakare vägsträckning över åkrar och ängar har dragits från Gärdesta söderut (14) som komplement till den tidigare vägen (15). Karta från Lantmäteriet.

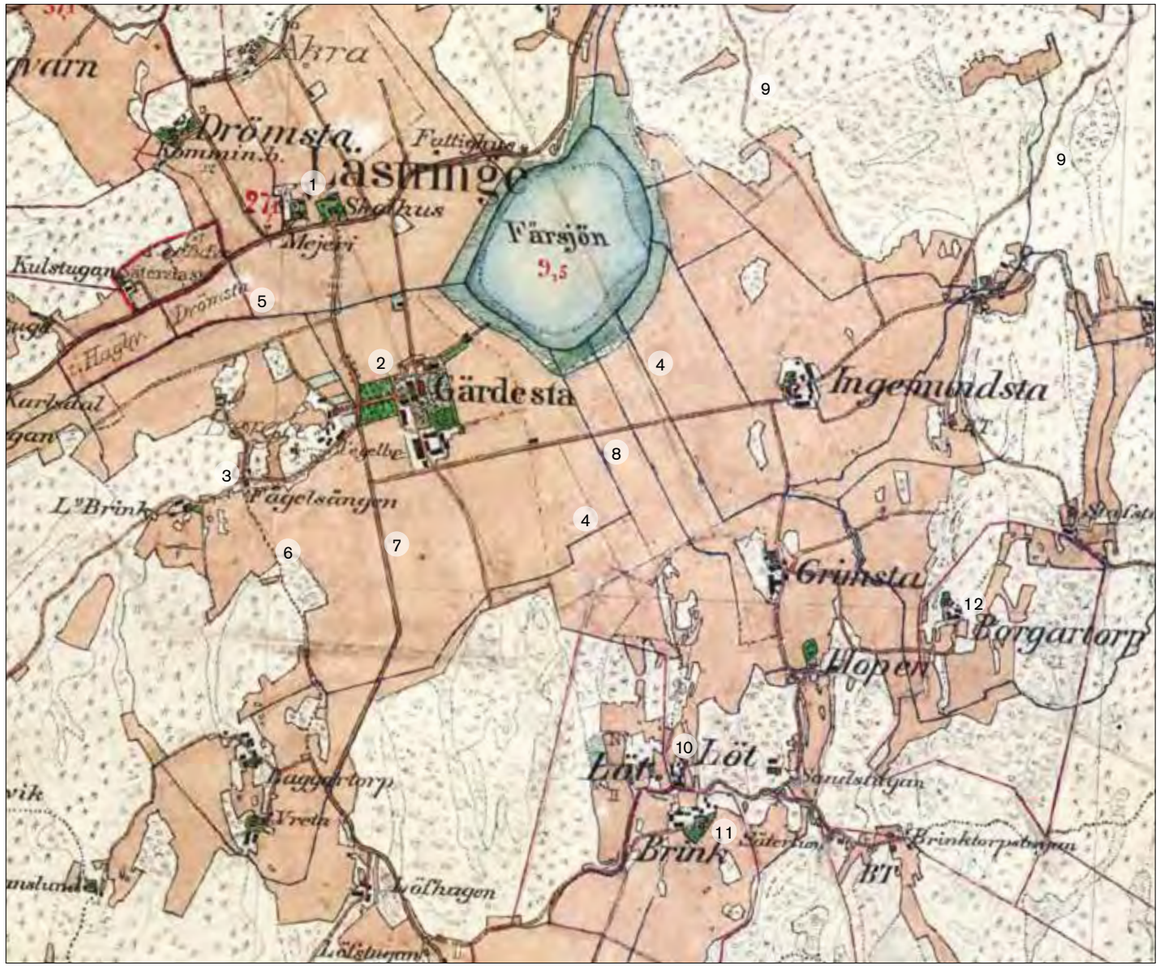

1897-1901

Häradsekonomiska kartan visar att förhållandevis lite har hänt med bebyggelsens lägen och med bebyggelsen sedan laga skiftet. Sockencentrat vid kyrkan (1) har byggts ut med skola och mejeri. Byggnader har tillkommit vid herrgården och parken har utökats (2). Mellan Lillbrink och tegelbruket har det uppförts ett torp eller tjänstebostad (3, Fågelsången). Gränsen mellan in- och utägor är i stort bevarad. Våtmarksängen vid Fårsjön (4) har dikats och omvandlats till åker och vattendraget har rätats ut (5). Den gamla vägen mellan Gärdesta och torpen i söder har reducerats till en stig (6) och den rakare sträckningen (7) har tagit över som huvudväg. En rak väg (8) över åkrarna sammanbinder nu Gärdesta med Ingemundsta och Grömsta. Äldre vägar (9) mellan Ingemundasta och riksvägen i norr är fortfarande i bruk. Denna heltäckande karta visar bebyggelse i söder, med hävd åtminstone ner i 1600-talet, som inte redovisas på kartorna på föregående sida, bl.a. byn Löt (10) och hemmanen Brink (11) och Borgartorp (11). Karta från Lantmäteriet.

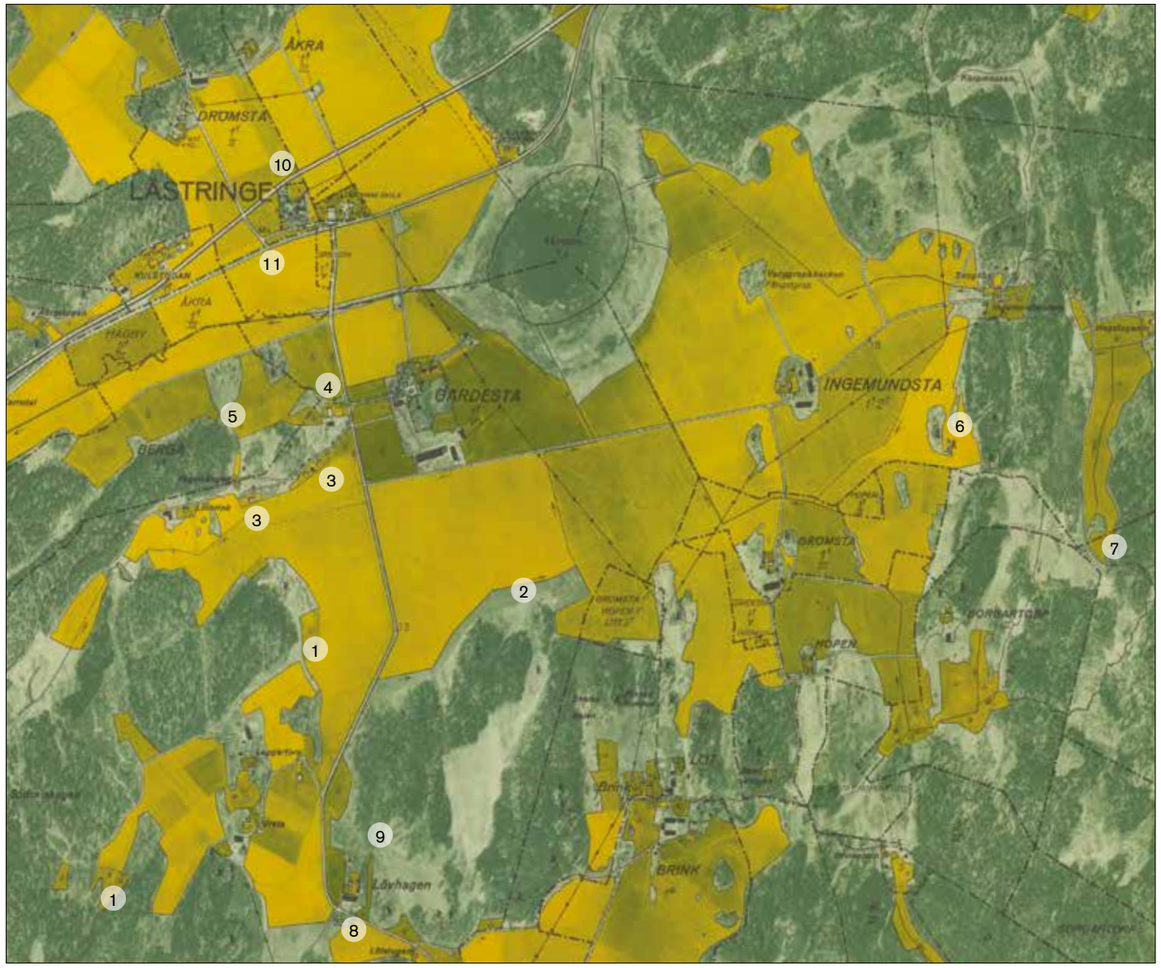

1951

Åkerarealen på yngre ekonomiska kartan är i stort densamma som på häradsekonomiska. Övergivna åkerytor finns närmast skogsgräns, exempelvis i anslutning till Laggartorp och Vreta (1) samt söder om Gärdesta (2). Arbetarbostäder har tillkommit nedanför åsen väster om Gärdesta (3). En av dessa återfinns på häradsekonomiska kartan och är alltså åtminstone från 1800-talet (4, byggnaden rivs 1993). Berga gård (5) och ett par torp – Grömstatorp (6) och Stafstugan (7) – förvinner mellan 1900 och 1950, troligen som en följd av en rationalisering och centralisering av jordbruksdriften till Gärdestas. Vid Lövhagen har vägen från Gärdesta fått en ny sträckning (8). Den gamla kan fortfarande anas i terrängen (9). Norr om kyrkan har Riksväg 1 (10) byggts och 1600-talsvägen söder om kyrkan har rätats ut (11). Karta från Lantmäteriet.

Värdebärande kulturhistoriska karaktärer

Åkerarealen omkring 1900 jämfört med i dag
Gränsen mellan det som varit inägor (åker, äng och tomt) och utägor (skogsmark) är i huvudsak intakt i Gärdesta och Ingemundsta. Vissa flikigheter har dock planterats igen med gran (1, exempel på granplanteringar) och jordbruket har koncentrerats till de öppna sammanhängande åkerytorna. Väg E4 har bidragit till igenskogning i den östra kanten (2) av fördjupningsområdet samt skär genom höjdparti (3) i tidigare inägogräns i väster.

Karta: Inägomarken omkring år 1900 jämfört med i dag

Gul linje markerar 1900 års gräns mellan in- och utäga ("taggar" riktade mot inäga)

Ortofoto markerar nuläget

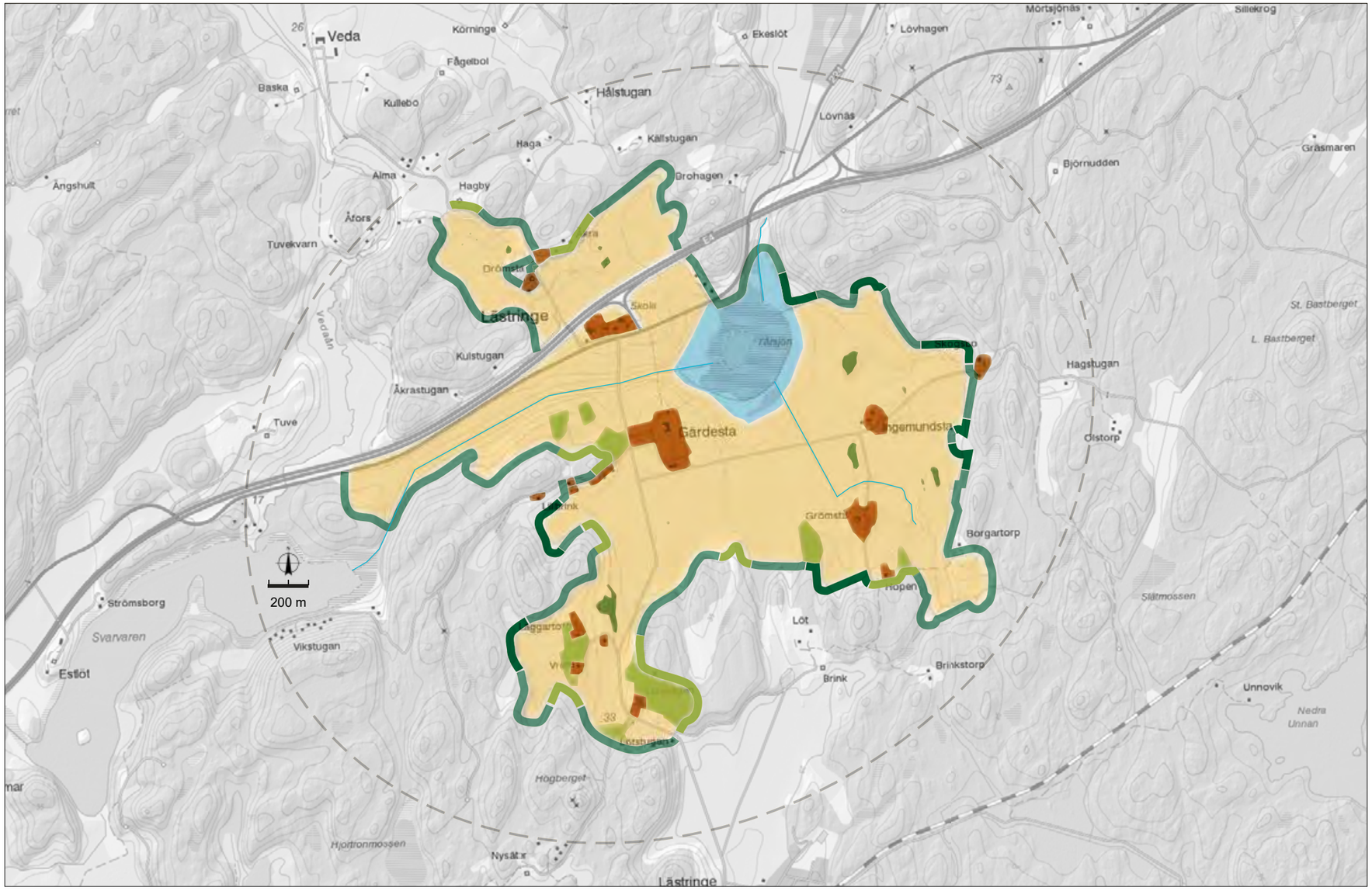

Karta: områdets karaktärer

- Åkermark
- Sjö/våtmark
- Vattendrag/å
- Ängs- och hagmark
- Åkerholme
- Bebyggelsemiljö
- Brynzon, skogsplantage på åker
- Brynzon, gammal gräns in- och utäga
- Brynzon, ängs- hagmark

Fördjupningsområdets karaktärer

Området består av en flack dal med Fårsjön i lågpunkten och med i huvudsak öppen åkermark i dalbottnen. Dalrummet kantas av en brynzon som dels består av skog i gammal gräns till utäga och spår efter tidigare hävdade lövängar, dels av raka granplanteringar som täpper till tidigare åkerflikar. Viss bevarad ängsmark återfinns som betesmark på låga kullar en bit ut i landskapsrummet, i huvudsak i väster. Huvuddelen av den agrara bebyggelsen ligger på hävdade små höjder ute i jordbruksmarken undantaget torp och arbetarbostäder i skogsgräns.

Vyer, siktlinjer-blickfång samt bebyggelselägen
Bebyggelsen är lokaliserad till sluttningarna vid skogsgräns eller ligger på små höjder en bit ut i det öppna landskapsrummet. Landskapsrummet vida utbredning innebär många vyer, framförallt från högre belägna punkter, men även långa siktlinjer utmed dalbottnen. Särskilt framträdande i vyerna är sockencentrum, herrgården och byn Ingemundsta. Viktiga vyer finns bl.a. från sockencentrum mot herrgården och vid landskapsrummets "entré" från söder, i höjd med Laggartorp, vid färd i riktning norrut. En tydlig siktlinje mot kyrkan framträder mitt i dalen. Väg E4:ans vägbank ger en barriär-effekt som skärmar av landskapsrummets nordliga del.

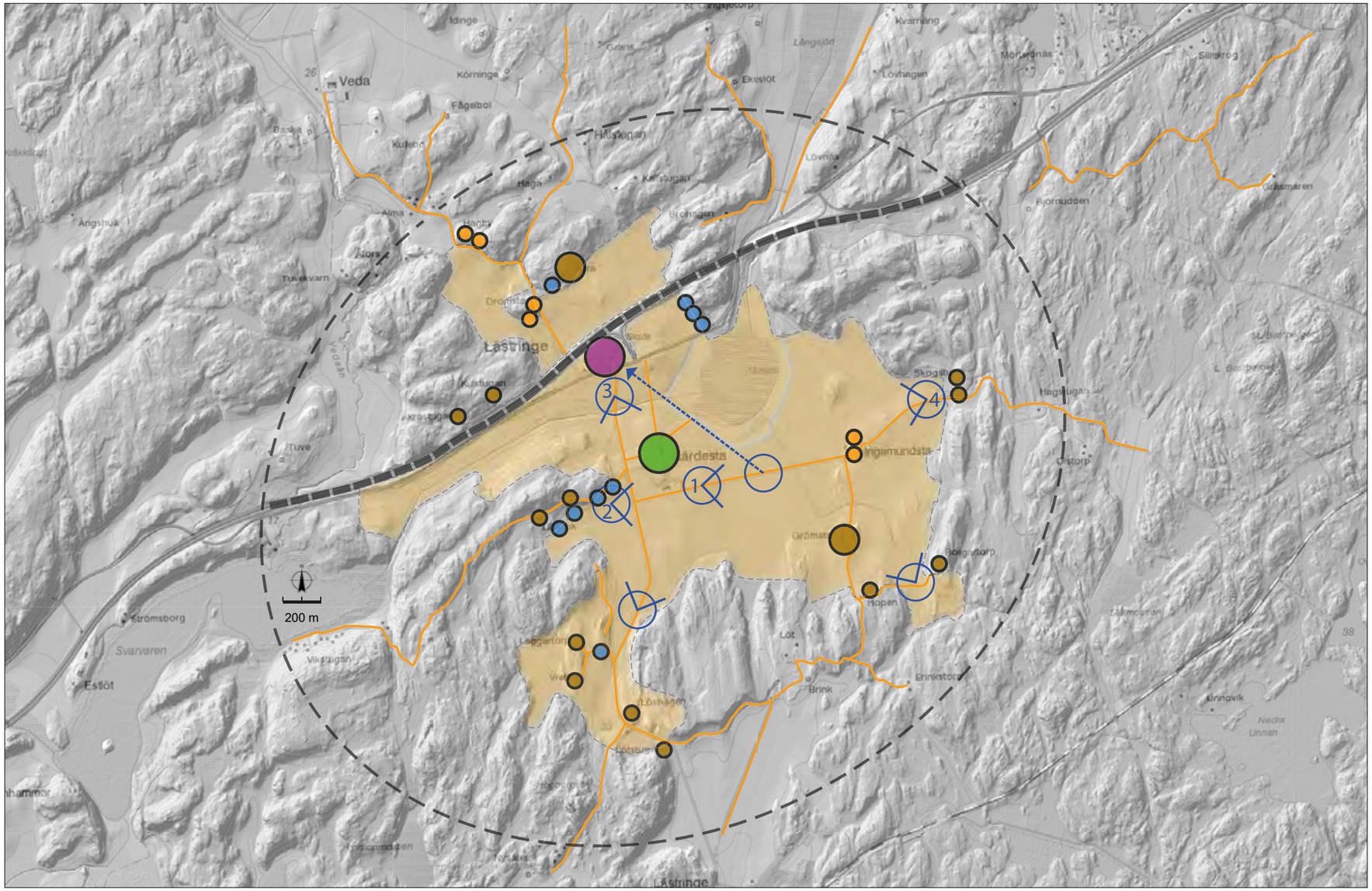

Karta: Vyer, siklinjer–blickfång samt bebyggelselägen

- Sockencentrum
- Herrgårdsbebyggelse
- Bymiljö
- Gårdsmiljö
- Torpmiljö och mindre nybyggen
- Arbetarbostäder och villor, 1900-tal
- E4, visuell barriär
- Väg äldre än år 1900
- Viktig vy, ev. löpnummer hänv. till fotografi på s. 31
- Viktig siktlinje mot blickfång
- Dalbotten

Vy 1. Vy från Gärdesta mot öster, utmed den raka vägsträckningen till Ingemundsta.

Vy 3. Vy från sockencentrumet vid Lästringe mot söder och Gärdesta (t.v. i bild).

Vy 2. Vy mot öster från den gamla vägen till Lillbrink. Gärdesta t.v. i bild.

Vy 4. Vy Ingemundstatorp mot väster. T.v. om bildens mitt syns Ingemundsta.

Välbevarade bebyggelsemiljöer

Sockencentrumet Lästringe
Medeltida kyrkan med bevarad mejeribyggnad och tre generationer skolbyggnader.

Herrgårdsmiljön Gärdesta
Ståndsmässig huvudbyggnad från 1700-talet med flyglar samt park, trädallé och ekonomibebyggelse.

Byn Ingemundsta
Ålderdomlig bymiljö med två gårdar

Gårdarna Grömsta och Lövhagen
Ålderdomlig gårdsmiljö vid Grömsta med bevarad ladugård från 1800-talet. Det tidigare torpet Lövhagen som bevarar karaktären av en gård från omkring år 1900.

De många torpen
Ålderdomliga torpmiljöer vid Lillbrink, Laggartorp, Vreta, Hopen, Bogartorp, Skogsbo och Ingemundstatorp.

Skola vid Lästringe.

Torpet Laggartorp.

Byn Ingemundsta.

Torpet Hopen.

Kulturhistorisk värdering
Fördjupningsområdet benämns efter herrgården Gärdesta och gården Ingemundsta i Lästringe socken. Området är sidoordnat i en av de sprickdaldalar som sträcker sig från sjön Svarvaren till Runnviken. Den större öppna dalgången har ett välbevarat komplett herrgårdslandskap med sockencentrum samt by-, gårds- och torpmiljöer på höjderna eller i randbygden mellan skog och dalgång. Det sammanlänkande äldre vägnätet och en del markanta vyer bidrar betydligt till läsbarheten av det äldre jordbrukssamhället. Helhetsmiljö: Klass 3

Dokumentvärde: av omgivande skogsklädda höjder sammanhållet och komplett herrgårdslandskap med tydliga och välbevarade komponenter som speglar miljöns sociala och funktionella samband med herrgård mitt i jordbruksmark, ängsmark, hagmark, utmark samt torp och arrendegårdar. Lästringe kyrka och kyrkby (1) åt norr har högt byggnadshistoriskt värde och kontinuitetsvärde som kännemärke för bygden. Lästringe kyrka omfattas av skydd i form av kyrkligt kulturminne enligt 4 kap. KML (omfattas av tillståndsplikt 4kap.3§). Herrgården Gärdestas bebyggelse (2) har mycket högt arkitektoniskt värde. Övriga gårdar och torp – Ingemundsta (3), Grömsta (4), Laggartorp (5) m.fl. - har bebyggelselägen med lång platskontinuitet och knyts samman av ett delvis ålderdomligt vägnät (6). Mitt i landskapet finns den till stor del utdikade Fårsjön (7). Hävdad ängs- och hagmark förekommer ofta i brynzonen och på åkerholmar (8). Sammantaget speglar detta ett högt samhällshistoriskt värde.

Upplevelsevärde: Flera av herrgårdsmiljöns beståndsdelar uppvisar en autentisk prägel med stort kulturhistoriskt värde, såväl miljöskapande som identitetsskapande. Starkt kontinuitetsvärde genom jordbruksdrift, boende samt verksamhet i skola och kyrka.

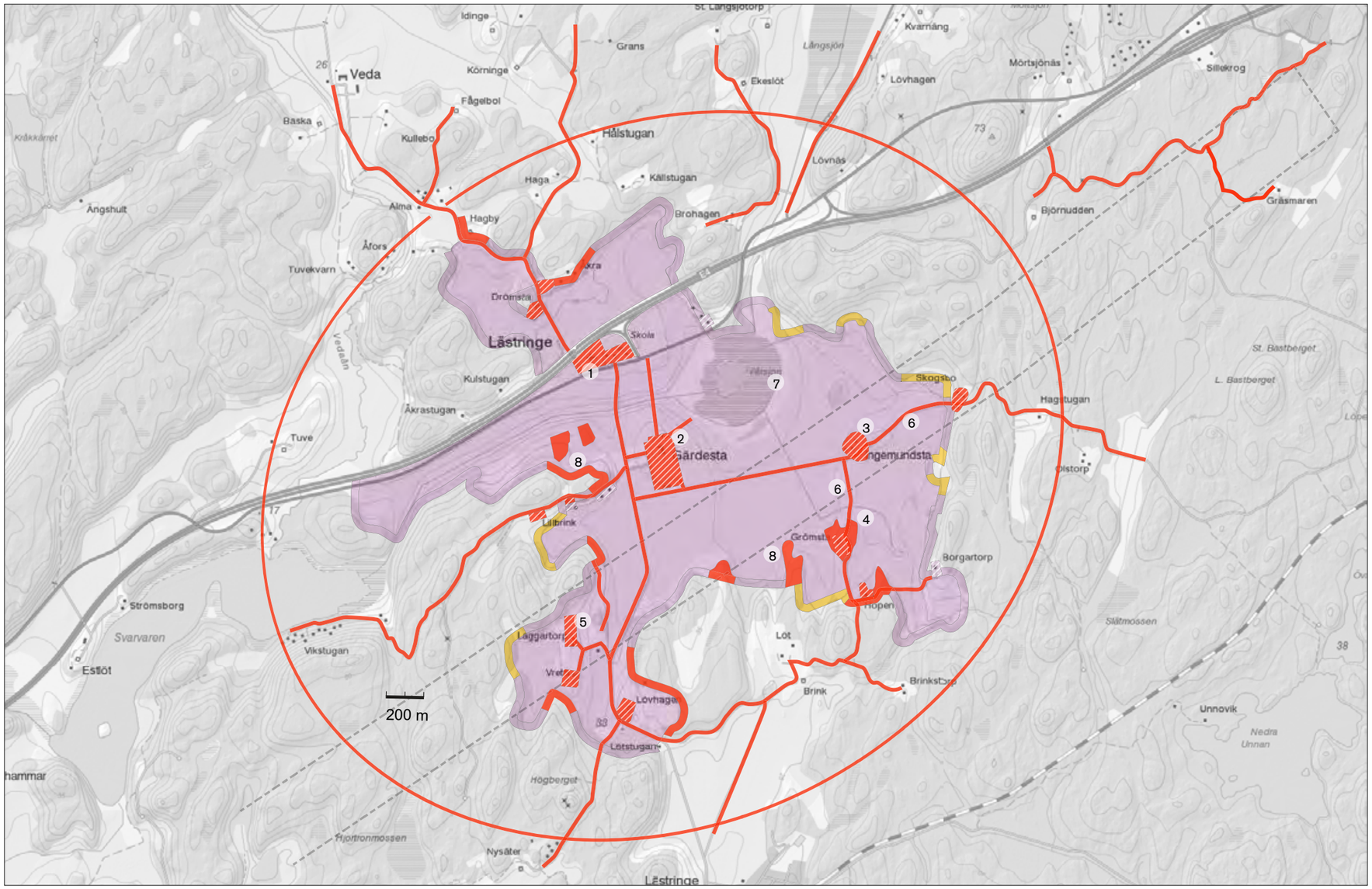

Kulturmiljö, värdering

- Sammanhängande kulturmiljö klass 3
- Objekt klass 3
- Objekt klass 2
- Objekt klass 1

Kulturmiljö, symbol

- Vägsträckning tillkomen före 1900
- Avgränsning korridor
- Värderad bebyggelse
- Brynzon

4.2 Tystbergabygden

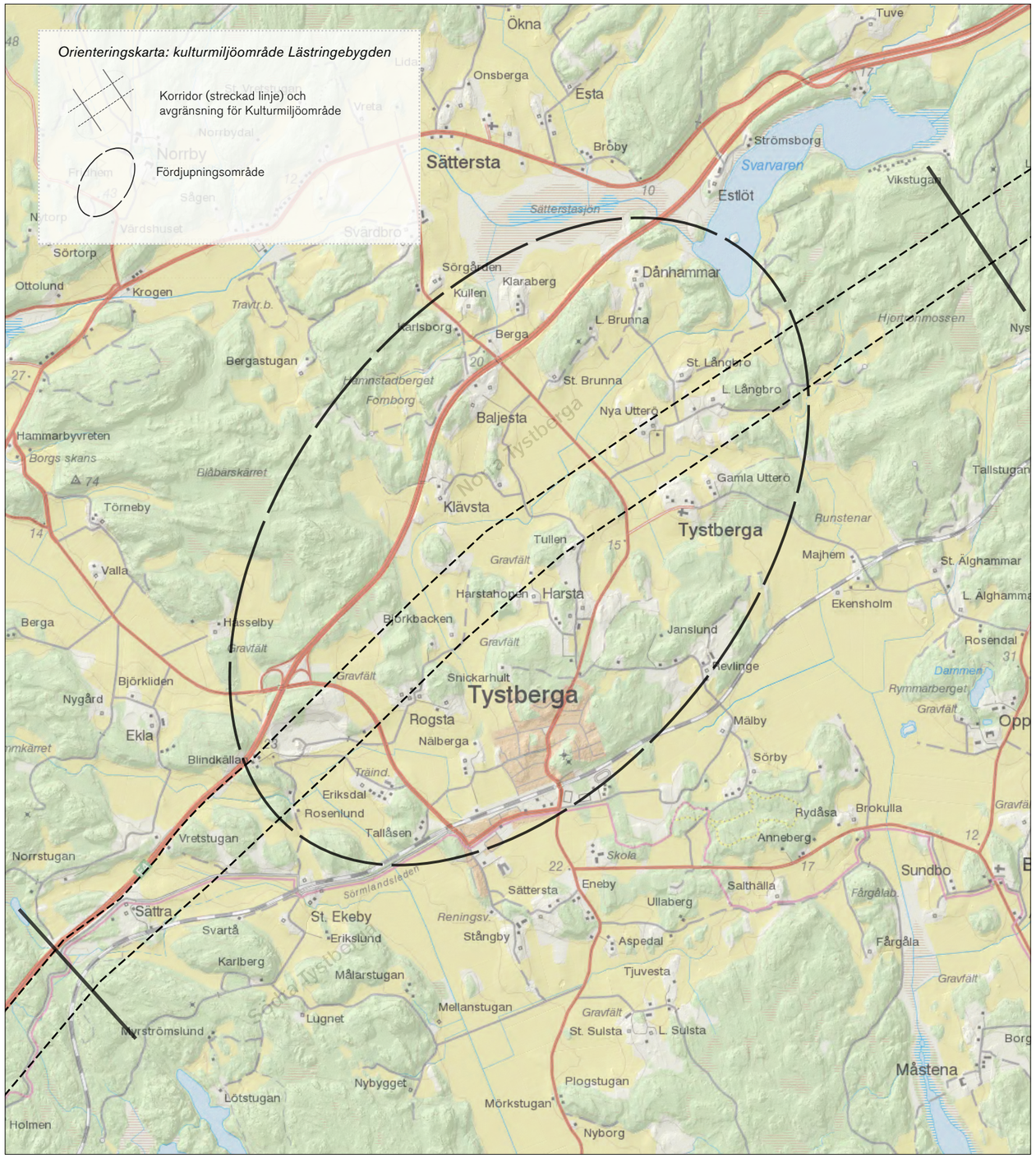

Tystbergabygden omfattar den av mosaiklandskap präglade jordbruksbygd som har Tystberga kyrka som centralpunkt. Bygden präglas av byar, gårdar och torp och i söder finns stationssamhället Tystberga intill Södra stambanan. I nordväst genomkorsas området av väg E4. Både i nordost och sydväst avgränsas området av skogspartier.

Bild överst: Vy norrut från höjden vid Tystberga kyrka.
Bilder ovan: Kyrkan sedd från öster (t.v.). Gård vid Rogsta by (t.h.).

Tystbergabygden, innehåll

4.2.1 Kulturmiljöer från förhistorisk tid och fornlämningar fram till 1850
4.2.2 Norra Tystberga (fördjupningsområde nivå A)

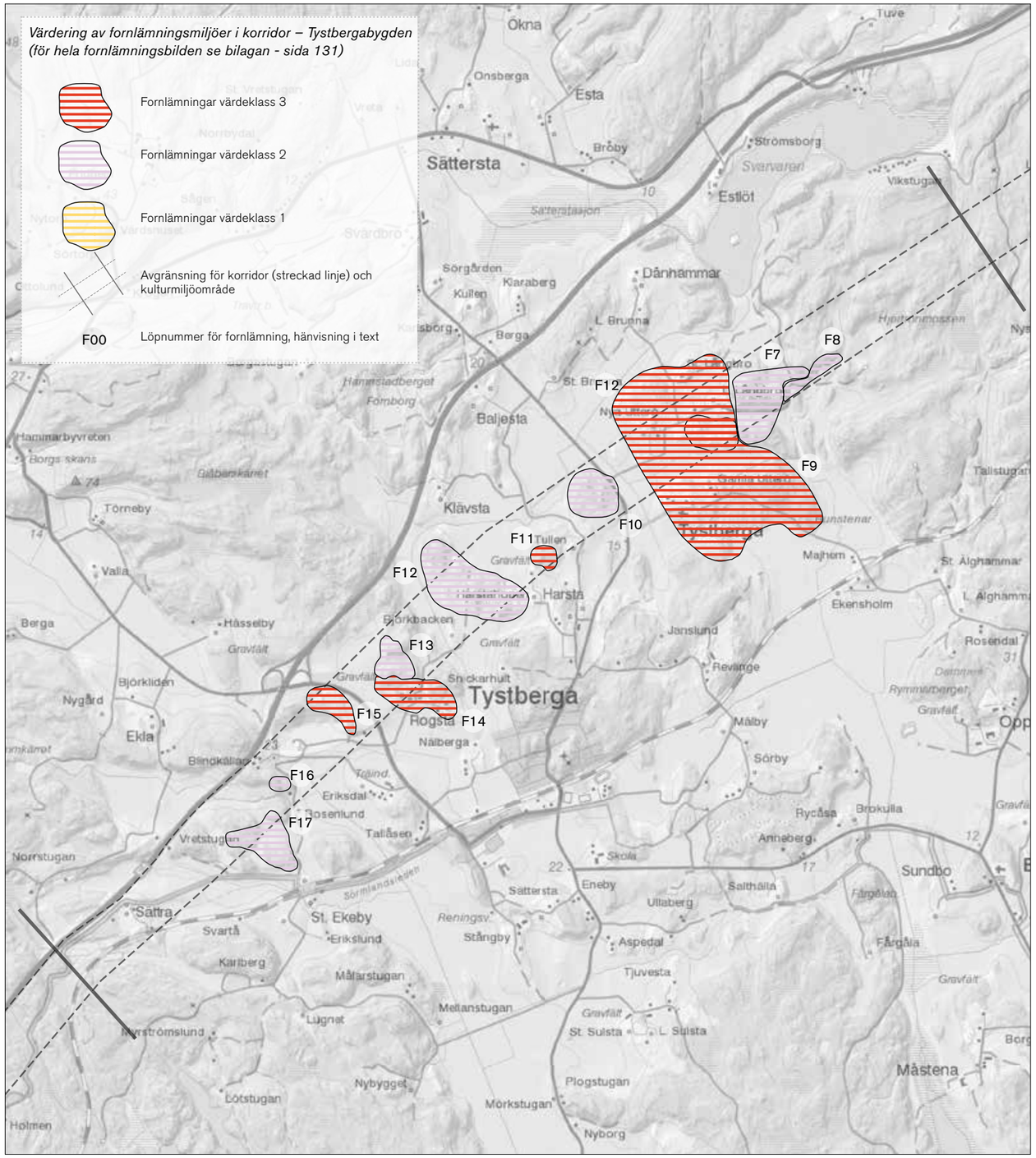

Gravfält och hålväg vid Utterö överst. Bytomt på höjden i skogsbrynet (F9) mellerst. Gravfältet vid Tullen (F11) nederst, det största i socknen sett till antal gravar. Foto: KMV forum.

Norra Tystberga, norra delen *(fornlämningar, miljö F7-F12)*

Sträckan genom Tystbergabygden passerar Tystberga socken samt utkanterna av Bogsta och Lästringe socknar. Lästringe-Bälingeskogen i Tystbergabygdens nordligaste del präglas av ett kuperat område med höjder mellan 45-65 meter över havet. Området bestod av öar i ett skärgårdslandskap under mesolitikum. Fynd av slagen kvarts söder om korridoren visar att det här området var befolkat av människor redan då. Att området har varit attraktivt även under bronsålder visar ett gravröse vid Jagbacken (F7). Jagbacken var även en jaktmark för hovet som tillhörde kronan på 1500-talet. Under järnålder och medeltid flyttade bebyggelsen närmare odlingsbygden vartefter att nya marker blev tillgängliga. De mest utmärkande fornlämningarna är en by- eller gårdstomt med synliga husgrunder och jordkällare intill ett välbevarat järnåldersgravfält öster om Nya Utterö (F9). Fornlämningarna betas av djur och är öppna, tillgängliga och mycket avläsbara i sin karaktär. Om bytomten en gång var platsen för det ursprungliga Utterö är oklart men namnformen är gammal och troligen samtida med gravfältet. I det skriftliga materialet nämns Utterö första gången 1309. Vid mitten av 1500-talet bestod byn av två frälsehemman och på 1620-talet börjar namnen Nya och Gamla Utterö att användas. Under 1600-1800-talen kom skogen återigen att bebyggas men nu med torp vilket finns flera exempel på, bl.a. Stensborg och Eriksberg (F8). Långbrostugan, som var ett båtsmanstorp, uppfördes 1694. Lilla Långbro flyttades till sin nuvarande plats 1860 (F7).

På de skogstäckta höjderna norr om Harsta finns flera mindre gravfält (F10 och F12) och Tystbergabygdens största höggravfält med 110 gravar vid Tullen (F11). Gården Harstahopen byggdes på Harsta bys ägor 1592. Här i närheten ligger mindre och lite otydliga gravfält, spridda stensättningar på höjder kring det öppna odlingslandskapet. Enstaka äldre stensättningar, torplämningar, fossila åkrar och en välbevarad fångstgrop visar att flera tidsskikt finns representerade.

Norra Tystberga, södra delen (fornlämningar, miljö F13-F17)

Norra Tystbergas södra del präglas av en komplex fornlämningsbild med lämningar från flera tidsperioder. Vid Rogsta grustäkt (F15) och Blindkällan (F16) finns isälvsavlagringar som var attraktiva boplatslägen under stenålder. Här har ca 5000 år gamla gropkeramiska boplatser påträffats intill en forntida vik. På åsryggen vid täkten finns gravfält från brons-, äldre- och yngre järnålder. Grustäkten har minskat ner åsens storlek men de gravfält som ligger kvar har höga kulturhistoriska värden och är skyltade, tillgängliggjorda och vårdade. Öster om grustäkten ligger byn Rogsta som har lång platskontinuitet. Byn omnämns första gången 1381 men namnet antyder att platsen är betydligt äldre. I Rogsta finns en sammanhållen fornlämningsmiljö med ett kombinerat boplats- och gravfältområde från äldre och yngre järnålder som delvis sträcker sig under den bebyggda byn (F13, F14). Även på kullarna vid och runt Rosenlund finns lämningar efter brons- och äldre järnålderns samhällen och gravar (F17).

Uttryck för värdebärande karaktärsdrag

- Ålderdomligt järnålderslandskap med bytomt, gravfält och hålväg mellan Gamla och Nya Utterö. (F9)
- Gravfältsmiljöer på skogsklädda höjder mellan odlingsarealerna norr om Harsta varav Tullen är det största. (F11)
- Gårdar och gravfält med medeltida belägg som på flera platser är bebyggda än i dag, exempelvis Rogsta by. (F13, F14)
- Brons- och stenåldersboplatser samt gravar vid Rogsta grustäkt. (F15)
- Brons- och äldre järnåldersmiljöer med krönröse, stensättningar och boplatslämningar vid Jagbacken. (F7)
- Torpmiljöer med byggnadslämningar och hålvägar. (F8)

Gravfältet vid Rogsta by (F14). Foto: KMV forum

Gravfältet vid Rogsta grustäkt (F15). Foto: KMV forum

4.2.2 Norra Tystberga

Historik

Tystberga kyrka och kyrkby
Centralt i bygden, på en av höjderna, ligger Tystberga kyrka. Den uppfördes i etapper under medeltiden med början på 1100-talet. Därefter har den byggts om och ändrats flera gånger. Kyrkbyn består av Tystberga gård och byn utvecklades till sockencentrum med funktioner som kyrkstall, klockarbostad m.m.

En mångfald av byar
I Norra Tystbergas variationsrika mosaiklandskap växte gårdar fram ordnade i en tät bystruktur, där byarna låg knutna till ett antal markanta höjder. Bebyggelsestrukturen har sina rötter i järnålderns bylägen. Allt eftersom boskapsskötseln ökade i omfattning kom byarna att omges av betesmark och gårdsnära skogspartier medan dalsänkornas lättare jordar var de som odlades upp tidigast och sanka partier användes som strandängar. Även lerjorden i dalgången kom efter hand att nyttjas som åkermark när tekniska hjälpmedel, främst järnplogen, gjorde det möjligt att bemästra den tunga och bördiga lerjorden.

Dånhammar, Långbro, Gamla Utterö, Nya Utterö, Tystberga, Brunna, Baljesta, Klävsta, Harsta, Harstahopen, Rogsta och Nälberga var de byar som fanns i Norra Tystberga sockens norra del vid 1600-talets slut. De många gårdarna är ett undantag från det sörmländska mönstret genom att de frälseägda hemman som fanns inte lades samman till större enheter genom arv, köp, byte eller donation från kronan. Under 1600-talets omfattande säteribildning tillkom många herrgårdar i synnerhet i Södermanland och Uppland. Dessa landskaps närhet till huvudstaden gjorde dem attraktiva för den jordägande adeln att skapa sig sätesgårdar i. I en sörmländsk kontext utgör Norra Tystberga därför ett intressant undantag och liknar mer hur situationen kunde se ut i övriga Svealand och Götaland.

Byarna var relativt små och bestod av två till tre gårdar eller hemman. Längre fram under historien ökade antalet brukningsenheter p.g.a. hemmansklyvning. Hemmansklyvningen drevs av en successivt ökande landsbygdsbefolkning och vid arv var det vanligt att gården delades till bråkdelar av den ursprungliga skattebasen för en gård – 1 mantal. Som tidigare behandlats i kapitlet Landskaps- och kulturmiljökaraktärer hörde gårdarnas ägare i allmänhet till någon av kategorierna kronan, adeln eller den självägande bonden. Ägoformen markerades av att

Äldre vykort på Tystberga kyrka. T.v. i bild syns Tystberga by och t.h. klockarebostaden. Källa: Kulturmiljöbild

bönderna administrativt benämndes krono-, frälse- eller skattebönder. I Norra Tystbergas byar fanns olika ägoformer i en och samma by med undantag för Klävsta där alla tre gårdar var frälseägda. Även andra ägoformer som exempelvis skattetorpet Tullen kunde förekomma. En del av en by kunde utgöras av en annan enhet, vilket soldattorpet under Nälberga är ett exempel på. I ett sådant fall var det socknens uppgift att, i enlighet med indelningsverkets regelverk, hålla ett soladattorp åt en knekt i kronans armé.

Storskifte 1756-1821
Norra Tystberga skiftades förhållandevis tidigt d.v.s. långt tidigare än genom den mest genomgripande skiftesreformen Laga skifte från 1827 som i allmänhet genomfördes vid 1800-talets mitt. Det tidiga skiftet i Norra Tystberga var ett skäl till att reformen inte blev fullständigt genomförd vilket radbyarna Rogsta och Nälberga tydligt illustrerar. I motsats till vad som ofta framkommer i litteraturen har dessa byar skiftas d.v.s. avseende brukningsenheter men byns bebyggelse ligger, fysiskt samlad även efter skiftet. Genom hemmansklyvningen tillkom en gård i Rogsta och tre gårdar i Nälberga vilket t.o.m. förstärkte byarnas radstruktur. Hemmansklyvningen innebar således att gårdarna blev fler – Nya Utterö och Klävsta gick från två till tre gårdar.

Förutom hemmansklyvningen fanns i Norra Tystberga ytterligare tecken på landsbygdens befolkningstillväxt som märktes på hur jorden ägdes och disponerades. Framväxten av gruppen småbrukare blev fysiskt tydlig genom de brukningsenheter som tillskapades och den torpbebyggelse som uppfördes. Ett båtmanstorp (motsvarande soldattorp men kopplat till flottan) tillkom under Klävsta och två torp under Nälberga. Vid sidan av dessa växte även en socioekonomiskt ännu mer utsatt grupp fram som förutom att vara egendomslös hade begränsade möjligheter till försörjning, annat än genom

Harstahopen med åkrar och ängar på ett äldre fotografi. Källa: Sörmlands museum

dagsverken eller enklare sysslor. Dessa var sockenstämmans ansvar och de blev hänvisade till backstugor på gemensam utägomark i byarnas utkanter.

1900-talet
Norra Tystberga skiftades tidigt, men inte fullständigt. Därför genomfördes Laga skifte sent under 1800-talet och berörde byarna Långbro, Nya Utterö, Harsta, Klävsta och Rogsta. För Klävsta och Rogstas del innebar skiftet i båda fallen att en av gårdarna, rent fysiskt, flyttades ut från byn.

Den lagstiftning som reglerade jordägandet ändrades kraftig under 1800-talet vilket bl.a. innebar nya ägo- och upplåtelseformer. Det ledde bl.a. till att torpen blev färre och att nya småjordbruk – Aspebacken, Wreten, Loviselund, Nälhagen, Hedvigslund. Björkbacken – tillkom genom avstyckning från byar och gårdar.

Den ökade befolkningsmängden ökade trycket på markutnyttjandet vilket resulterade i att strandängar dikades ut och att ny mark bröts i närmsta utmarken. På så sätt kunde den uppodlade marken marginellt utökas men den balans mellan andelarna åker, äng och betesmark som krävs i kulturlandskapet rubbades vilket ledde till ett underskott på betesmark.

Under 1900-talets första hälft var andelen uppodlad mark fortfarande stor medan ett från 1960-talet allt mer industrialiserat jordbruk drev fram större brukningsenheter. Det fick bl.a. som följd att mindre och därför svårbrukade arealer omvandlades till betesmark eller skogsplantering.

Utmärkande för 1900-talet är att tillkomsten av stationssamhället Tystberga (i huvudsak på Nälbergas marker), järnväg och landsväg lett till justeringar av de uråldriga vägsambanden, i vissa fall bryts de t.o.m. genom att de

Lilla Harsta, den södra av Harstas två gårdar, på ett fotografi från 1947. Källa: Sörmlands museum

Boningshuset vid Björkbacken, ett småjordbruk som uppkom i början av 1900-talet på del av Rogstas ägor. Källa: Sörmlands museum

ger upphov till fysiska barriärer som skär genom landskapet. Grus till 1910-talets järnvägsbygget togs från ett område väster om Rogsta. Grustaget öppnades för ändamålet och bortforsligen skedde på stickspår som anslöt till järnvägen.

Vägar
I äldre tid förlades vägsträckningarna i skogsbryn, i gränsen mellan inägo- och utägomark. Norra Tystbergas vägstruktur var ålderdomlig och finmaskig ända fram till 1910-talet då vägnätet moderniseras genom att en nordsydligt orienterad väg drogs genom bygden. Vägen förlades lågt i dalgången och till den knöts alla befintliga vägar vilket bl.a. innebar att flera uråldriga samband spelade ut sin roll. Vägnätets modernisering samordnades med att järnvägen anlades i områdets södra del.

Riksväg 1 drogs aldrig genom Norra Tysberga varför 1970-talets rakare och mer effektiva dragning av E4 i områdets nordvästra del, kraftigt kom att ändra förhållandena i kulturlandskapet. Den visuella och fysiska barriär som väg E4:ans vägbank innebar gjorde att Tystberga skars av från grannsocknen Sättersta i norr.

Jämförande kartanalys

1691-1709

Yngre geometriska kartor för byarna Dånhammar (1), Nya Utterö (2), Tystberga (3), Brunna (4), Baljesta (5), Klävsta (6), Harsta (7) med det skattlagda torpet Tullen (8), Rogsta (9) och Nälberga (10). Kartor saknas för bl.a. Långbro (11), Gamla Utterö (12) och Hartsahopen (13). Tystberga kyrka (14) ligger på en markant höjd vid Tystberga by. Byarna består av två till tre gårdar placerade på höjder mellan inäga (åker och äng) och utäga (skog med bete). Ett soldattorp (utanför bild) ligger under Nälberga. Ängarna (15, exempel) ligger främst i anslutning till vattendragen i de lägsta delarna av landskapet vilket är kännetecknande för den värdfulla våtmarksängen. Byarna förbinds med ett nät av vägar som kopplar till två större vägar i norr och söder (utanför kartorna). Gårdarna brukas av skatte-. krono- och frälsebönder. Olika former förekommer ofta i en och samma by. Ett exempel är Rogsta vars tre gårdar brukas av en skattebonde, en kronobonde och en frälsebonde. Klävsta är ett exempel på den andra ytterligheten. Byns tre gårdar brukas alla av frälsebönder. Det förekommer även mellanformer, som skattefrälset Nälberga som ägs av en bonde men där en adelsman har förvärvat rätten till skatten. Kartor från Lantmäteriet.

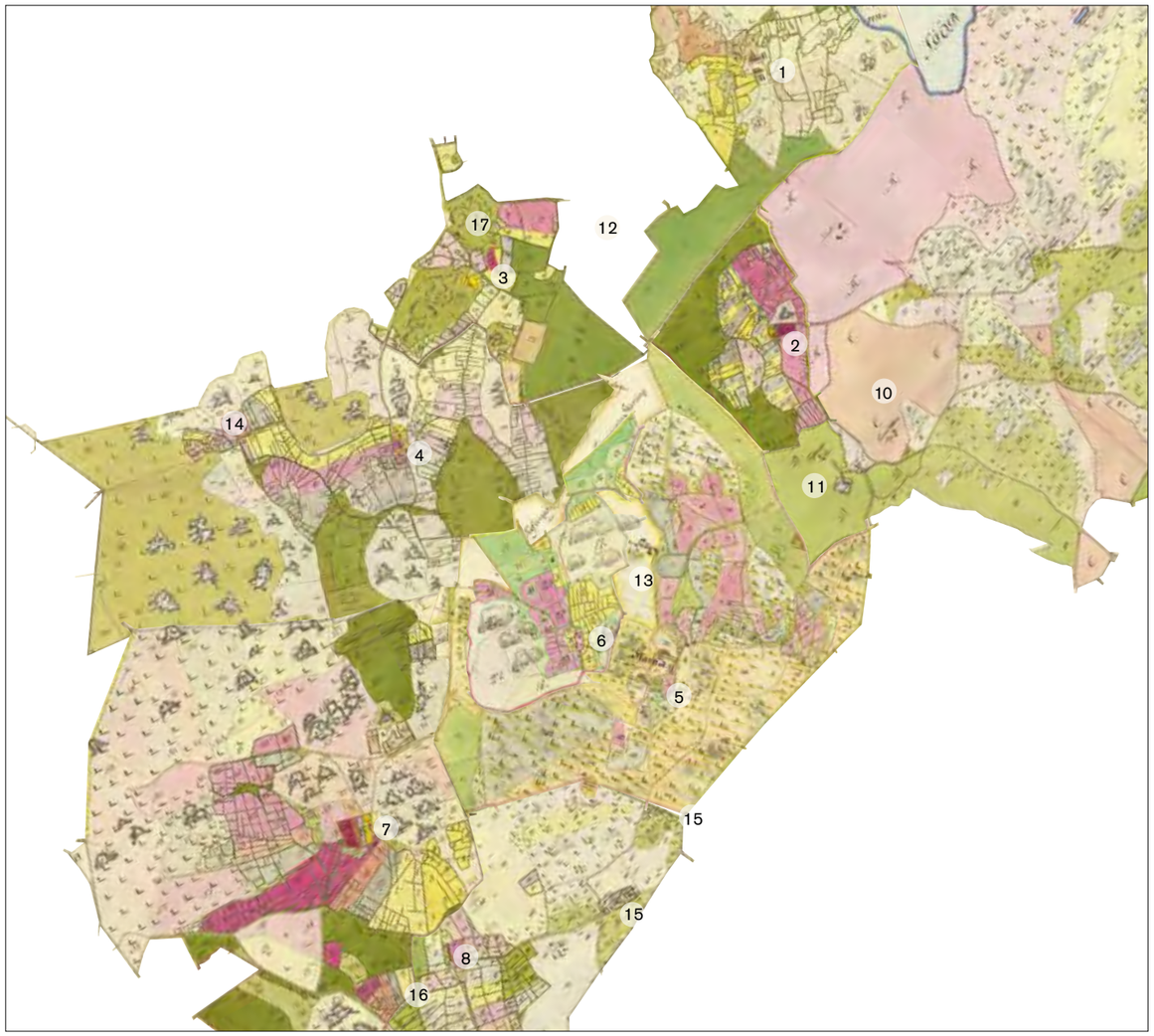

1756-1821

Kartor över storskifte för Dånhammar (1), Nya Utterö (2), Baljesta (3), Klävsta (4), Harsta (5), Hastahopen (6), Rogsta (7) och Nälberga (8). I det övre hörnet t.h. syns skifteskarta från 1790 över utmarken de närmaste byarna. Skifteskartor saknas för bl.a. Långbro (9), Gamla Utterö (10), Tystberga by (11), Brunna (12, byn nu uppdelad i Stora och Lilla Brunna) och Tullen (13). En ökning i antal gårdar genom hemmansklyvningar märks sedan tiden för de yngre geometriska kartorna. Nya Utterö och Klävsta har gått från två till tre gårdar, Rogsta från tre till fyra gårdar och Nälberga från en till fyra gårdar. De två sistnämnda har utvecklats till radbyar. Flera torp har bildats, bl.a. ett båtmanstorp (14) under Klävsta och två torp (15) under Nälberga. Flera backstugor förekommer också i byarnas utkanter. Ägoformerna är ungefär desamma som tidigare. Enstaka kronohemman har antingen blivit frälsehemman eller kronoskattehemman (d.v.s. bonden har fått bördsrätt). Enstaka skattehemman har blivit frälsehemman. I Rogsta, exempelvis, har kronohemmanet blivit ett kronoskattehemman och skattehemmanet ett frälsehemman. Andelen åker och äng är i stort densamma som i slutet av 1600-talet. I viss utsträckning har ängen omvandlats till åker, exempelvis i södra Rogsta (16). Kartor från Lantmäteriet.

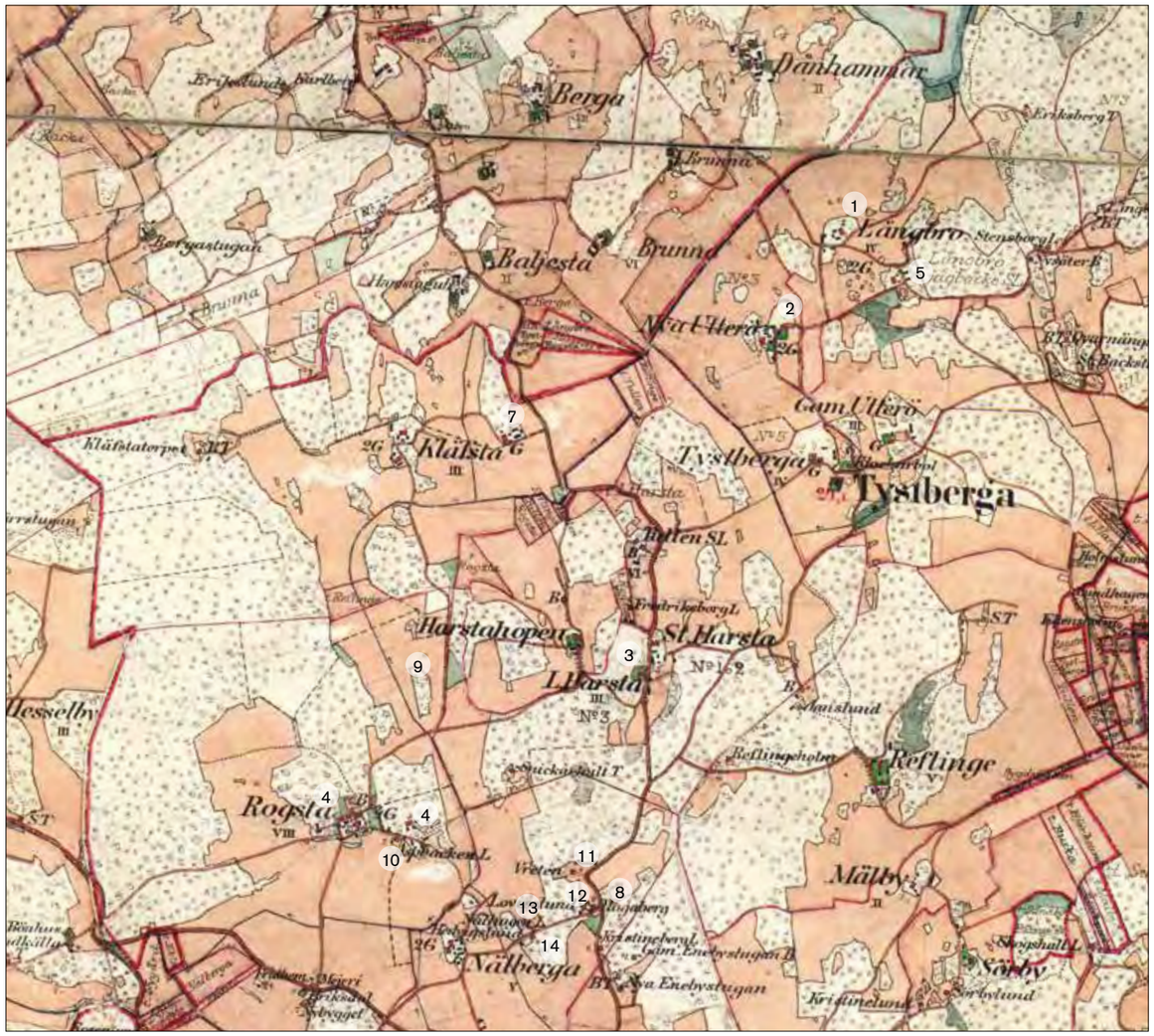

1897-1901

Vid tiden för häradsekonomiska karta, omkring år 1900, har laga skifte genomförts i Långbro (1), Nya Utterö (2), Harsta (3) och Rogsta (4). En av gårdarna (5) i Långbro har flyttats till ett läge längre österut. Samma sak har skett i Rogsta (6) och Klävsta (7). Ytterligare hemmansklyvning. Enstaka torp har försvunnit sedan tiden för storskiftet, exempelvis ett av torpen under Nälberga (8) och ett under Rogsta (9). Istället har det uppkommit ett flertal småjordbruk som dels kan vara nyetablerade torp på byarnas ägor, dels vara en följd av att det på 1800-talet blev tillåtet att sälja av mycket små jordbruksenheter. Aspebacken (10) vid Rogsta samt Wreten (11), Loviselund (12), Nälhagen (13) och Hedvigslund (14) vid Nälberga är exempel på sådana uppkomna enheter. Här ligger nu tätorten Tystberga. Åkermarken har i viss mån ökat sedan storskiftet genom att den närmaste utmarken har odlats upp. Den stora åkerexpansionen har dock skett på bekostnad av våtmarksängen i landskapets lägre partier. Vägnätet är i stort detsamma som under storskiftet. Karta från Lantmäteriet.

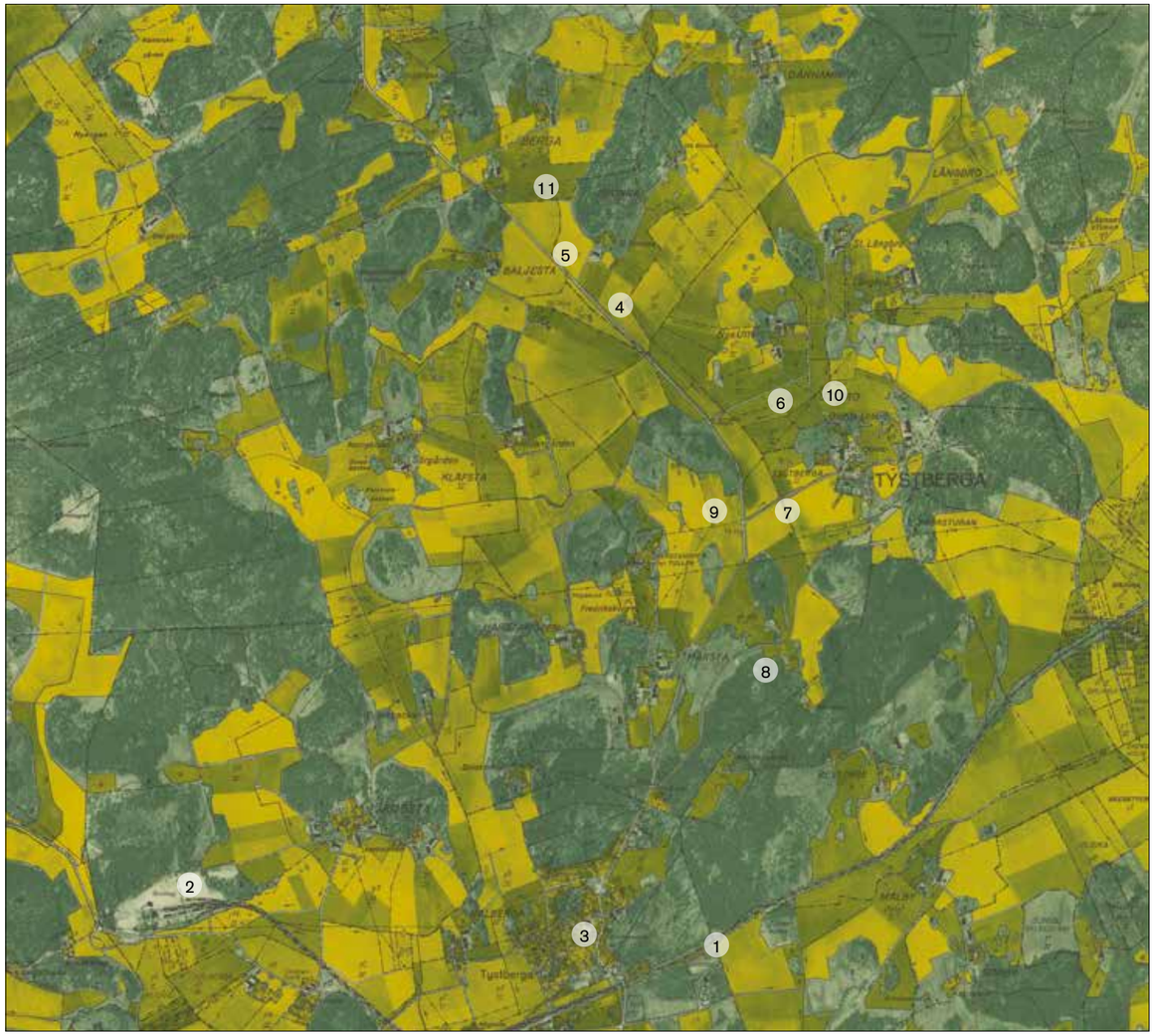

1958

Den yngre ekonomiska kartan visar att gränsen mellan det som traditionellt har varit utmark respektive inägomark är närmast opåverkad sedan sekelskiftet. De stora förändringarna består i dragningen av järnvägen (1) på 1910-talet i södra delen av området, stickspåren (2) och grustaget väster om Rogsta, etableringen av stationssamhället Tystberga (3) samt en ny nord-sydlig väg (4) genom byden. Den nya vägen skiljer sig från de gamla genom att den läggs rakt över åkrarna istället för att huvudsakligen ligga i gränsen mellan åker och skog. Direkta kopplingar skapas mellan den nya vägen och det gamla vägnätet, exempelvis en väg till Stora Brunna (5), en till Nya Utterö (6) och en till kyrkan (7). På samma gång förlorar delar av det gamla vägnätet betydelse. Den gamla vägen (8) till kyrkan söderifrån är ett sådant exempel liksom vägen mellan Harstahopen och kyrkan (9, uppodlad på kartan men avläsbar i en streckad skifteslinje), mellan Nya Utterö och kyrkan (10) samt mellan Baljesta och Brunna (11). Dessa vägar försvinner senare under 1900-talet. Karta från Lantmäteriet.

Värdebärande kulturhistoriska karaktärer

Åkerarealen omkring år 1900 jämfört med i dag
Gränsen mellan det som varit inägor (åker, äng och tomt) och utägor (skogsmark) är i huvudsak intakt i Norra Tystberga. I enstaka fall har åkerarealen utökats (1). Vissa flikigheter och åkerytor i utmarken i öster har planterats igen med gran (2) vilket ger raka kanter mot det i övrigt terränganpassade landskapsrummet. Väg E4 har i viss mån resulterat i övergivna åkerytor (3, exempel på övergivna ytor).

Karta: Inägomarken omkring år 1900 jämfört med i dag

Gul linje markerar 1900 års gräns mellan in- och utäga ("taggar" riktade mot inäga)

Ortofoto markerar nuläget

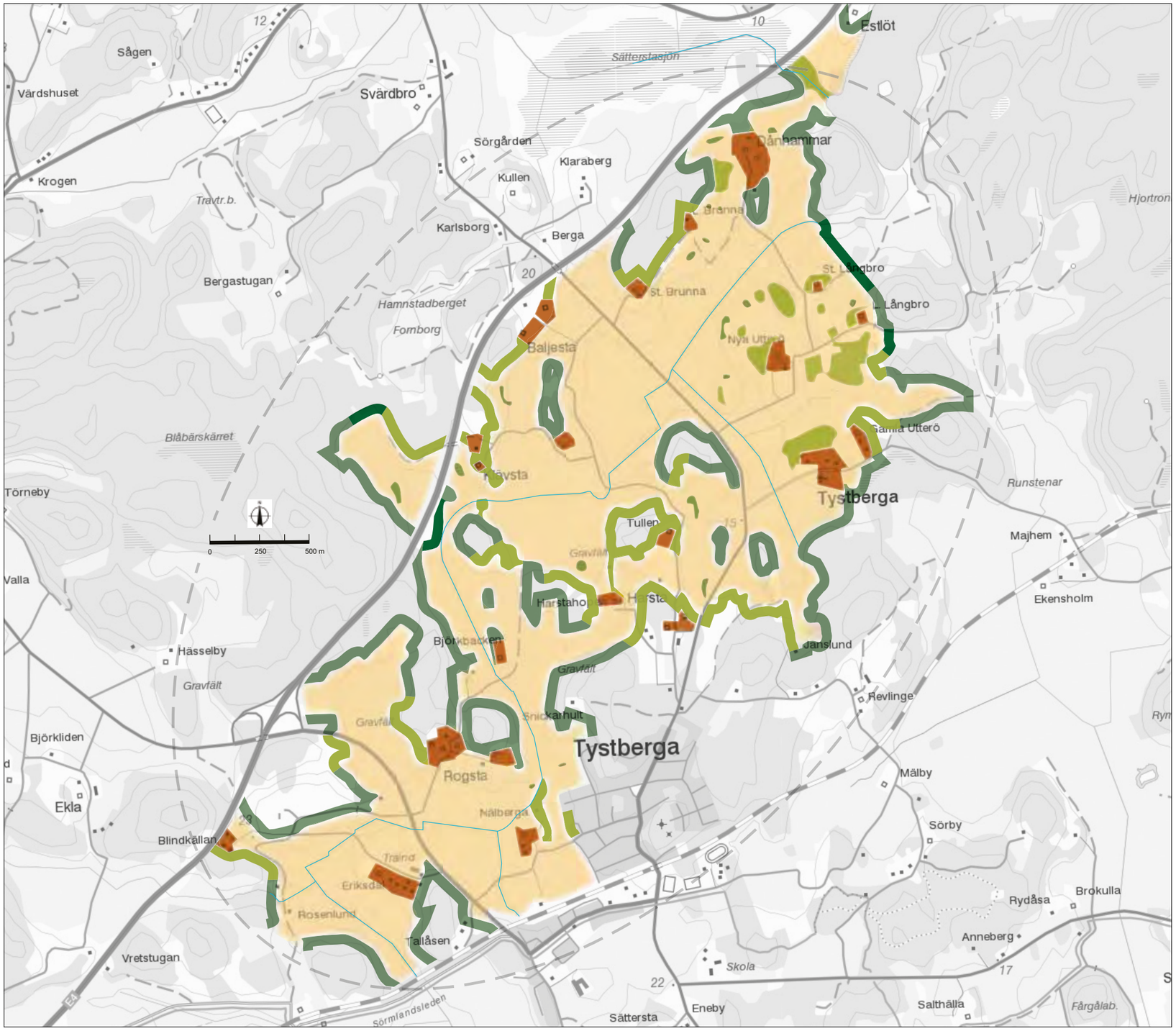

Fördjupningsområdets karaktärer

Området består av en ett långsträckt uppbrutet jordbrukslandskap omgivet och likaså avgränsat av högre belägen skogsmark på gammal utäga samt av E4 i norr och Tystberga samhälle och Södra stambanan i söder. Den agrara bebyggelsen i form av byar och ensamgårdar ligger en bit upp i sluttningarna till de många höjder som präglar det mosaikartade landskapet och som delar upp det i flera rumsligheter. Sluttningar med halvtransparanta skogsbryn med lövträd, gamla ängs- och hagmarker, återfinns i anslutning till bebyggelsen. I nordost finns dels långa raka kanter med granplantage på tidigare åker, dels ett stort område vid Tystberga by, Utterö och Långbro med mjuka välhävdade kullar bevuxna med enar. I söder, vid Blindkällan och Eriksdal har villabebyggele och småjordbruk vuxit fram under 1900-talet.

Karta: områdets karaktärer

- Åkermark
- Ängs- och hagmark
- Brynzon, skogsplantage på åker
- Sjö/våtmark
- Åkerholme
- Brynzon, gammal gräns in- och utäga
- Vattendrag/å
- Bebyggelsemiljö
- Brynzon, ängs- hagmark

Vyer, siktlinjer-blickfång samt bebyggelselägen
Byarna, ensamgårdarna, torpen och småjordbruken ligger på avsatser i sluttningarna till det mosaikartade sprickdalslandskapets många höjder. Landskapets topografi ger mer begränsade vyer inom de många och relativt småskaliga landskapsrummen. Mer vida vyer finns i det norra landskapsrummet, bl.a. från passagen under E4 mot sydost (2) och från sockencentrum mot norr (1) över de många enbevuxna kullarna och byarna. Från en punkt vid gården Tullen finns en markant siktlinje mot sockencentrum (4). En viktig vy finns i det sydliga landskapsrummet mot Rogsta by.

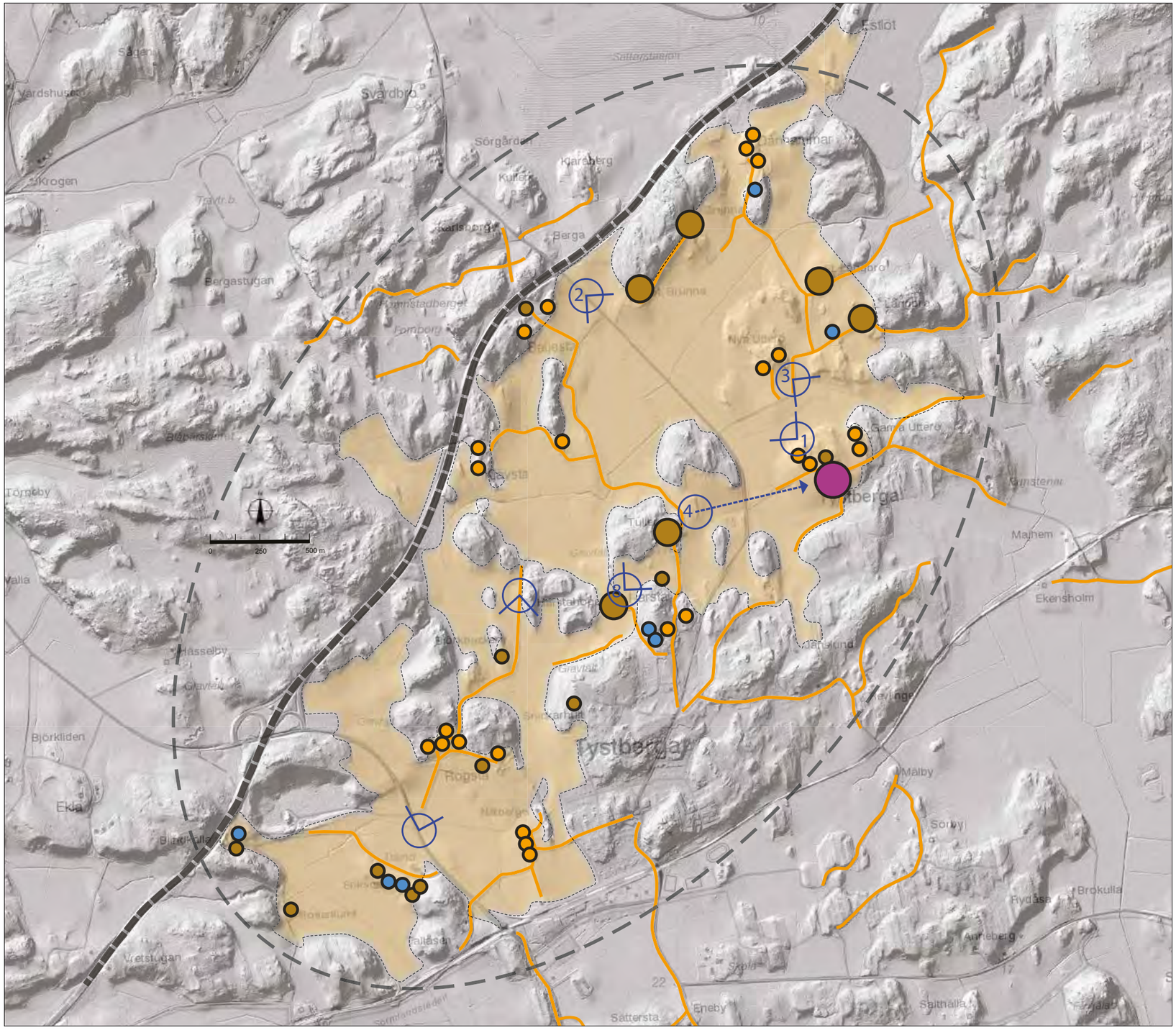

Karta: Vyer, siklinjer–blickfång samt bebyggelselägen

- Sockencentrum
- Herrgårdsbebyggelse
- Bymiljö
- Gårdsmiljö
- Torpmiljö och mindre nybyggen
- Villa, 1900-tal eller yngre
- E4, visuell barriär
- Väg äldre än år 1900
- Viktig vy, ev. löpnummer hänv. till fotografi på s. 43.
- Viktig siktlinje mot blickfång, ev. löpnr. hänv. till fotografi på s. 43.
- Dalbotten

Vy 1. Vy norrut från höjden vid kyrkan.

Vy 2. Vy mot sydost vid Stockholmsvägens viadukt över E:4. T.v. i bild syns gården Stora Brunna. I bildens mitt syns kyrkan.

Vy 3. Hävdade kullar i norra delen av området. T.h. i bild anas bebyggelse vid Gamla Utterö.

Vy 4. Kyrkan sedd från den gamla vägen vid gården Tullen. T.v. i bild ligger Tystberga by.

Välbevarade bebyggelsemiljöer

Sockencentrumet Tystberga och Tystberga by
Medeltida kyrka högt belägen i landskapet. Samlad miljö med kyrkstall, klockarebostad och kyrkvaktmästarbostad. På samma höjd ligger den förhållandevis välbevarade byn Tystberga med bostadshusen till de två gårdarna placerade intill varandra i vinkel.

Byn Dånhammar
By i norra delen av området med tre gårdar placerad högt i landskapet på hävdad kulle. Bebyggelsen är i förändrat skick med undantag för välbevarad bebyggelse på mellangården.

Byarna Rogsta och Nälberga
Välbevarade radbyar i södra delen av området. Rogsta har fem gårdar kvar på den ursprungliga bytomten. Flera av gårdarna uppvisar ålderdomlig bebyggelse med parstugor i en våning. Anda delar är om- eller nybyggda under första häften av 1900-talet. Även stora delar av ekonomibebyggelsen är bevarad. I grannbyn Nälberga ligger tre gårdar på rad varav två är bebyggda med ålderdomliga ryggåsstugor. Även här finns ekonomibebyggelse bevarad.

Övriga bevarade by- och gårdlägen
Lilla och Stora Brunna
Baljesta
Klävsta
Lilla och Stora Långbro
Nya Utterö
Gamla Utterö
Tullen
Harstahopen

Mellangården vid Dånhammars by.

Rogsta by från söder.

Nälberga by från söder.

Vy från Stockholmsvägen upp mot Tystberga kyrka. I bildens mitt anas kyrkstallet och tjänstebostäder för kyrkan. T.v. i bild syns Tystberga by.

Kulturhistorisk värdering

Fördjupningsområdet benämns efter norra delen av Tystberga socken. Området präglas av det för Södermanland karaktäristiska mosaiklandskapet d.v.s. ett sprickdalslandskap som bryts upp av skogsklädda bergsryggar, kullar med hagmark och åkerholmar. Det handlar om en ålderdomlig landsbygd, med ett välbevarat sockencentrum i den mer öppna norra delen och ett mer komplext småskaligt landskap mot söder med bl.a. flera osplittrade bystrukturer. Helhetsmiljö: Klass 3

Dokumentvärde: Mosaiklandskapet ger ett småskaligt jordbrukslandskap (9). Byarna och gårdarna som förbinds av ett delvis ålderdomligt vägnät (10) är väl spridda. Med den centralt belägna kyrkan (11) och de många fornlämningarna (12) upplevs Norra Tystberga som ett ålderdomligt stycke landsbygd. Tystberga kyrka (11) omfattas av skydd i form av kyrkligt kulturminne enligt 4 kap. KML (omfattas av tillståndsplikt 4kap.3§). Till den ålderdomliga karaktären bidrar även byarna Rogsta (13) och Nälberga (14) vars bebyggelsestruktur inte splittrats som en följd av 1800-talets laga skifte. Sammantaget representerar denna kulturmiljö ett stort kulturhistoriskt värde – samhällshistoriskt värde, byggnadshistoriskt värde och autenticitetsvärde.

Upplevelsevärde: Detta jordbrukslandskap har många äldre drag som bidrar till ett kontinuitetsvärde med stort tidsdjup och ett avsevärt miljöskapande värde. Ängs- och hagmark på kullar och i brynzoner har ett högt miljöskapande värde (15). Tystbergabygden har även ett pedagogiskt värde genom att det jordbrukslandskap som dess bebyggelse speglar bestod av flera små byar, ensamgårdar och torp d.v.s. inte det gängse Södermanländska herrgårdslandskapet.

Kulturmiljö, värdering

- Sammanhängande kulturmiljö klass 3
- Objekt klass 3
- Objekt klass 2
- Objekt klass 1

Kulturmiljö, symbol

- Vägsträckning tillkommen före 1900
- Värderad bebyggelse
- Brynzon
- Avgränsning korridor

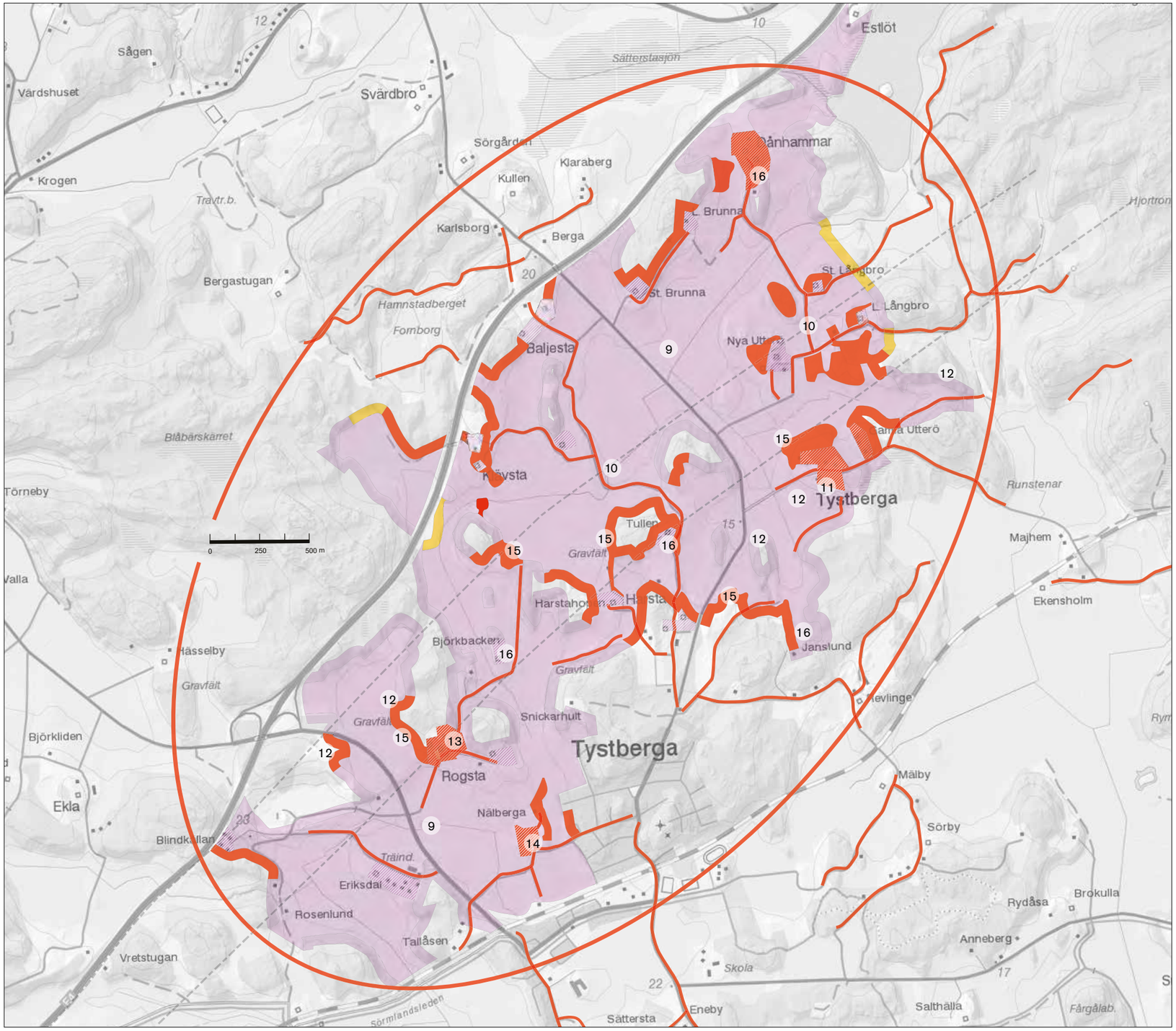

4.3 Svärta skog

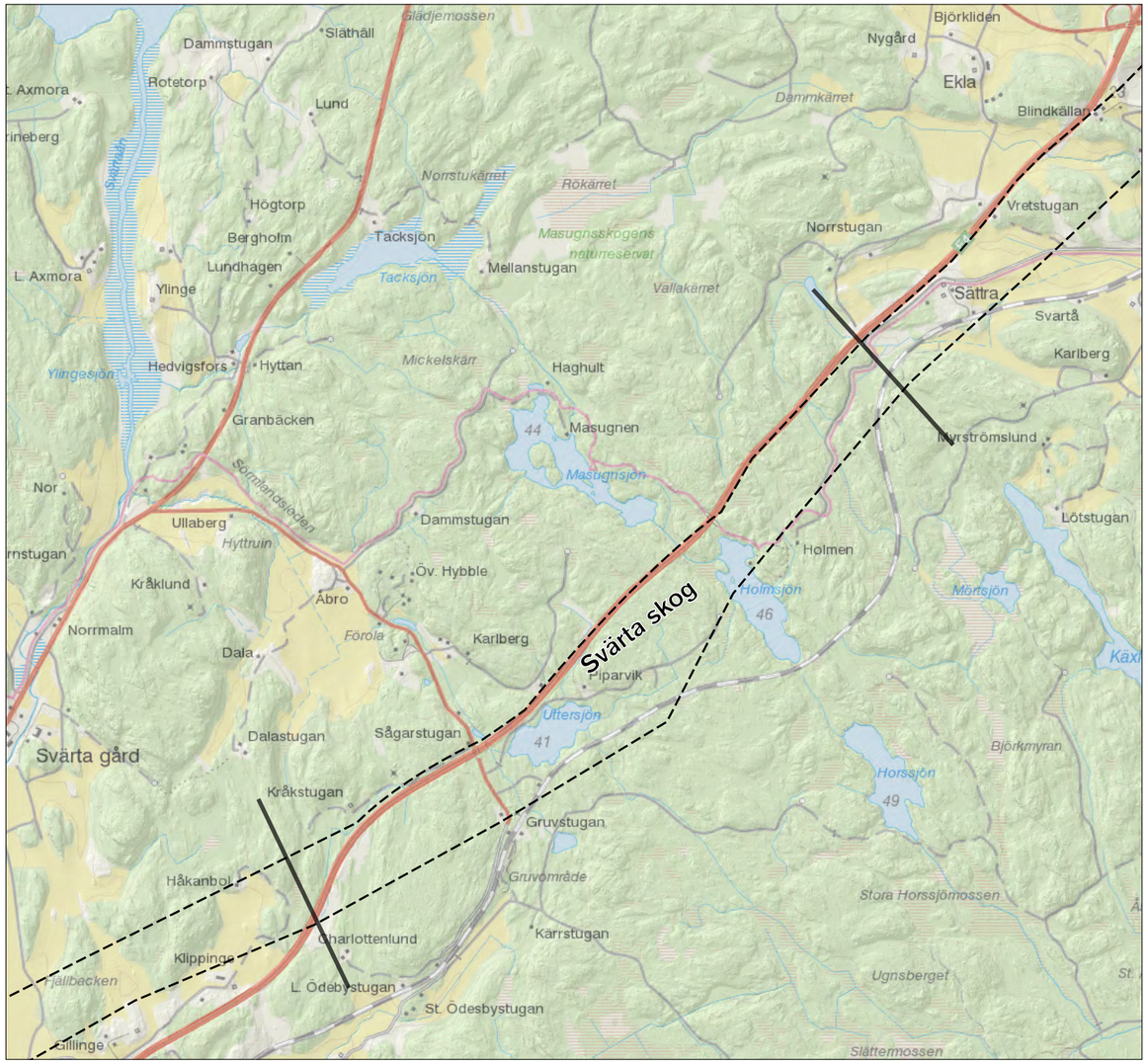

Orienteringskarta: Kulturmiljöområde Svärta skog

Korridor (streckad linje) och avgränsning kulturmiljöområde

Fördjupningsområde

Svärtabygden består dels av ett skogsområde, Svärta skog, dels av en bördig dalgång i vilken Svärtaån rinner. Delar av Svärta skog tillhörde Svärta bruk och nyttjades för bruksdriften. Svärta skog sträcker sig från Sättra i nordost till Charlottenlund/Klippinge åt sydväst. Genom Svärta skog sträcker sig väg E4 i nordost-sydvästlig riktning: en sträckning som grovt sett sammanfaller med Ostlänkens korridor.

Svärta gruvor (fornlämning F18). Foto: KMV forum

Svärta skog, innehåll

4.3.1 Kulturmiljöer från förhistorisk tid och fornlämningar fram till 1850

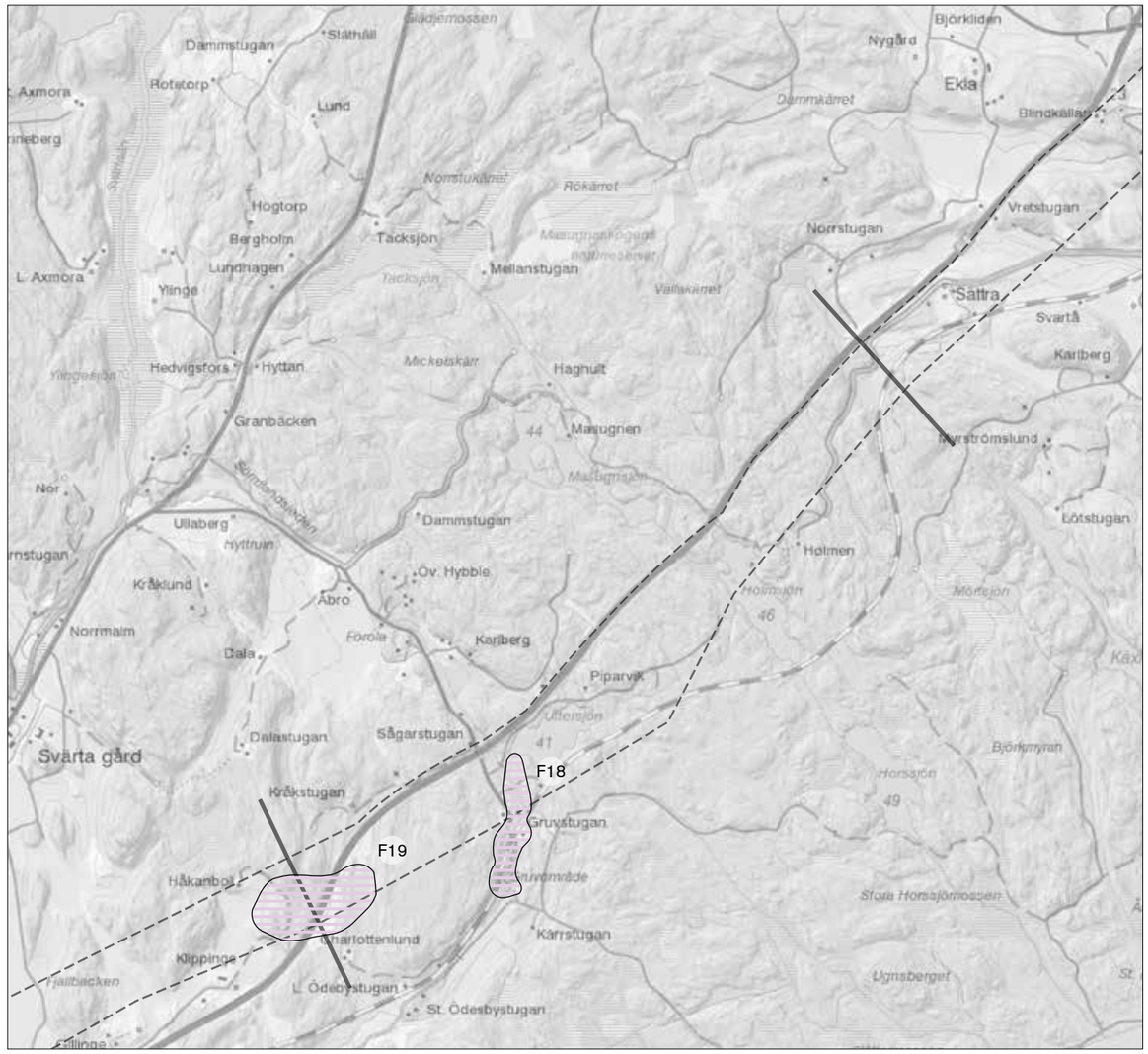

Värdering av fornlämningsmiljöer i korridor – Svärta skog (för hela fornlämningsbilden se bilagan, sida132)

- Fornlämningar värdeklass 3
- Fornlämningar värdeklass 2
- Fornlämningar värdeklass 1
- Avgränsning för korridor (streckad linje) och kulturmiljöområde
- F00 Löpnummer för fornlämning, hänvisning i text

Svärta skog *(fornlämning, miljö F18-F19)*
Åt norr ligger Svärtaskog som gränsar till Tystberga och utgörs av kuperad skogsmark på höjderna mellan 40-75 meter över havet. I Svärtaskog fanns miljöer som utgjorde attraktiva boplatslägen från mesolitisk tid och framåt. Det var också ett mycket viktigt resursområde för Svärta bruk vars hyttor och masugnar låg runt Masugnsjön. Järnmalm och kol hämtades bl.a. från Svärtaskog där övergivna gruvområden finns vid Svärtagårds station. Gruvmiljön, som hörde till Förolagruvan, kom i drift senast 1677. Miljön omfattar dagbrott, varphögar, skärpningar, stigar och kolmilor och lades ner under 1900-talet (F18). Området är relativt otillgängligt och igenvuxet.

På skogshöjderna i närheten av gården Håkanbol finns inom korridoren en bronsåldersmiljö som består av ett krönröse, skärvstenshögar, stensättningar och hällristningar (F19). Lämningarna är delvis otydliga men miljön ändå komplex. Till miljön räknas även området öster om E4 där lösfynd av ett bronssvärd, en holkyxa och en vriden bronshalsring hittades på 1930-talet i en utdikad mosse (bild av svärd på sid. 8). Bygget av E4 har kluvit fornlämningsmiljön i två delar. Ett litet gravfält från äldre järnålder, som är skadat av en grustäkt, ligger på samma höjdrygg som bronsålderslämningarna (F19).

Krönröse i bronsåldersmiljö (19). Foto: KMV forum

4.4 Svärtaåns dalgång

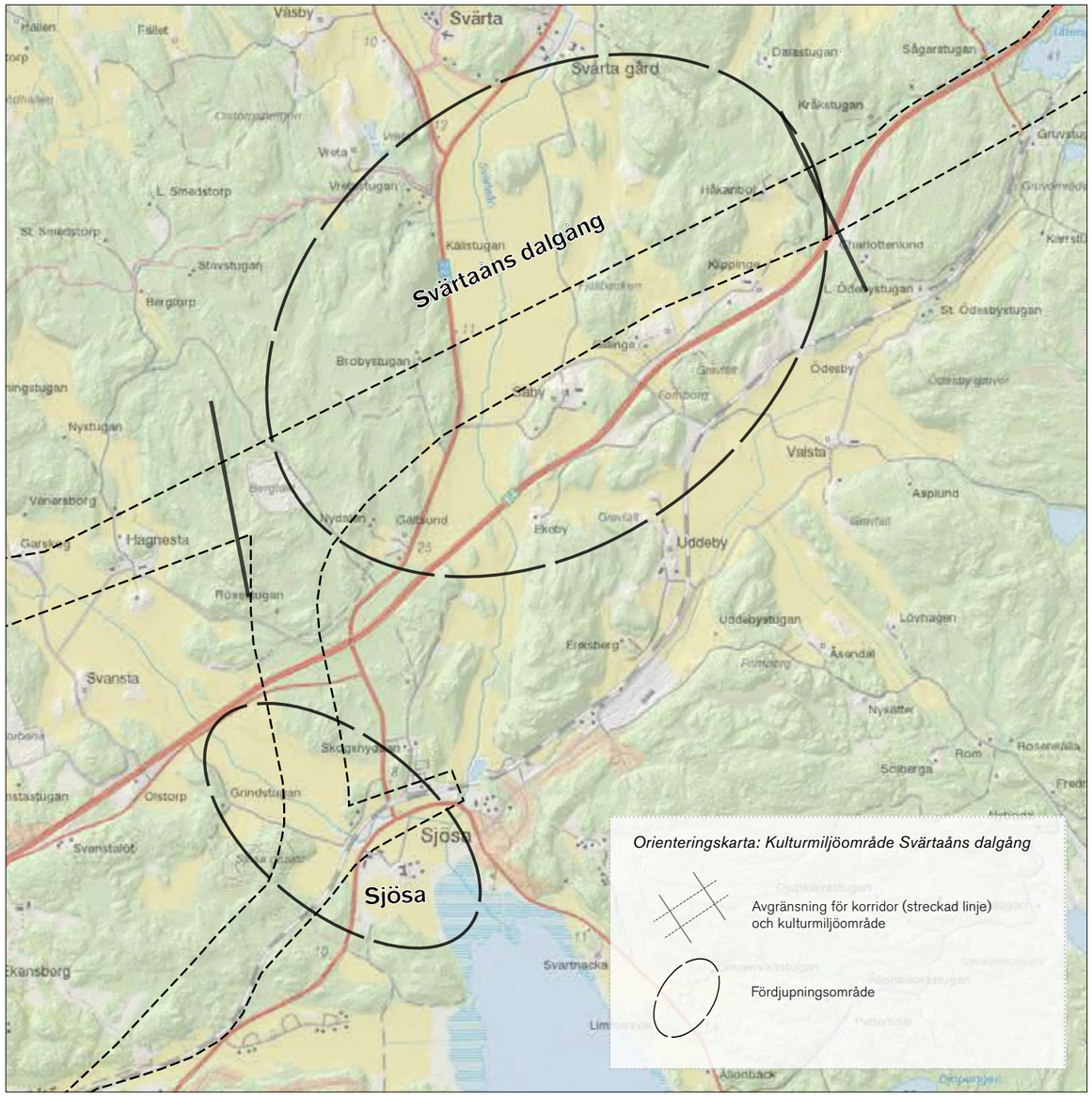

Vid Carlottenlund/Klippinge tar mosaiklandskapet över och är särskilt utpräglat vid Gillinge och Säby. Längre åt väster sträcker Svärtaåns dalgång ut sig i nord-sydlig riktning. Genom Svärtaåns dalgång sträcker sig E4:an i nordost-syd-västlig riktning.

Säby gård från norr.

<u>Svärtåns dalgång, innehåll</u>

4.4.1 Kulturmiljöer från förhistorisk tid och fornlämningar fram till 1850
4.4.2 Svärtaåns dalgång – Säby och Gillinge (fördjupningsområde nivå A)
4.4.3 Sjösa (fördjupningsområde nivå B)

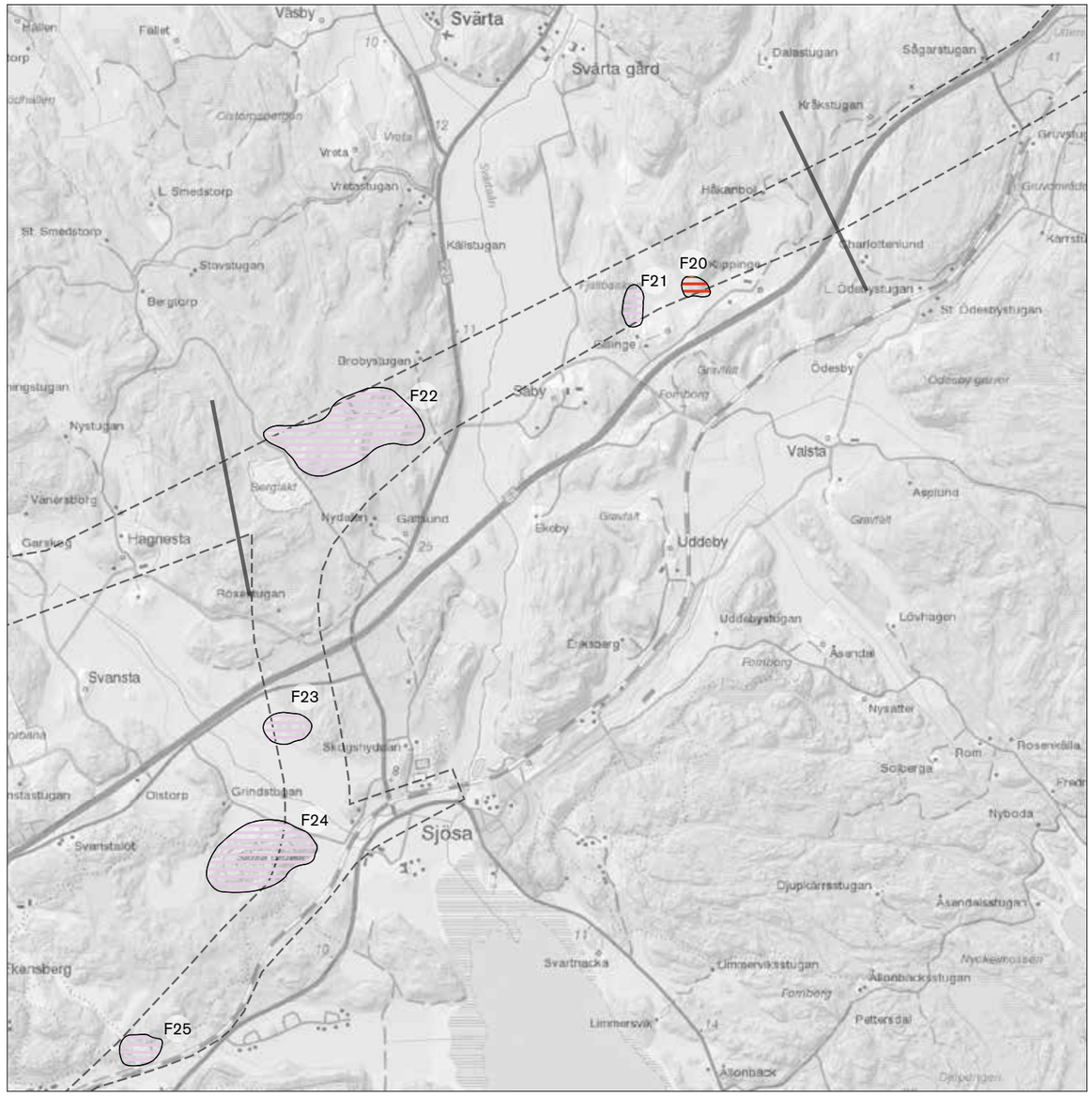

Värdering av fornlämningsmiljöer i korridor – Svärtaåns dalgång (för hela fornlämningsbilden se bilagan, sida 133)

- Fornlämningar värdeklass 3
- Fornlämningar värdeklass 2
- Fornlämningar värdeklass 1
- Avgränsning för korridor (streckad linje) och kulturmiljöområde
- F00 Löpnummer för fornlämning, hänvisning i text

Svärtaåns dalgång *(fornlämning, miljö F20-F25)*
Ån var ända fram till medeltid en havsvik som sträckte sig fram till Svärta kyrka men i dag är den gamla havsbotten odlingsmark. Dalen som omgärdar Svärtaån är en utpräglad brons- och järnålderbygd men också senare tiders lämningar, som medeltida bytomter, ligger på höjderna intill odlingsmarken.

Området närmare Svärtaån har lång platskontinuitet med bronsåldersrösen på höjderna och järnåldersgravar längre ner i landskapet. När dalen grundades upp blev markerna odlingsbara och än i dag präglas markanvändningen av åkerbruk. Nära Gillinge finns lämningar efter Gillingestugan, ett båtsmanstorp som hörde till Svärta gård och uppfördes under 1600-talet (F20). Det övergavs vid mitten av 1950-talet men lämningarna är tydliga och tillgängliga med flera husgrunder, gammal väg och ett biologiskt kulturarv. I skogen bakom Gillinge by bröts järnmalm tills i början av 1900-talet. Kvar finns en igenvuxen men fortfarande avläsbar industrimiljö med gruvhål, varphögar, vägar och husgrunder (F21). Området kring Gillinge by är fornlämningsrikt men det är i huvudsak gruv- och torpmiljöerna som ligger inom korridoren.

På södra sidan om Svärtaån, i skogsområdet mellan Brobystugan och Hagnesta bergtäkt, har ett flertal stenåldersboplatser registrerats vid arkeologisk utredning (F22). Här finns fynd av kvarts och keramik men även två hägnader inom samma område, med oklar funktion och datering.

Vid Sjösa finns bebyggelselämningar efter de medeltida gårdarna Fjunsta (F23) från 1300-talet och Karsbols gård från mitten av 1500-talet (F25). Gårdarna köptes upp av Sjösagodset och avhystes men var bebyggda in på 1900-talet. Intill Sjösa gård vid mynningen till Svärtadalen ska enligt uppgift ha funnits en kastal som bevakat infarten till Nyköping. Lämningen är osäker och det finns uppgifter om att det istället rör sig om en kalkugn vilket var vanligt för större gods. I Sjösa gods närhet finns flera stenbrott och dessutom Sjösa gruvor (F24). Här bröts järnmalm redan under 1600-talet men driften upphörde runt 1900. Korridoren berör utkanten av gruvområdet

Uttryck för värdebärande karaktärsdrag
- Väl avläsbara torplämningar och gårdsmiljöer i kanten av odlingsmarken kring Gillinge och Sjösa
- Svärta och Sjösa gruvmiljöer med dagbrott, varphögar m.m.
- Utpräglad bronsåldersmiljö och gravfält från äldre järnålder vid Håkanbol
- Stenåldersboplatser och hägnader vid Hagnesta bergtäkt

Lämningar efter torpet Gillingestugan (F20). Foto: KMV forum

Varphög vid Gillinge gruvor (F21). Foto: KMV forum

4.4.2 Svärtaåns dalgång – Säby och Gillinge

Historik

Svärta gård (utanför fördjupningsområdet)
Svärta gård i norr och Sjösa gård i söder har under många århundraden utgjort dominerande gårdar i Svärta socken. Som en följd av detta har byar i området omvandlats till ensamgårdar eller helt avhysts.

Svärta bruk etablerades i mitten av 1600-talet i samband med att malmbrytningen fick ett landsomfattande uppsving. Gårdens anor går dock åtminstone tillbaka till medeltiden. Dagens huvudbyggnad är uppförd omkring 1800. Malmen bröts framförallt vid Förola gruvor i Svärta skog i öster och användes huvudsakligen till gjutning av kanoner. Järnproduktionen lades ner under mitten av 1800-talet och gårdens ägare satsade istället på jordbruk. Flera arrendegårdar sorterades då direkt in under Svärta.

Förola gruvor på litografi från 1928. Källa: Tekniska museet/Digitalt museum

Svärta gårds huvudbyggnad på ett vykort från omkring 1950. Källa: Sörmlands museum

Säby
Säby var i slutet av 1600-talet ett kronohemman med gårdsbebyggelsen lokaliserad till en höjd, i gränsen mellan Svärtaåns dalgång i väst och det mosaikartade landskapet i öst. Gårdens åkrar låg i mosaiklandskapets mindre dalgångar medan ängarna låg ner mot ån i dess öppna landskapsrum. Säby kom senare att lyda under Svärta gård tillsammans med flera andra gårdar vid dalgången. Huvudbyggnaden i två våningar med halvvalmat mansardtak uppfördes på 1700-talet. På tomten finns även en äldre rödfärgad parstuga. Vid mitten av 1900-talet var Säby fortfarande underlydande Svärta.

Mangårdsbyggnaden på Säby från 1700-talet. Fotografi från 1971. Källa: Sörmlands museum

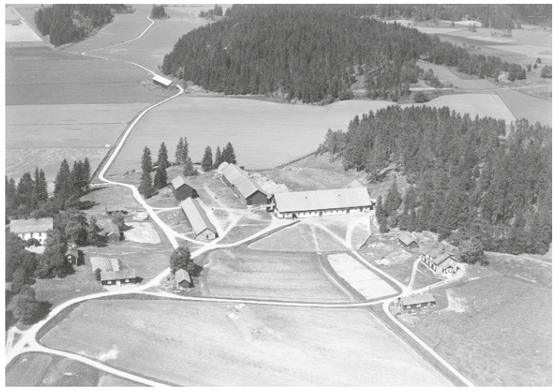

Flygfoto över Säby från 1939. Mangårdsbyggnaden syns i bildens vänstra kant. Sydost om denna syns en äldre parstuga. Till höger i bild syns arbetarbostäder från 1800-talet. Ekonomibyggnaderna i mitten av bilden uppfördes under andra halvan av 1800-talet. Källa: Sörmlands museum

Gillinge och Klippinge
Även Gillinge var en ensamgård i slutet av 1600-talet med dess gårdsbebyggelse lokaliserad till en liten höjd i mitten av två korsande dalgångar. I området finns spår efter järnmalmsbrytning. Mangårdsbyggnaden, en parstuga, uppfördes vid mitten av 1700-talet. Till skillnad från Säby låg Gillinges inägor helt inbäddade i mosaiklandskapet i öster utan direkt kontakt med Svärtaåns dalgång. Klippinge gårdsbebyggelse är från första halvan av 1900-talet men gården finns utmärkt på kartor från slutet av 1600-talet. Gillinge och Klippinge var åtminstone på 1900-talet arrendegård under herrgården Sjösa.

Vägar och järnväg
Landsvägen som löper i skogsgräns, i nord-sydlig riktning utmed Svärtaåns dalgångs västra kant, finns med på landsvägskarta över södra Södermanland från 1680-talet. Den något mer terränganpassade och slingrande landsvägen blev ersatt av den rakare E4 (gamla E4) på 1940-talet, som dock i hög grad kom att ligga i samma läge som den gamla vägen. På 1960-talet byggdes nya E4 och den här gången skulle vägen inte följa ån utan korsa densamma i södra delen av dalgången. Vägen kom istället att dras genom de skogbevuxna höjderna söder om Säby, Gillinge och Klippinge.

På 1910-talet gavs södra stambanan en ny sydlig sträckning, den s.k. Nyköpingsbanan från Norrköping till Järna. Banan drogs i skogsgräns i dalgången vid gården Valsta. Säby, Gillinge och Klippinge berördes inte av järnvägen utan låg fredade norr om ett flertal höjdpartier. Byn Nälberga och gården Berga hamnade dock för nära järnvägen och revs.

Huvudbyggnaden på Gillinge vid en renovering som genomfördes 1986. Källa: Sörmlands museum

Boningshus vid Klippinge på ett fotografi från 1947. Källa: Sörmlands museum

Jämförande kartanalys

1690-1705
Yngre geometriska kartor finns enbart för kronohemmanen Säby (1), Ekeby (2) och Berga (3) och byn Valsta (4). Säbys gårdsbebyggelse ligger på en höjd i landskapet i öppningen mellan Svärtaåns dalgång i väster och en mindre dal i öster. Säby innehar värdefulla våtmarksängar (5) utmed Svärtaån och har förhållandevis stora åkerarealer (6). Gården blev ståndsmässigt bebyggd på 1700-talet. På andra sidan ån (7) ligger våtmarksängar som skiftats och ägs av flera byar. Längst i väster, mellan skogsgränsen och den öppna dalgången, löper en nord-sydlig vägsträckning (8). Kartor från Lantmäteriet.

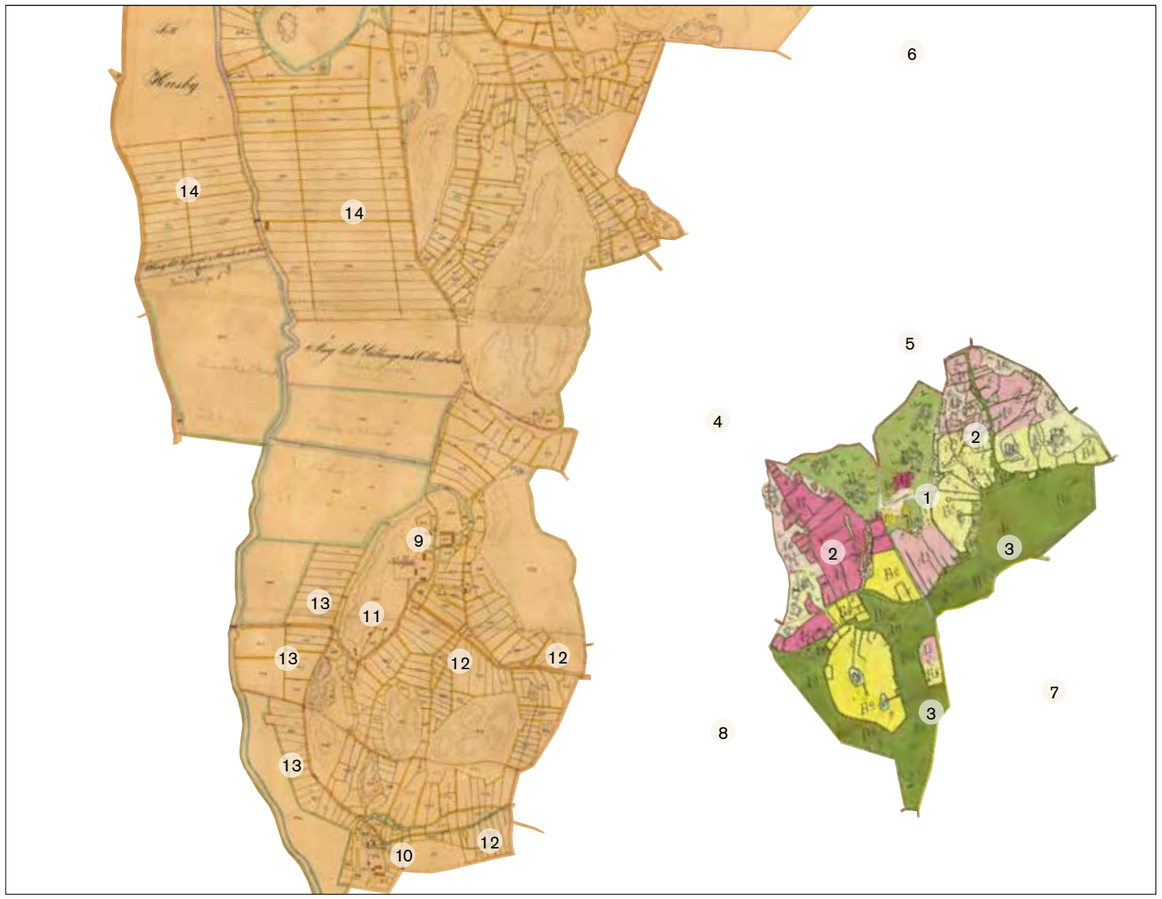

1773 (t.h.) 1863 (t.v.)
Storskifteskarta från 1770-talet över Nälberga by till höger i bild. Nälberga var på 1600-talet en by på två hemman. Vi tiden för storskiftet består byn fortfarande av två odelade gårdar som brukas av frälsebönder under Svärta bruk. Byns bebyggelse (1) ligger i en sydsluttning i gränsen mellan in- och utägomark. Närmast bebyggelsen ligger åkrarna (2). Ängarna (3) ligger utmed en å i dalgången i söder. Storskifteskarta eller yngre karta från 1800-talet saknas för bl.a. Gillinge (4), Klippinge (5), Håkanbol (6), Svalsta (7) och Berga (8). Del av karta 1860-talet över Svärta gårds ägor till vänster i bild. Säby (9) och Ekeby (10) är nu uppköpta och lagda under Svärta gård (utanför bild i norr). Vid Säby har det soldattorpet Säbystugan (11) uppförts. Under de 150 år som gått sedan tiden för de yngre geometriska kartorna har åkerarealen (12, exempel på åkerytor som tillkommit) vid Säby och Ekeby ökat på bekostnad av utmarken. Även delar av våtmarksängen nere vid Svärtaån har odlats upp (13) liksom ängarna uppe vid Svärta gård har omvandlats till åker (14). Uppodlingen av våtmarksängen är troligen en följd av att järnbruket lades ner i mitten av seklet och ägaren till Svärta gård istället valde att satsa på jordbruk. Kartor från Lantmäteriet.

1897-1901

Häradsekonomiska kartan visar att våtmarksängen i Svärtaåns dalgång (1) helt har dikats ut och ersatts med åker. Desamma gäller för dalgången (2) mellan Nälberga, Berga och Valsta. I denna har ån rätats ut. För första gången ser vi Gillinge (3), Klippinge (4) och Håkanbol (5) på en karta, dessa var dock hemman redan på 1600-talet. Gillinge ligger på en liten höjd omgiven av flera dalar och Klippinge och Håkanbol ligger i skogsgräns vid en dalgång (6) öster. Nordost om Gillinge ligger Gillingestugan (7) som förmodligen är ett torp. Text på kartan anger att Gillinge, Klippinge och Håkanbol tillhör Sjösa gård. Karta från Lantmäteriet.

1958

På 1910-talet drogs järnvägen (1) i området södra del som i ett slag svepte bort både Nälberga (2) och Berga (3) byar. I övrigt har torpet Gillingestugan (4) rivits och nya komplementbyggnader uppförts vid gårdarna. Åkerarealen är i stort densamma men gränsen mot skogen har i viss mån blivit jämnare och mindre terränganpassad. Den nord-sydliga vägen (6), i kanten utmed Svärtaåns dalgång, har rätats ut. Innanförliggande vägsnutt (7) och ägogräns (8) skvallrar om den gamla 1600-talsvägen många kurvor. Karta från Lantmäteriet.

Värdebärande kulturhistoriska karaktärer

Åkerarealen omkring år 1900 jämfört med i dag
Gränsen mellan det som varit inägor (åker, äng och tomt) och utägor (skogsmark) är i huvudsak intakt i fördjupningsområdet. Stora ytor granplantage (1) på tidigare åker finns dock norr om Gillinge. Väg E4 löper tvärs genom de tidigare gränserna mellan in- och utäga (2) men har trots det inte inneburit någon större igenskogning.

Karta: Inägomarken omkring år 1900 jämfört med i dag

Gul linje markerar 1900 års gräns mellan in- och utäga ("taggar" riktade mot inäga)

Ortofoto markerar nuläget

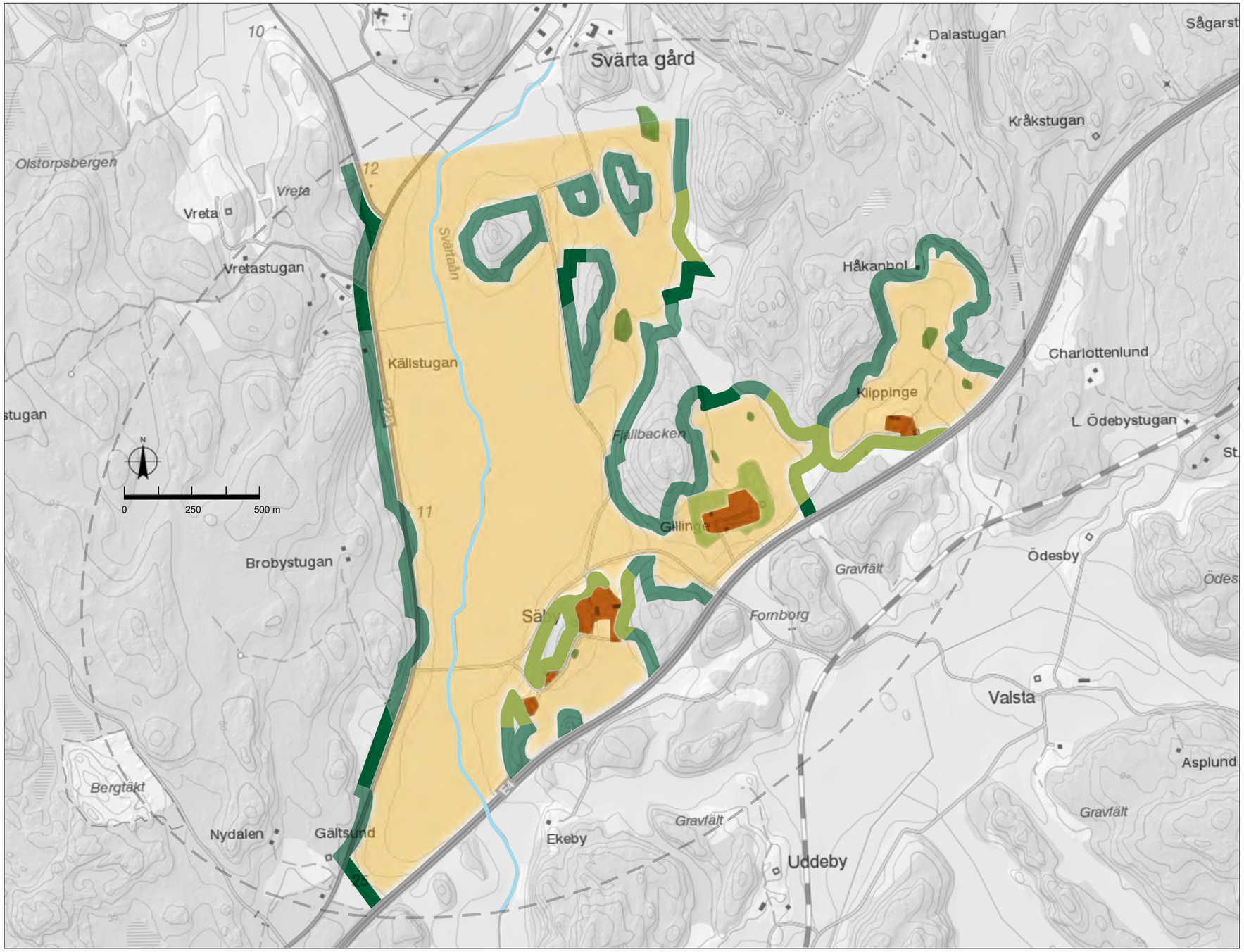

Fördjupningsområdets karaktärer
Området utgörs dels av den västra nord-sydgående uppodlade sprickdalen i vars lågpunkt Svärtaån rinner, dels av tre anslutande mindre dalar i ett uppbrutet och mosaikartat sprickdalslandskap i öster. Den västra kanten till Svärtaåns dalgång utgörs av raka plantage på forna flikar i åkermarken och av den gamla gränsen till utägomark, mer eller mindre påverkad av den i omgångar breddade och uträtade vägen. Den agrara bebyggelsen ligger högt upp i sluttningarna eller på höjder ute i dalgångarna. I anslutning till bebyggelsen finns välhävdade ytor och brynzoner med gammal ängs- och hagmark. E4 utgör ett dominant inslag och en barriär i söder och sydost.

Karta: områdets karaktärer

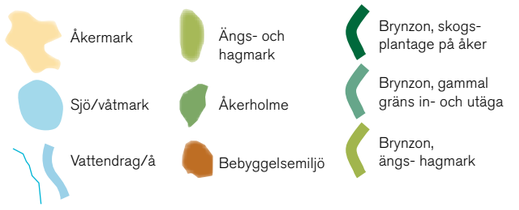

Vyer, siktlinjer-blickfång samt bebyggelselägen
Gårdarna och torpen är i huvudsak lokaliserade till sluttningarna i de mindre dalgångarna i ost och sydost. Gillinges gårdsbebyggelse dominerar den mellersta dalen med en placering högt på en hävdad kulle mitt i landskapsrummet. Säby ligger i övergången mellan en mindre dalgång och den stora nordsydliga sprickdalen i väster (Svärtaåns dalgång) och har historiskt haft ägor i båda dalarna. En lång sekvens av vyer över Svärtaåns dalgång uppträder utmed vägen som löper i nord-sydlig riktning i dess västra kant (1 och 2 är exempel på sådana vyer). En viktig vy (3) över samma dalgång finns även i övergången till den angränsande dalen i öster samt från vägen norr om Säby. Flera viktiga vyer finns mot Gillinge från vägen som löper söder om gården (4 är exempel på en sådan vy).

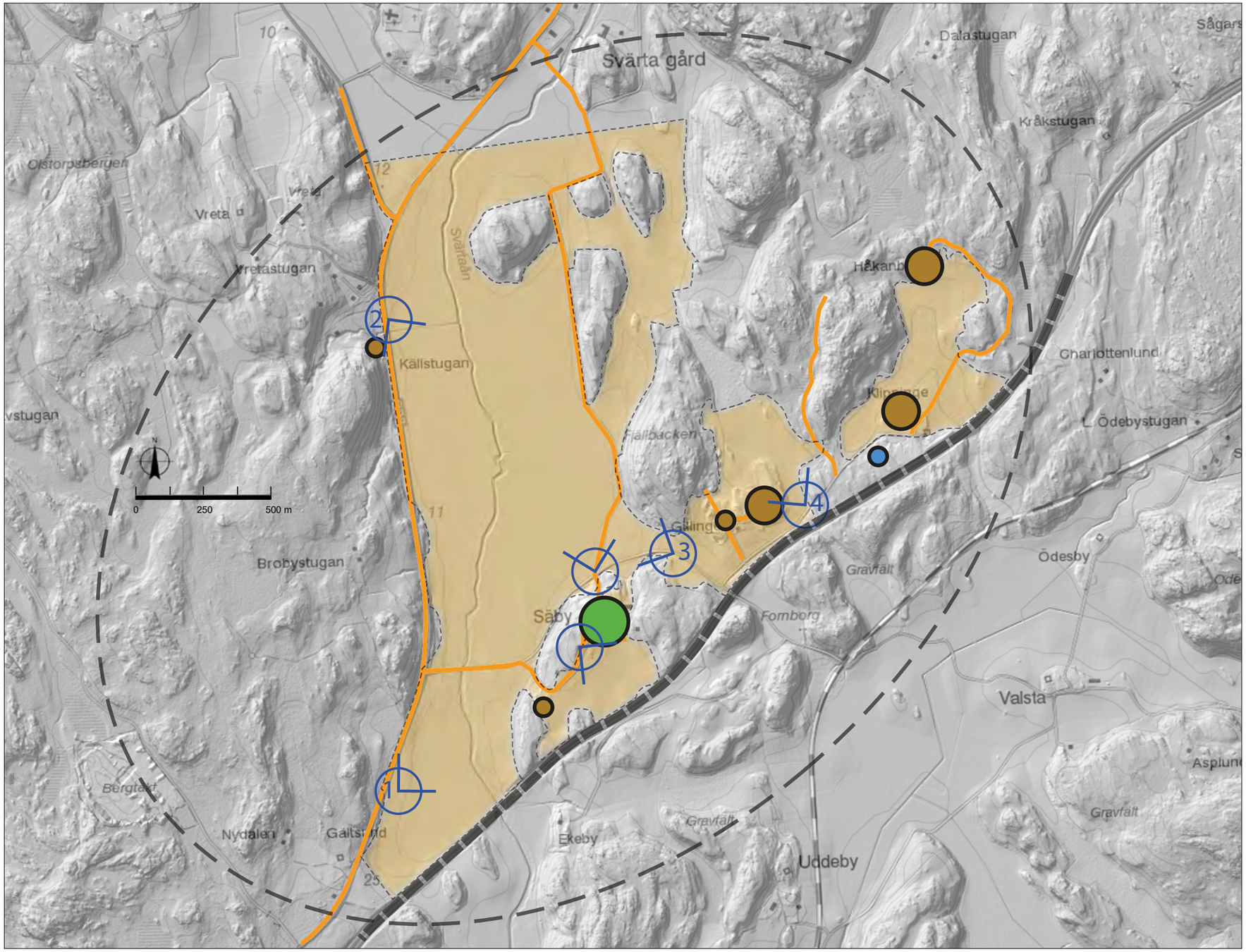

Karta: Vyer, siklinjer–blickfång samt bebyggelselägen

- Sockencentrum
- Herrgårdsbebyggelse
- Bymiljö
- Gårdsmiljö
- Torpmiljö och mindre nybyggen
- Villa, 1900-tal eller yngre
- E4, visuell barriär
- Väg äldre än år 1900
- Viktig vy, eventuellt löpnummer hänv. till fotografi på s. 57
- Dalbotten

Vy 1. Vy från söder över Svärtaåns dalgångs hela bredd. T.v. i bild syns den uträtade 1600-talsvägen. T.h. i bild syns väg E4.

Vy 2. Vy över Svärtaåns dalgång från norr.

Vy 3. Svärtaåns dalgång sedd från öppningen mellan denna och en dalgång i öster.

Vy 4. Vy mot Gillinge.

Välbevarade bebyggelsemiljöer

Herrgården Säby
Välbevarad herrgårdsbyggnad från 1700-talet. Bevarad ekonomibebyggelse från 1800- och 1900-talen. Det närbelägna f.d. soldattorpet Säbystugan med välbevarat boningshus.

Gillinge
Ålderdomliga och välbevarad gårdsbebyggelse med vårdträd på hävdad kulle.

Huvudbyggnaden vid Säby gård.

Gården Gillinge.

Kulturhistorisk värdering
Fördjupningsområdet omfattar ett avsnitt av Svärtaåns nordsydligt orienterade dalgång där en korsande dalgång, uppbruten av mosaiklandskap, möter från öster. Dalgången präglas av markant placerad ålderdomlig gårdsbebyggelse med lång historisk kontinuitet. Helhetsmiljö: Klass 3

Dokumentvärde: Svärtaåns (16) dalgång (17) med ån i lågpunkten tecknar ett väldefinierat landskapsrum kantat av skogsklädda bergsryggar med ängs- och hagmark i brynzonen med tillägg av i sen tid planterad skog. I söder och åt öster är bl.a. gårdarna Säby (18) och Gillinge (19) med ålderdomlig bebyggelsestruktur, belägna på var sin höjd och omgivna av hagmark. Gillingestugan var ett båtsmanstorp av vilket i dag bara lämningar återstår (20). Vägstrukturen längs dalgång och mellan gårdar är ålderdomlig (21). Denna kulturmiljö representerar ett stort kulturhistoriskt värde – samhällshistoriskt, byggnadshistoriskt och med avseende på autenticitet.

Upplevelsevärde: Detta jordbrukslandskap har stort kulturhistoriskt värde genom sin tydlighet – den uppodlade dalgången som möter det i hundratals år bebyggda och bebodda mosaiklandskapet. Landskapets kulturhistoriska strukturer med landsvägen i dalgångens skogsbryn och bebyggelsen på höjderna representerar ett avsevärt miljöskapande värde.

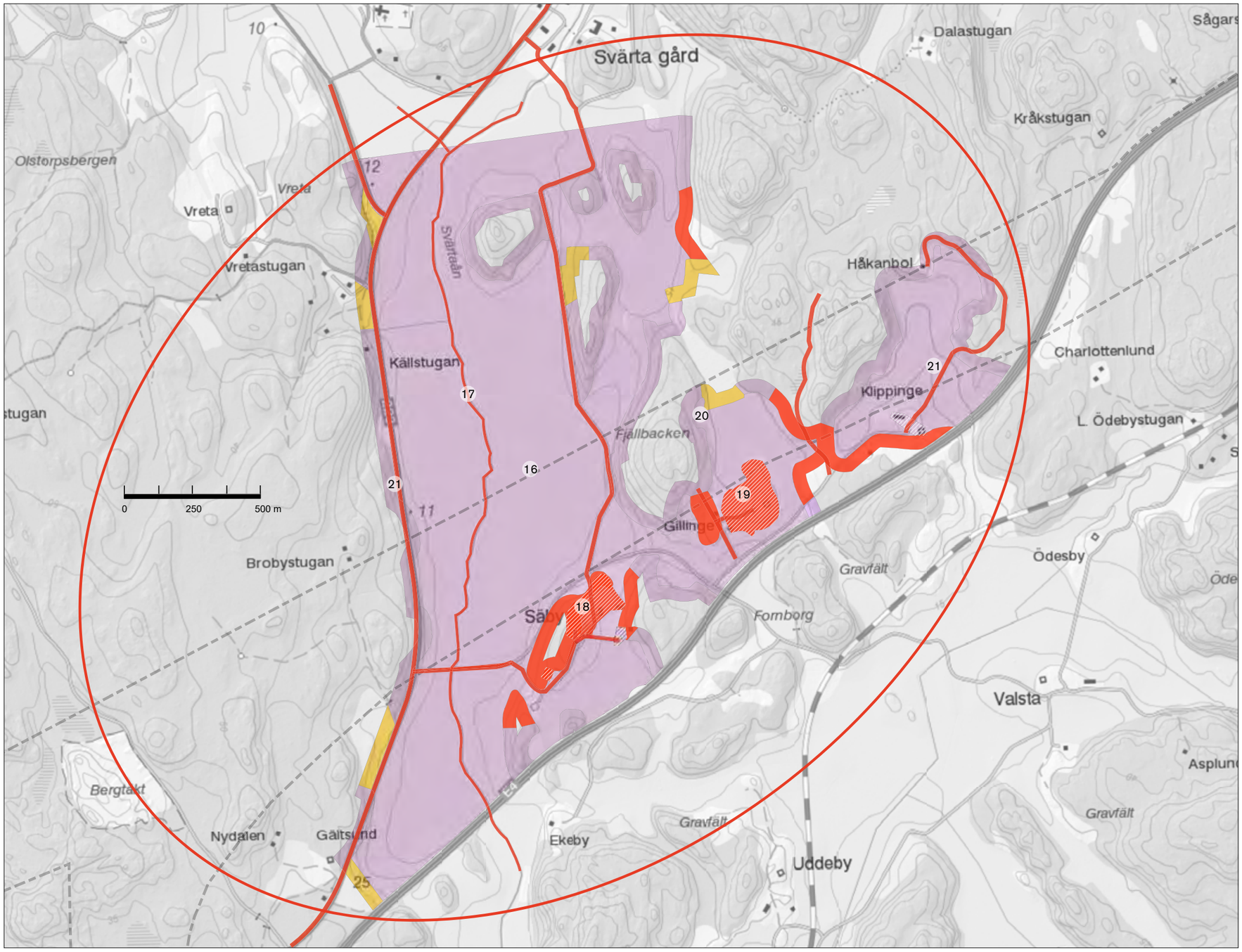

Kulturmiljö, värdering

- Sammanhängande kulturmiljö klass 3
- Objekt klass 3
- Objekt klass 2
- Objekt klass 1

Kulturmiljö, symbol

- Vägsträckning tillkommen före 1900
- Värderad bebyggelse
- Brynzon
- Avgränsning korridor

4.4.3 Sjösa

Historik

Herrgård i havsvik
Som stort jordagods har Sjösa historiskt sett haft stort inflytande på Svärta sockens och närliggande socknars utveckling. I Sjösafjärdens inre del ligger herrgården vid den punkt där tre dalgångar löper samman och deras respektive vattendrag rinner ut. Dalgångarna var djupa havsvikar och därmed segelleder i förhistorisk tid: dalgång med bäck från Hagnesta-Svansta i nordväst, Svärtadalen med Svärtaån åt norr och bäck genom Ödesbydalen från nordost (se sid. 19).

Under medeltiden var platsen viktig ur strategisk synvinkel i försvaret av Nyköping, vilket bl.a. styrks av uppgiften om den tidigare förekomsten av en kastal. Under medeltiden fanns en by på platsen som förutom Sjösa bestod av gårdarna Fjunsta och Karsbol.

Läget i det inre av fjärden och kopplingen via dalgångarna in i landet är Sjösas historiska upphov. Under 1600- och 1700-talen utvecklades Sjösa och blev den representativt uppbyggda herrgårdsmiljö med parkanläggning som griper långt ut i landskapet som vi fortfarande ser i dag. Sjösa var en socio-ekonomisk manifestation som fortfarande berättar om det patriarkala samhällssystem i vilket stora jordagods fungerade.

Landskapet präglas helt av herrgården som social och ekonomisk enhet där all bebyggelse även utanför herrgårdsmiljön har funktioner som understödjer godsdriften. Exempel på det är Skogsstugan och Skogshyddan åt norr samt Grindstugan åt nordväst. Åt nordväst finns också lämningarna av Sjösa gruvor ur vilka järnmalm utvanns redan på 1600-talet.

Fortfarande vid sekelskiftet 1900 hade Sjösa kvar sitt öppna samband, mest tydligt med den vida dalgång som sträcker sig mot Hagnesta-Svansta åt nordväst. De två långa alléer som löper i två riktningar genom åker och äng, som på håll varslar om herrgårdens existens, var fortfarande obrutna.

Från omkring 1930-1950-talet växer Sjösa villasamhälle fram mellan herrgården och Sjösa station åt nordost i Ödesbydalen där också sågverket låg.

Järnvägens tillkomst betydde att en visuell barriär tillkom som dels bryter alléerna, dels stör sambanden i landskapet. Landsväg 219 kom till efter 1958 som ett sätt att enklare passera Sjösa och löper nära herrgården parallellt med järnvägen. Därmed har järnväg och landsväg tillsammans en förstärkt barriäreffekt. Utanför fördjupningsområdet längre åt nordväst löper väg E4 genom dalgången på en låg bank som gör det möjligt att se förbi motorvägen längs dalgången. Från en position norr om järnvägen når siktlinjen ända fram till Svansta.

Sjösa avbildad i Erik Dahlbergs *Suecia Antiqua* omkring 1671. Källa: Sörmlands museum

Sjösas huvudbyggnad på ett fotografi från 1903. Byggnaden fick sitt nuvarande utseende vid en ombyggnad i mitten av 1700-talet. Källa: Sörmlands museum

Rälsläggning mellan Sjösa station och Svärta station. Fotografi från 1911. Källa: Sörmlands museum

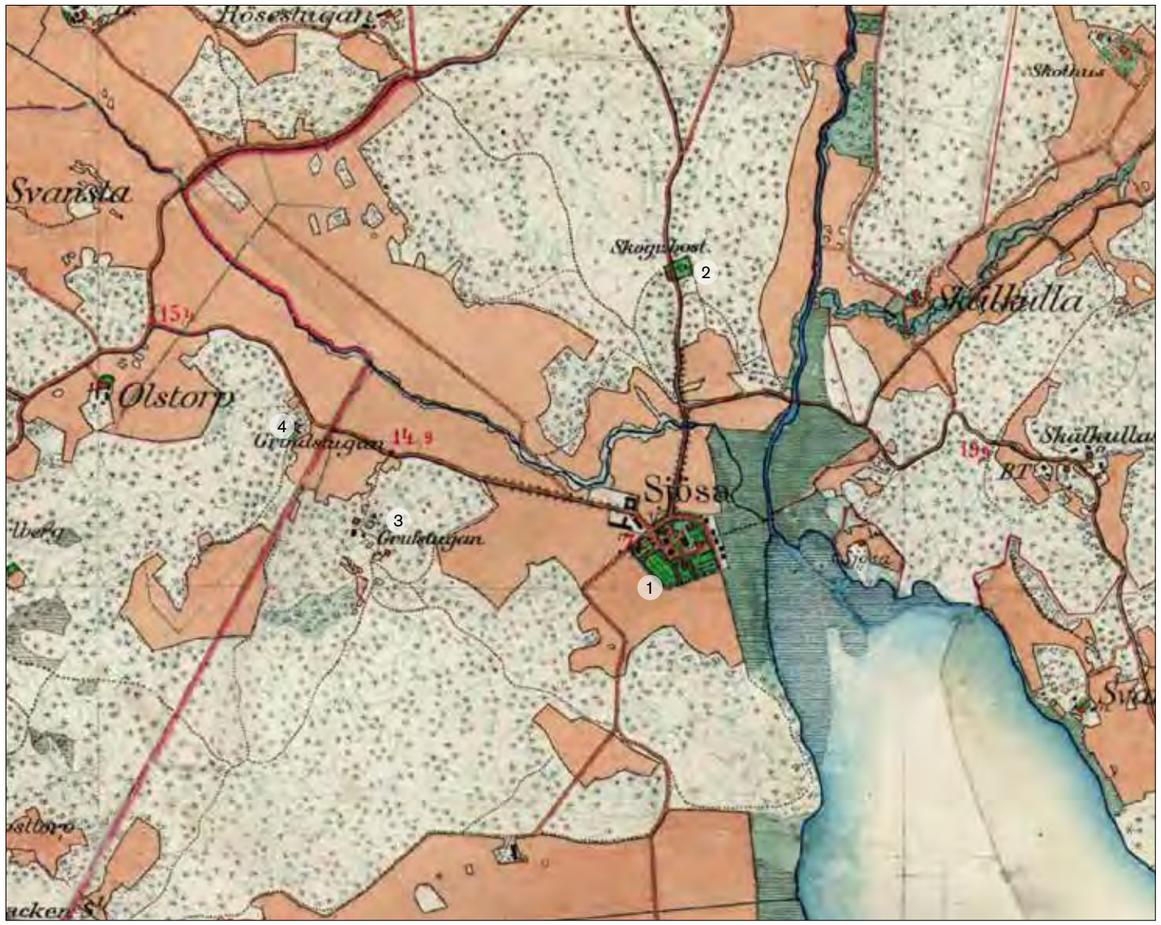

1897-1901
Sjösa (1), Skogshyddan (2), Sjösa gruvor och gruvstugan (3) och Grindstugan (4). Häradsekonomiska kartan visar en situation där Sjösa är en del av den djupa dalgång som sträcker sig från Hagnesta-Svansta åt nordväst ända fram till Sjösafjärden. Karta från Lantmäteriet.

1958
Sjösa (1), Skogshyddan och skogsstugan (2), Sjösa gruvor (3), Grindstugan (4), Sjösa villasamhälle (5), Sjösa station (6) och järnvägen (7). Ekonomiska kartan visar att den för jordbruk och boskapsskötsel ianspråktagna marken har lika stor utbredning som vid 1900-talets början men en stor skillnad är att avsevärda arealer kring herrgårdsbebyggelsen och i anslutning till vissa skogsbryn nyttjas som äng eller betesmark. Karta från Lantmäteriet.

Vy 1. Västra dalgången med Sjösas västra askallé, i fjärran syns väg E4 och Svansta. Dalgångens å anas till höger. Sikt mot väster.

Vy 2. Samma dalgång men norr om ån. Sikt mot väster.

Vy 3. Sjösas västra askallé sett från väster. I fonden, bakom järnvägen och landsvägen, syns Sjösa herrgårds ekonomibyggnader.

Vy 4. Järnvägens sträckning genom västra dalgången, sikt mot söder.

Vy 5. Vy mot Sjösa herrgård och dess norra allé. Sikt mot öster från landsväg 219.

Vy 6. Sjösa herrgårds norra askallé. Vy mot söder.

Värdebärande kulturhistoriska karaktärer

Vyer, siktlinjer-blickfång samt bebyggelselägen
Kulturlandskapets övergripande beståndsdelar är tydliga vid Sjösa – fjärden, dalgångarna, vattendragen, herrgårdsmiljön med parkanläggning och alléer samt jordbruksmark med ängsmark, hagmark, skogsbrynzoner och skog.

Vy 1 visar dalgången väster om Sjösa, på andra sidan av landsvägen och järnvägen. Den raka vägen med askar är fortsättningen på Sjösas västra allé. I fjärran syns väg E4 på sin låga bank med Svanstas bebyggelse bakom. Även vy 2 visar dalgången mot väster fast nu från en punkt norr om ån. Vy 3 visar Sjösas västra allé med askplantering, sedd från väster. I fonden, bakom järnvägen och landsvägen, syns några av Sjösas ekonomibyggnader. Vy 4 visar järnvägen genom västra dalgången, sikt mot söder. Vy 5 visar Sjösa herrgård med norra allén, sikt mot öster från landsväg 219. Vy 6 visar norra allén, sikt mot söder.

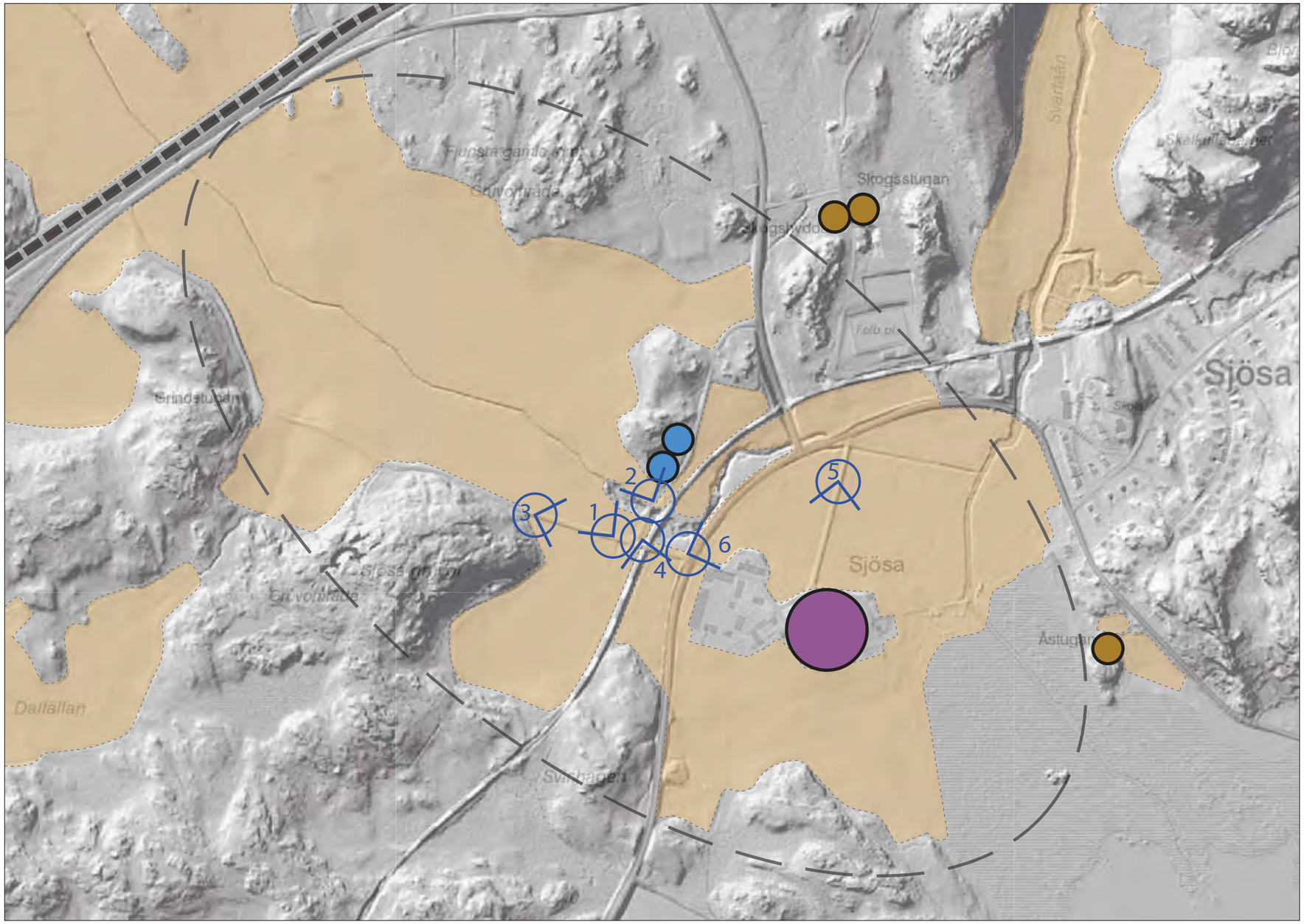

Karta: Vyer, siklinjer–blickfång samt bebyggelselägen

- Sockencentrum
- Herrgårdsbebyggelse
- Bymiljö
- Gårdsmiljö
- Torpmiljö och mindre nybyggen
- Arbetarbostäder, 1900-tal
- E4, visuell barriär
- Viktig vy, löpnummer hänv. till fotografi på s. 62
- Dalbotten

4.5 Helgona

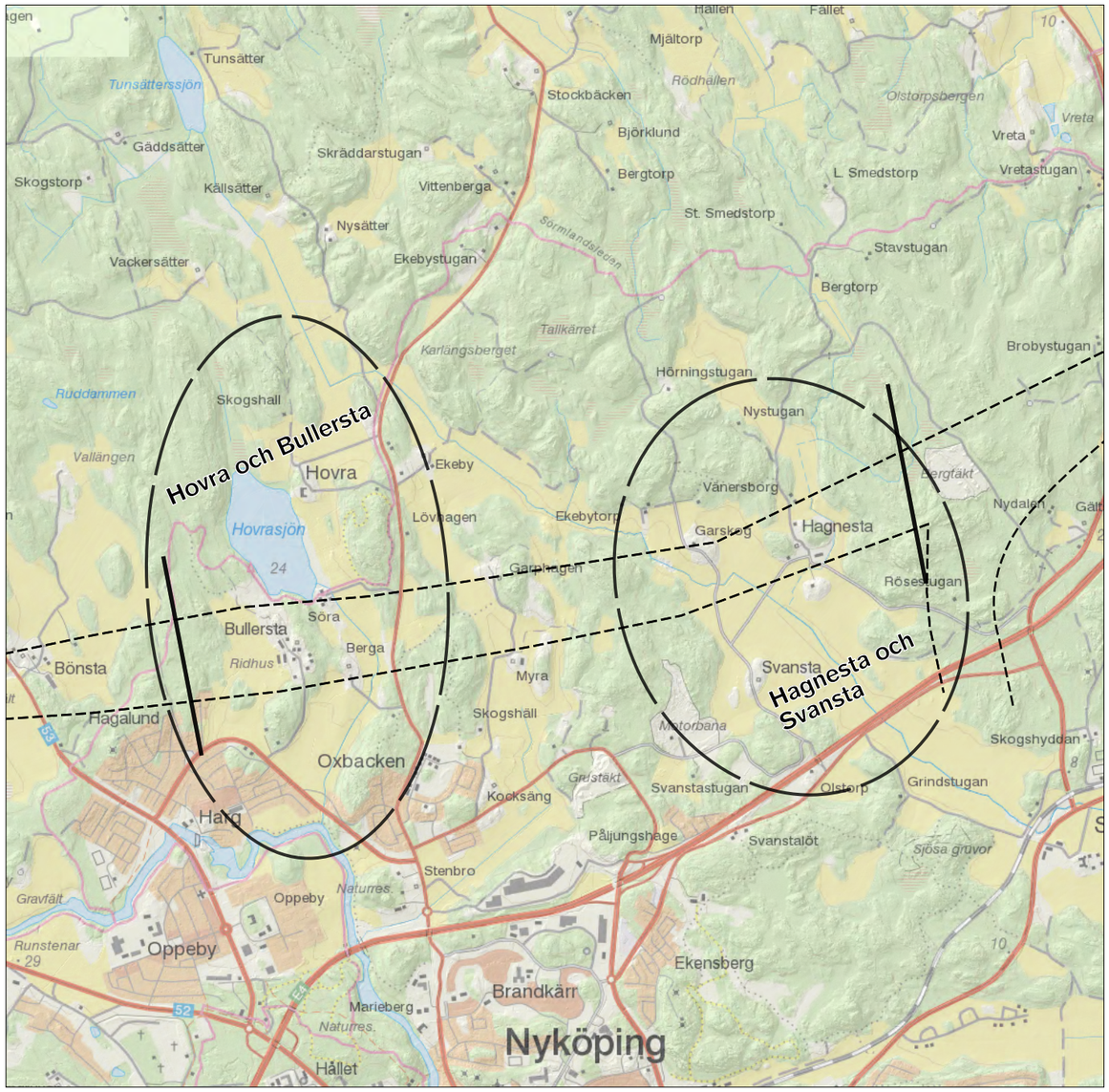

Orienteringskarta: Kulturmiljöområde Helgona

Avgränsning för korridor (streckad linje) och kulturmiljöområde

Fördjupningsområde

Helgona, innehåll

4.5.1 Kulturmiljöer från förhistorisk tid och fornlämningar fram till 1850
4.5.2 Hagnesta och Svansta (fördjupningsområde nivå A)
4.5.3 Hovra och Bullersta (fördjupningsområde nivå A)

Kulturmiljöområdet Helgona ligger mitt i vad som var Helgona socken. Området sträcker sig från ett skogsparti öster om Hagnesta by till ett skogsparti väster om Bullersta by. Området består av tre öppna och av skog välavgränsade landskapsrum. Hagnesta-Svansta i öster, Hovra-Bullersta i väster och Myra-Garphagen däremellan. Väg E4 avgränsar Hagnesta-Svansta åt söder och Nyköpings norra stadsdelar ansluter till Hovra-Bullersta i söder.

Bild överst: Väg från Lill-Hagnesta mot norr.
Bilder ovan: Berga gård från sydväst (t.v.). Norrgården vid Hagnesta (t.h.).

Värdering av fornlämningsmiljöer i korridor – Helgona (för hela fornlämningsbilden se bilagan, sida 134)

- Fornlämningar värdeklass 3
- Fornlämningar värdeklass 2
- Fornlämningar värdeklass 1
- Avgränsning för korridor (streckad linje) och kulturmiljöområde
- F00 Löpnummer för fornlämning, hänvisning i text

Helgona *(fornlämning, miljö F26-F32)*
Sprickdalslandskapet i Helgona socken mellan Svärtadalen och Nyköpingsåns dalgång rymmer både odlingsbygd och skogsmark. På höjderna längs med dalgångarna eller på impediment i åkermarken ligger gravfält som kan vara knutna till ännu bebyggda gårdstomter. Byar som har bebyggelsenamn med ändelsen -sta, antyder att bebyggelsen har kontinuitet ned i järnålder. I de högre belägna partierna i skogsmarken påträffas bronsåldersboplatser vilka troligen låg i anslutning till i dag utdikade våtmarker.

Hagnesta, Svansta och Garskog är tre byar med anor som sträcker sig ner i järnåldern. De är sammanbundna av en äldre väg och har järnåldersgravfält i närheten. Vid Hagnesta är fornlämningsbilden gles inom korridorområdet men det finns ett litet gravfält med enstaka stensättningar intill byn (F26). Lilla Hagnesta, söder om korridoren, har desto fler kända fornlämningar med bytomt och ett par större gravfält. I Garskog finns ett mindre gravfält med den bebyggda bytomten intill (F27). På höjderna väster om Garskog ligger enstaka stensättningar i krönläge (F28). Vid det närbelägna Garphagen finns både gravfält, bytomter, fossila åkrar (F29) samt en torpmiljö efter Bergastugan från 1800-talet med hålvägar, igenlagda åkrar och enstaka stensättningar i närheten (F30, F31). Hela dalgången har platskontinuitet från bronsålder och framåt.

En bit längre västerut vid Hovrasjön ligger gårdarna Bullersta, Berga och Söra med äldsta belägg från 1320, 1421 och 1396. Gårdstomterna är klassade som övriga kulturhistoriska lämningar men är omgivna av fyra järnåldersgravfält vilket visar att de har funnits där redan under järnåldern och troligen i samma läge som idag (F32). De sammanlagt över 250 gravarna i kombination med gårdarna gör att det kulturhistoriska värdet är högt. Gravfälten är delvis vårdade och tillgängliggjorda som besöksmål med vandringsled och skyltar.

Uttryck för värdebärande karaktärsdrag
- Byar med ålderdomliga namnformer på impediment i odlingslandskapet, ofta med välbevarade järnåldersgravfält intill, exempelvis Hagnesta, Garskog, Garphagen och Bullersta. (F26, F27, F29, F32)
- Äldre vägsträckningar mellan byar och torp
- Fossila åkermarker intill gamla torplägen från 1600-1800-talen (F29)

Gravfältet vid Garskog (F27). Foto: KMV forum

Garskogs bytomt ovan (F27). Foto: KMV forum

Gravfält längs vandringsled vid Bullersta (F32). Foto: KMV forum

4.5.2 Hagnesta och Svansta

Historik

Byarna Hagnesta och Svansta och gården Garskog ligger på betade moränkullar i det skålformade öppna landskap som dalgången utgör. Dalgången inramas av brantare skogsbevuxna sluttningar. Tvärs dalgången i söder går väg E4 i ungefär samma läge som den gamla 1600-talsvägen från Nyköping i riktning nordöst.

Garskog

Garskog, en avgärda enhet till Hagnesta by, var på 1600-talet ett kronohemman. På en geometrisk karta från 1690-talet ses gården ligga ensam på en höjd med åkrar i söder och ängar i norr. Upp till gården gick en väg kantad med en allé. Gården behöll karaktären av ensamgård under 1700-, 1800- och 1900-talen. I gränsen till utmarken i norr etablerades två torp. Det gamla boningshuset byggdes om och fick sitt nuvarande utseende på 1920-talet. Ladugården från 1890-talet och ytterligare två ekonomibyggnader revs under 1900-talets andra hälft.

Hagnesta

Hagnesta gård blev en by under medeltiden. På 1600- och 1700-talet bestod den av tre gårdar varav två var underlydande Sjösa gods. Det tredje var ett kronohemman (senare ett kronoskattehemman, d.v.s. erhöll bördsrätt). Under byn fanns flera torp bl.a. ett båtmanstorp på södra delen av ägorna. De tre gårdarna är bevarade i dag i ursprungliga, något utspridda, lägen. Även en nationalromantiskt utformad arrendebostad från 1943 och ekonomibebyggelse från första hälften av 1900-talet finns bevarad.

Svansta

Även Svansta utvecklades från gård till by under medeltiden. Svansta var på 1600- och 1700-talen tre gårdar i en radby underlydande Sjösa. I utmarken fanns ett antal torp varav ett båtmanstorp. Av de tre gårdarna i byn återstod omkring år 1900 två gårdar vilka alltjämt är bevarade. Kvar finns även ekonomibebyggelse från 1800- och 1900-talen.

Del av yngre geometrisk karta över Garskog från 1695. Nedanför gårdsläget syns en allé. Allén finns kvar i samma läge i dag. Källa: Lantmäteriet

Arrendebostaden vid Hagnesta, byggd 1943. Källa: Sörmlands museum

Storgården i Hagnesta. Fotografi från Svenska gods och gårdar, Sydvästra Södermanland från 1938

Gården Lill-Hagnesta i Hagnesta by. Källa: Sörmlands museum

Norrgårdens boningshus vid Svansta på ett fotografi från 1936. Bostadshuset finns kvar i dag i något ombyggt skick. Foto: Eric Segelberg. Källa: Sörmlands museum

Fotografi från 1939 taget från Svansta by mot sydväst. I bildens mitt en hävdad åkerholme med ett pörte. Vid tiden för ekonomiska kartan, d.v.s. 1958, hade bygganden rivits och vägen övergivits. Foto: Mårten Sjöbeck. Källa: Kulturmiljöbild

Pörte (rökstuga) vid Svansta på ett fotografi från 1936. Förmodligen är det samma byggnad som syns på fotografiet här t.v. Foto: Eric Segelberg. Källa: Sörmlands museum

Fotografi från slutet av 1800-talet som visar kaffebjudning på Sörgården vid Svansta. I bakgrunden till höger i bild syns gårdens huvudbyggnad. Källa: Sörmlands museum

Jämförande kartanalys

1695
Yngre geometrisk karta finns enbart för kronohemmanet Garskog (1). Karta saknas för grannbyarna Hagnesta (2) och Svansta (3). Garskog ligger uppe på en liten höjd med åkrar (4) vid ett vattendrag i söder och ängar (5) i norr. En allé i sydsluttningen (6) leder upp till gårdsbebyggelsen. Karta från Lantmäteriet.

1757, 1773
Ägomätning från 1750-talet för Svansta by i söder och storskifteskarta från 1770-talet för Hagnesta by i norr. På kartan över Hagnesta finns även Garskog (1) inritad. Svanstas (2) tre gårdar är vid tiden för kartan underlydande Sjösa gård och brukas av frälsebönder. Byn ligger på en liten höjd med ängar (3) utlagda vid vattendraget i norr och åkrar samt utmarken (4) i söder. Byn har sex underlydande torp, bland annat ett båtmanstorp samt torpen Olofstorp (Olstorp) och Grindstugan. Samtliga ligger i små sänkor i utmarken (utanför bild). Även Hangesta by består av tre gårdar, varav två – Storgården (5) och Mellangården (6) – är frälsehemman under Sjösa gods och ett – Lill-Hangesta (7) – är ett kronoskattehemman. Gårdarna ligger inte på rad som i Svansta utan är mer utspridda (gårdarnas lägen motsvarar dagens). Stor- och mellangården ligger i en liten sänka mellan två höjder i norr medan Lill-Hagnesta ligger på en egen liten höjd i söder. Höjderna omges av åkrar (8, bl.a.). Ängarna (9) ligger i söder vid gränsen till Svansta i söder och i norr finns utmarken. Även Hagnesta har flera underlydande torp varav torpet Röstugan samt ett båtmanstorp på södra delen av ägorna (övriga torp, tre stycken, ligger utanför bild i norr). Den stora vägen från Nyköping mot nordost utgör sydlig gräns för Hangestas ägor. Från denna går en väg i skogskant upp till byn. Även Svansta nås söderifrån via en liten väg som fortsätter upp till Garskog. Kartor från Lantmäteriet.

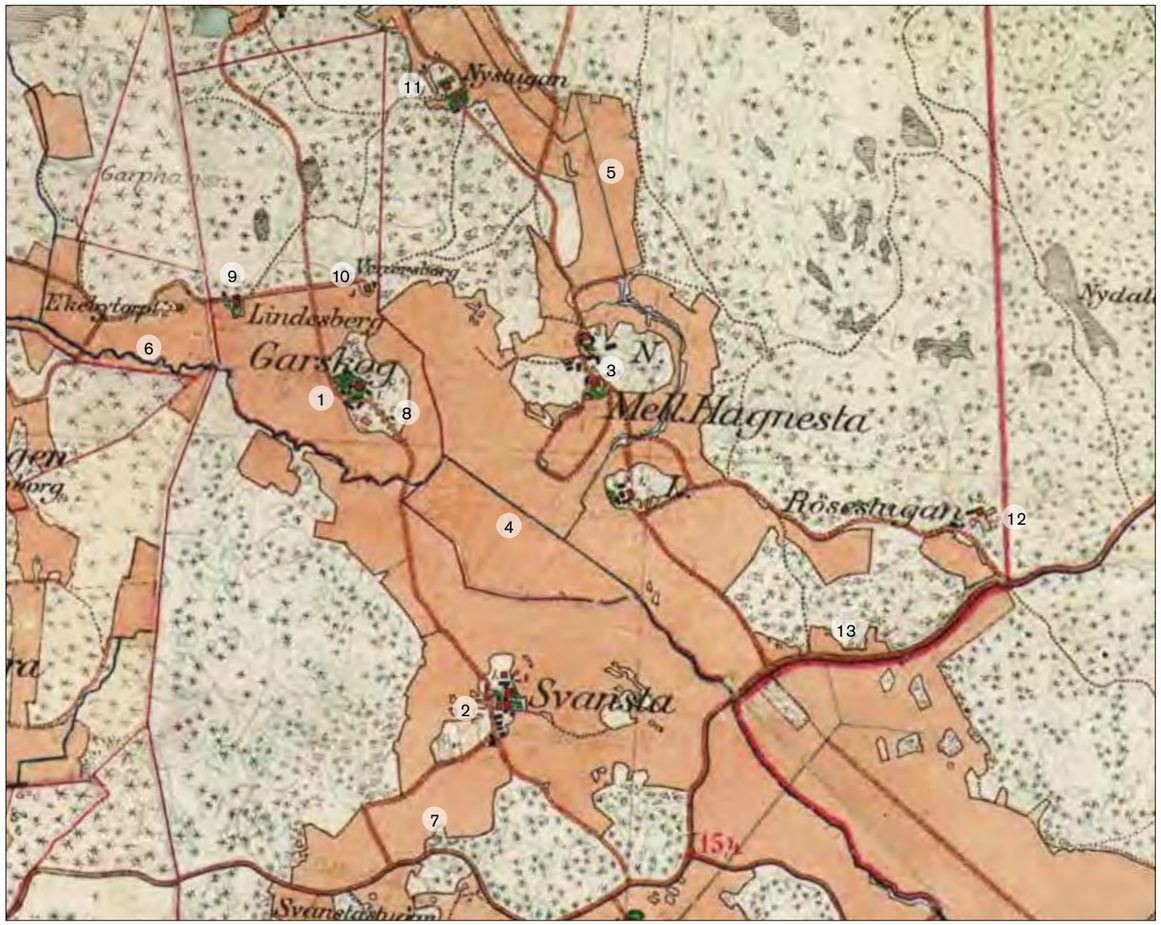

1897-1901

Häradsekonomiska kartan visar hur ensamgården Garskog (1) och byarna Svansta (2) och Hagnesta (3) ligger på eller invid små höjder. Höjderna ligger i övergången mellan den större dalgången (4) och anslutande mindre dalgångar i norr (5), väster (6) och söder (7). Ängarna i den större dalgångens lägre partier har omvandlats till åker liksom även ängsmarken som tidigare upptog de mindre dalgångarna. Samtliga gårdar ligger kvar i ursprungliga lägen och det gamla vägnätet är bevarat liksom även allén (8) vid Garskog. De två torpen Lindesberg (9) och Vänersborg (10) har sedan slutet av 1600-talet uppförts i skogsgräns norr om Garskog. Under Hangesta har nybygget Nystugan (11) tillkommit. Det gamla torpet Rösestugan (12) är kvar men båtmanstorpet (13) har rivits, förmodligen som en följd av indelningsverkets avveckling. Karta från Lantmäteriet.

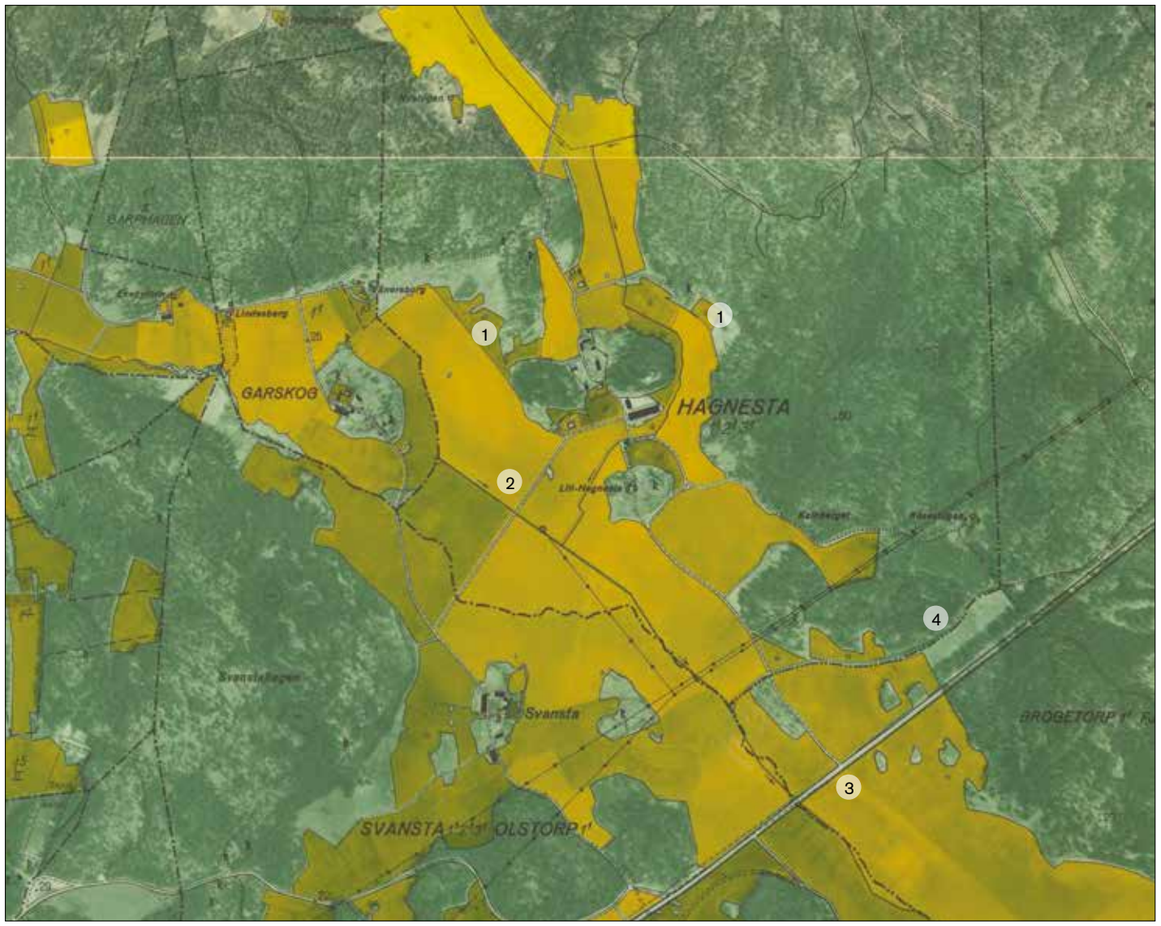

1958

Den yngre ekonomiska kartan visar att åkermark närmast skogsgräns i viss utsträckning har övergivits (1, exempel) och att åkerbruket har koncentrerats till större sammanhängande åkerytor. Bebyggelselägena är desamma som 1900. En ny rak väg (2) har dragits över åkrarna från Hagnesta mot Svansta och Garskog. Den största förändringen i landskapet utgör dock Riksväg 1 (3) som korsar dalgången i områdets sydöstra del. Riksväg 1 ersatte den gamla vägen (4) som åtminstone var från 1600-talet. Delar av den gamla vägen syns på kartan. Karta från Lantmäteriet.

Värdebärande kulturhistoriska karaktärer

Åkerarealen omkring år 1900 jämfört med i dag
Gränsen mellan det som varit inägor (åker, äng och tomt) och utägor (skogsmark) är i huvudsak intakt i Hagnesta och Svansta. Stora ytor granplantage (1, på ortofotot ett kalhygge) på tidigare inäga finns dock vid Hagnesta. Väg E4 har resulterat i att visa ytor (2) inägomark har övergivits eller planterats igen.

Karta: Inägomarken omkring år 1900 jämfört med i dag

Gul linje markerar 1900 års gräns mellan in- och utäga ("taggar" riktade mot inäga)

Ortofoto markerar nuläget

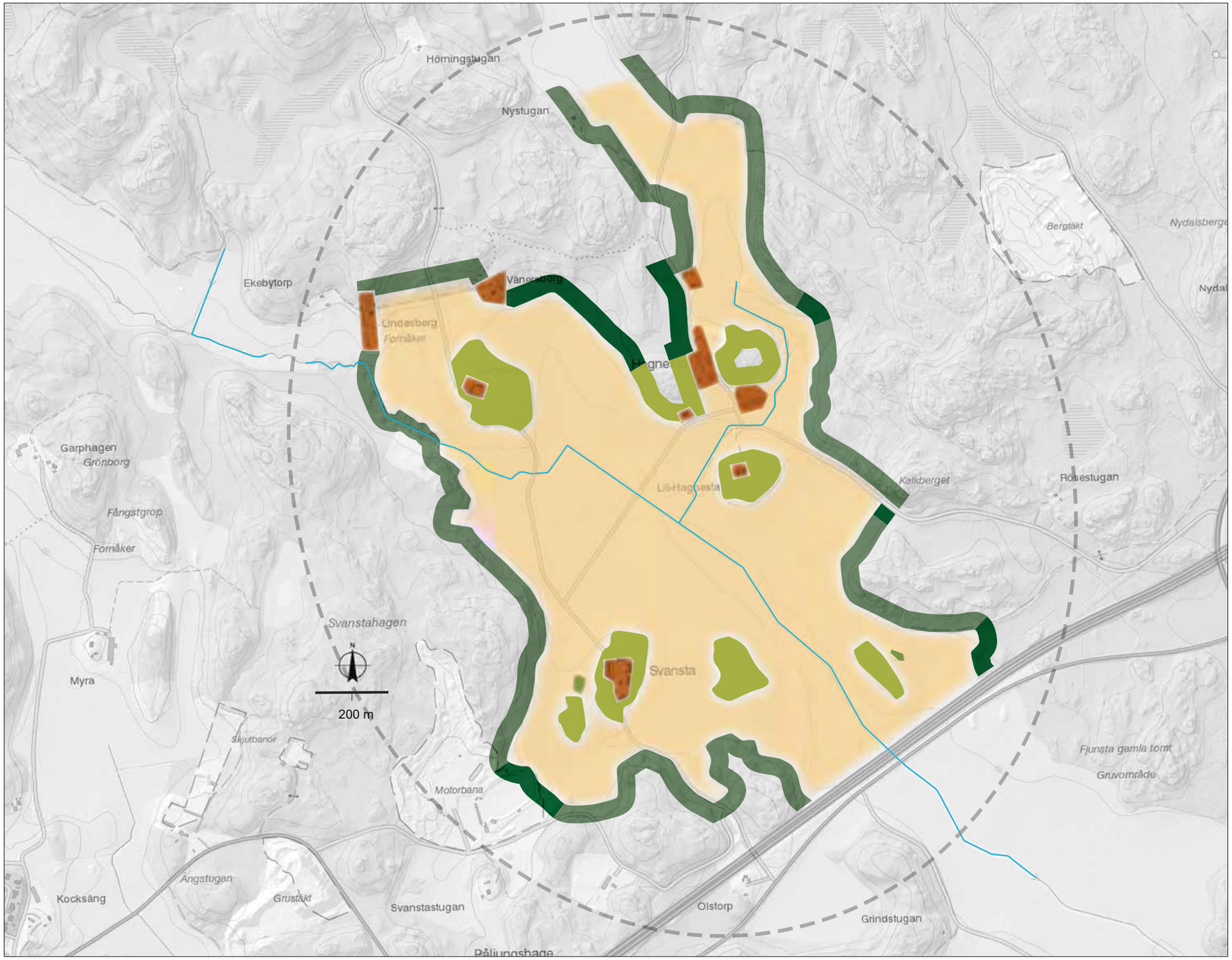

Fördjupningsområdets karaktärer
Området präglas av en uppodlad bred dalgång med en sydost-nordvästlig riktning. I dess lågpunkt rinner vattendrag ner mot Sjösafjärden i sydost. Den agrara bebyggelsen ligger på små höjder en bit ut i dalgången och i öppningen till en anslutande smalare dalgång i norr. Bebyggelsen omges närmast av hävdad ängs- och hagmark. Kanten runt dalgången, d.v.s. övergången till utmarken, är i stort bevarad med några undantag: Norr om Hagnesta har en av öppningarna mellan dalgångarna täppts till med skogsplantage tidigare gammal åkermark. I den östra brynzonen till dalgångarna finns flera igenplanterade flikigheter i åkermarken, delvis som ett resultat av väg E4 och omdragna vägar.

Karta: Områdets karaktärer

- Åkermark
- Ängs- och hagmark
- Brynzon, skogsplantage på åker, motorbana
- Sjö/våtmark
- Åkerholme
- Brynzon, gammal gräns in- och utäga
- Vattendrag/å
- Bebyggelsemiljö
- Brynzon, ängs- hagmark

Vyer, siktlinjer-blickfång samt bebyggelselägen
Ensamgårde Garskog, byn Svansta och gården Lill-Hangesta i Hagnesta by ligger högt på mer eller mindre betade kullar en bit ut i det stora centrala landskapsrummet. Hagnestas två andra gårdar ligger i övergången, i en smal passage, mellan samma dalgång och en mindre dalgång i norr. Torpen ligger i skogskant, i gränsen till utmarken. Från höjden vid Svansta finns vida vyer (bl.a. 1) ut över dalgången mot Garskog och Hagnesta. En siktlinjer mot Garskog (2), i fonden av den allé med hävd åtminstone tillbaka till 1600-talet, uppträder vid vistelse mitt i landskapsrummet. En viktig vy (3) finns även från torpen i norr mot Garskog och den omgivande dalgången. I Hagnesta uppkommer en sekvens av mer begränsade vyer (4-6) över byns bebyggelse från den nord-sydliga väg som passerar byn.

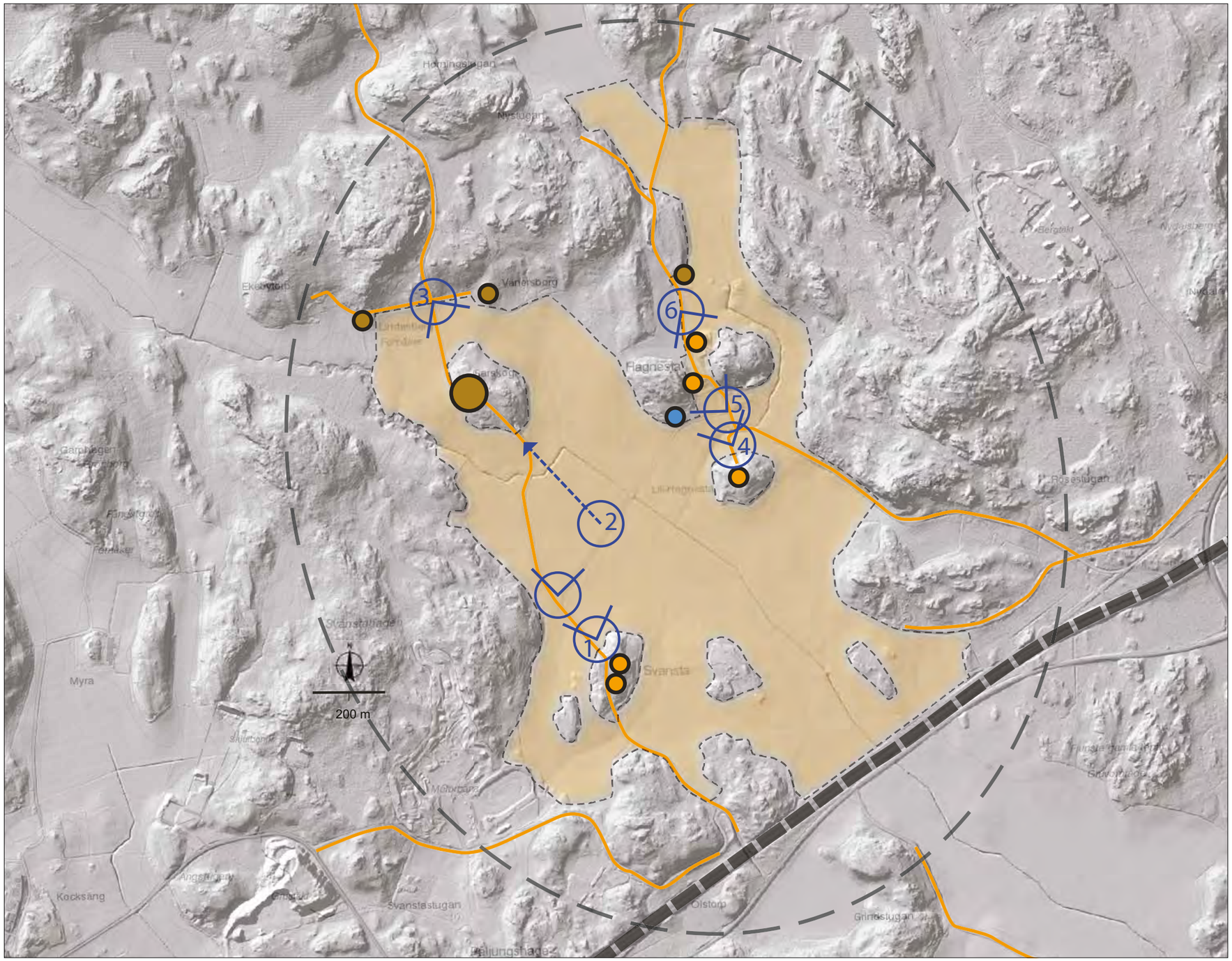

Karta: Vyer, siklinjer–blickfång samt bebyggelselägen

- Sockencentrum
- Herrgårdsbebyggelse
- Bymiljö
- Gårdsmiljö
- Torpmiljö och mindre nybyggen
- Villa, 1900-tal eller yngre
- E4, visuell barriär
- Väg äldre än år 1900
- Viktig vy, ev. löpnummer hänv. till fotografi på s. 73
- Viktig siktlinje mot blickfång, löpnummer hänv. till fotografi på s. 73
- Dalbotten

Vy 1. Vyn från kullen vid Svansta norrut mot Garskog.

Vy 2. Garskog (bildens mitt) i fonden av en allé. Allén har troligare omgivits av mer öppen ängsmark.

Vy 3. Vy söderut mot Garskog och Hagnesta från dalgångens norra kant.

Vy 4. Vy från Lill-Hagnesta mot mellangården och ekonomibebyggelse.

Vy 5. Vy mot norr och mellangården vid Hagnesta.

Vy 6. Vy över Norrgården vid Hagnesta. Mellangården syns t.h. i bild.

Välbevarade bebyggelsemiljöer

Ensamgården Garskog
Välbevarad gårdsmiljö ensamt belägen på hävdad kulle i den öppna dalen. Gården ligger i slutet av en rak trädallé med anor från åtminstone 1600-talet.

Byn Hangesta
Välbevarad bymiljö (klungby) med tre gårdar i ursprunglig lägen. Småskalig ålderdomlig bebyggelse vid Lill-Hagnesta. Mangårdsbyggnad, arrendebostad och ekonomibebyggelse från första hälften av 1900-talet vid Mellangården. Mycket speciell ålderdomlig bebyggelse vid Norrgården. Mangårdsbyggnad med fyra sammanbyggda stugor samt flygel med stugdel och ekonomidel.

Byn Svansta
Bymiljö (radby) på hävdad kulle i den öppna dalgången. Två gårdar utav tre bevarade. Bebyggelsen är förändrad men bevarar en övergripande ålderdomlig karaktär.

Gården Garskog.

Garskog i slutet av en allé.

Lill-Hagnesta.

Norrgården vid Hagnesta.

Ekonomibebyggelse vid Hagnesta.

Kulturhistorisk värdering

Fördjupningsområdet benämns efter byarna Hagnesta och Svansta i Helgona socken och är beläget i den sprickdal som är en förlängning av Sjösafjärden. Den breda dalgången präglas av flera välbevarade äldre gårdar med dess hagmarker. Från det äldre vägnätet finns vida vyer över det äldre jordbrukssamhällets struktur. Helhetsmiljö: Klass 3

Dokumentvärde: Området som är avgränsat av skogsklädda höjder med täta skogsbryn och väg E4 åt söder tecknar ett väldefinierat och öppet landskapsrum där bebyggelsen förlagts till höjder med hagmarker på sluttningarna. Tre av dessa höjder är omgivna av åker – Garskog (22), Lilla Hagnesta (23) och Svansta (24). Bebyggelsen är till sin struktur ålderdomlig med platskontinuitet tillbaks till järnålder, dessutom finns enskilda byggnader av hög ålder – norrgården på Svansta (25) och norrgården i Hagnesta (26) är knuttimrade. Torpet Vänersborg som låg under gården Garskog är en välbevarad torpmiljö (27). Denna kulturmiljö representerar ett stort kulturhistoriskt värde – samhällshistoriskt, byggnadshistoriskt och med avseende på autenticitet.

Upplevelsevärde: Det ligger ett pedagogiskt värde i att allt från järnålder till senare tiders bebyggelse har avsatt fysiska spår. Det är dessutom kulturhistoriskt värdefullt att landskapsrummet (28) är tydligt avgränsat och därmed historiskt läsbart. Trots närheten till Nyköping och trots smärre förändringar är miljön påfallande opåverkad av yttre faktorer eller tillägg varför den upplevs som autentisk. Det väldefinierade landskapsrummet representerar ett avsevärt miljöskapande värde.

Kulturmiljö, värdering

- Sammanhängande kulturmiljö klass 3
- Objekt klass 3
- Objekt klass 2
- Objekt klass 1

Kulturmiljö, symbol

- Vägsträckning tillkomm en före 1900
- Värderad bebyggelse
- Brynzon
- Avgränsning korridor

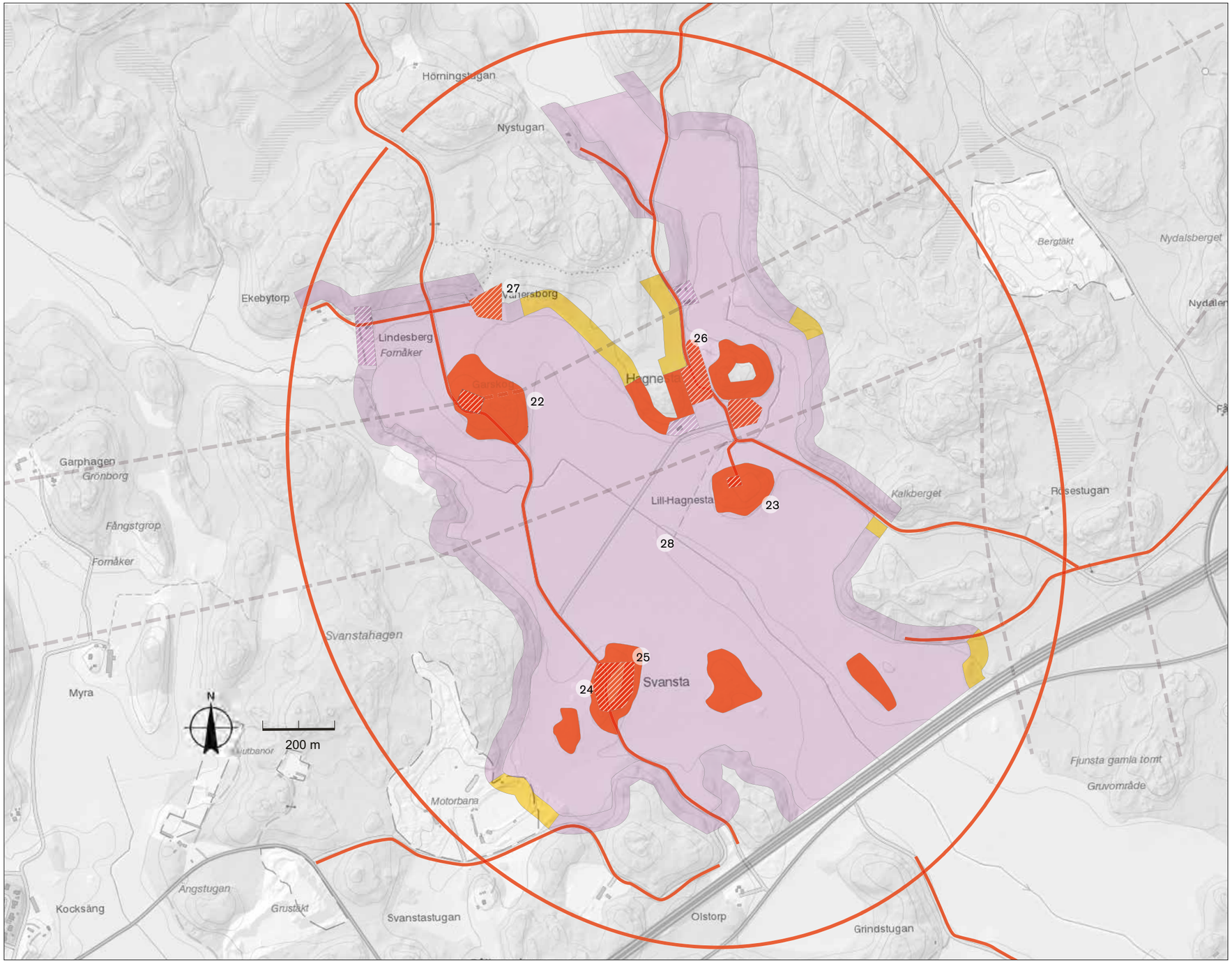

4.5.3 Hovra och Bullersta

Historik

Två byar, en ensamgård och ett rusthåll
Byn Bullersta, byn Berga och gården Söra samt herrgården Hovra har hävd sedan järnåldern vilket det rikhaltiga fornlämningsområdet är ett bra exempel på. Byarna anlades i den smala dalgången kantad av höjdryggar med betesmark och skog. I dalgångens norra del finns Hovrasjön som via en bäck rinner söder ut och ut i Nyköpingsån.

Öster och norr om sjön låg byn Hovra med två gårdar på 1600-talet. Gårdarna fungerade som rusthåll d.v.s. de åtnjöt skattefrihet mot att rusthållets innehavare höll kavalleriet med häst och ryttare. Söder om sjön återfanns dels Bullerstas två gårdar som beboddes av officerare, dels Söra som var boställe för fältskären. Kronojorden kring Hovrasjön var på så sätt en del av indelningsverket och beboddes av militär personal knutna till Nyköpings kompani vid Södermanlands regemente. Indelningsverket var det system enligt vilket personalen i krigsmakten var organiserad. Även Berga sydost om Söra var ett kronohemman.

Storskifte 1788-1810
Bullersta var den by som skiftades tidigast 1788, då innehavaren var Lars Petter Wahlsten. Vid skiftet fanns fortfarande två bebyggelsegrupper på bytomten d.v.s. de två gårdarnas manbyggnader. Det var sannolikt skiftet som ledde till att byn omvandlades till en gård. Två förhållanden som stärker den tesen är dels att gårdens mantal sänktes, dels att det var omkring år 1800 som huvudbyggnaden uppfördes.

Vid Söra bestod gårdsbebyggelsen av huvudbyggnad med två flyglar och ladugårdar. Söra var vid tiden för skiftet 1810 ett kronohemman som omfattade ¾ mantal och fungerade som boställe för regementsläkaren.

Hovra var fortfarande 1788 ett rusthåll och fungerade även som boställe åt kapten Alexander Didric von Essen, varefter Kapten Johan Carl Agrell var innehavare. Av rågångskartan från samma år framgår att manbyggnaderna är tre stycken, något oregelbundet placerade. På initiativ av Agrell ordnades gårdsbebyggelsen 1802 i riktning mot ett mer representativt uttryck med en rak axel i form av en allé i riktning mot en gårdsplan med två symmetriskt placerade flyglar, ännu utan huvudbyggnad. Bakom gården mot sjön utvecklades trädgården till en frukt- och kökträdgård i sex kvarter och brygghus vid sjöstranden. Förändringarna syftade till att utveckla rusthållet till en herrgård vilket de fyra nyanlagda torpen också var ett uttryck för, sammantaget sex torp.

Berga, i områdets sydöstra del, var 1808 ett kronoskattehemman d.v.s. marken ägdes av kronan men gårdens innehavare – Glasmästaren i Nyköping Jakob Sjöberg – hade rätt att betala skatt i stället för arrende. Den brukare som hade rätt att betala skatt åtnjöt en större frihet i förhållande till jordägaren, exempelvis att familjen inte riskerade att bli avhyst från gården. Inom gårdens ägor finns även Bergastugan och Berga torp samt en ”kronjagbacke” d.v.s. ett inhägnat parti av skogs- eller betesmark på vilket jakt i kronans regi kunde bedrivas.

Huvudbyggnaden vid Hovra på ett vykort från 1904. Källa: Sörmlands museum

Uppfartsvägen till Hovra på ett äldre fotografi, möjligen från 1920-talet. Huvudbyggnaden är i ryggen på fotografen. Källa: Sörmlands museum

Huvudbyggnaden vid Bullersta med sengustaviansk karaktär från omkring år 1800 och med en under 1800-talet tillkommen veranda i schweizerstil. Fotografi från Svenska gods och gårdar, Sydvästra Södermanland från 1938. Byggnaden har senare byggts om och exteriören förändrats.

1900-talet
Från att ha varit fyra byar rymmer området under 1900-talet i stället fyra gårdar med underliggande torp. Denna strukturella förändring i det agrara produktionslandskapet drevs av många faktorer – ändrade förutsättningar för jordägande, effektiviserad jorbruksdrift, ökande folkmängd, industrialiseringen m.m. Det faktum att indelningsverket avvecklades fr.o.m. 1873 gjorde det möjligt för privata ägare att förvärva kronojord, något som möjliggjorde att Hovra från 1800-talets början mer kom att ta formen av en herrgård. Hovra moderniserades 1898 genom att nya ekonomibyggnader uppfördes, trädgården mot sjön utvidgades och huvudbyggnaden ersattes med en ny medan de gamla flyglarna tilläts vara kvar. En liknande utveckling hade redan skett med Bullersta under 1800-talet.

Senare under 1900-talet har vissa förskjutningar i nyttjandet av gårdarna skett där Bullersta, Berga och Hovra fortfarande fungerar som jordbruk medan gårdsbebyggelsen på Söra fungerat som ålderdomshem och i dag som friluftsgård.

Hovra-Bullersta är i dag ett sällsynt välbevarat stycke kulturlandskap. Orsakerna till det är att exploateringar i form av stadsutveckling, tekniska anläggningar eller infrastruktur som trafikleder för biltrafik eller järnväg inte har påverkat området. Störst är skillnaderna i de ändringar och strukturrationaliseringar som jordbruket har genomgått med mer storskaliga brukningsmetoder och ekonomibyggnader. Flygtrafiken från den närbelägna flygplatsen vid Skavsta har också en indirekt påverkan på landskapsrummet.

Huvudbyggnaden vid Söra gård på ett fotografi från 1980-talet. Källa: Sörmlands museum

Huvudbyggnaden vid Berga, uppförd 1772. Fotografiet visar byggnaden efter 1936 års ombyggnad men före dagens inklädnad med cementfiberskivor. Källa: Sörmlands museum

Jämförande kartanalys

1686-87

Geometriska avmätningar finns för Bullersta (1), Söra (2), Hovra (3). Karta saknas för Berga (3) i sydost. ”Bullerstad” på sjöns sydvästra sida bestod av två gårdar på ½ mantal vardera. Gårdarna var kronohemman som beboddes av officerare med deras familjer. Åkrarna (6) låg omedelbart väster om byn och ängsmarken (7) ett stycke bort. I öster och åt söder fanns utmarken (8) vars höjder i första hand användes för bete vilket behovet var stort av, men även för uttag av t.ex. av virke och ved. Söra (2) var ett kronohemman om 1 mantal vars marker bredde ut sig söder och sydost om sjön. ¼ av mantalet fungerade som boställe för regementsfältskären. Åkrarna (6) låg som i dag, söder och öster om sjön och utmarken utgjordes av höjdryggen ytterligare österut (8). Hovra (3) var en by som bestod av två kronogårdar som var rusthåll och som därmed ingick i indelningsverket. Gårdarnas åker (6) och betesmark låg närmast gårdsbebyggelsen längs sjöns nordöstra strand, våt ängsmark (5) och skogsområde låg åt norr. Kartor från Lantmäteriet.

1788-1810

Skifteskartor för Bullersta (1), Berga (2), Söra (3) och Hovra (4). Kronoskattegårdarna i Bullersta fungerade till del som rusthåll och genom skiftet 1788 justerades de 2 mantalen ner till 1 mantal. Berga var 1808 (endast rågångskarta finns) ett kronoskattehemman d.v.s. marken ägs av kronan men gårdens innehavare och rätt att betala skatt i stället för avrad eller/arrende. Inom gårdens ägor finns även Bergastugan (5) och Berga torp (6) samt en ”kronjagbacke” (7) d.v.s. ett inhägnat skogs- eller ängsparti på vilket jakt i kronans regi kunde bedrivas. Söras inägor hade fortfarande en utsträckning som motsvarade den från 1686. Gårdsbebyggelsen består av huvudbyggnad med två flyglar och ladugårdar. Söra är ett kronohemman som omfattar ¾ mantal och fungerar som boställe för regementsläkaren. Markslagen har samma fördelning som vid 1600-talets slut men flera små åkrar nära skogsbrynet åt öster redovisas 1810 igenlagda (8). Ännu 1796 benämndes kronoskattehemmanet Hovra som ”Rusthållet Hofra” och byn var bebyggd med tre boningshus och en lada. Norrut i den skogiga utmarken fanns ”Hofra Ryttaretorp” och torpet Skräddarestugan. 1802 hade även torpen Nysätter, Nytorpet tillkommit i utmarkens norra del samt Brohagen och Karlängsstugan i öster. För Hovra finns en skifteskarta från 1802 som föregicks av en rågångskarta från 1796. Kartor från Lantmäteriet.

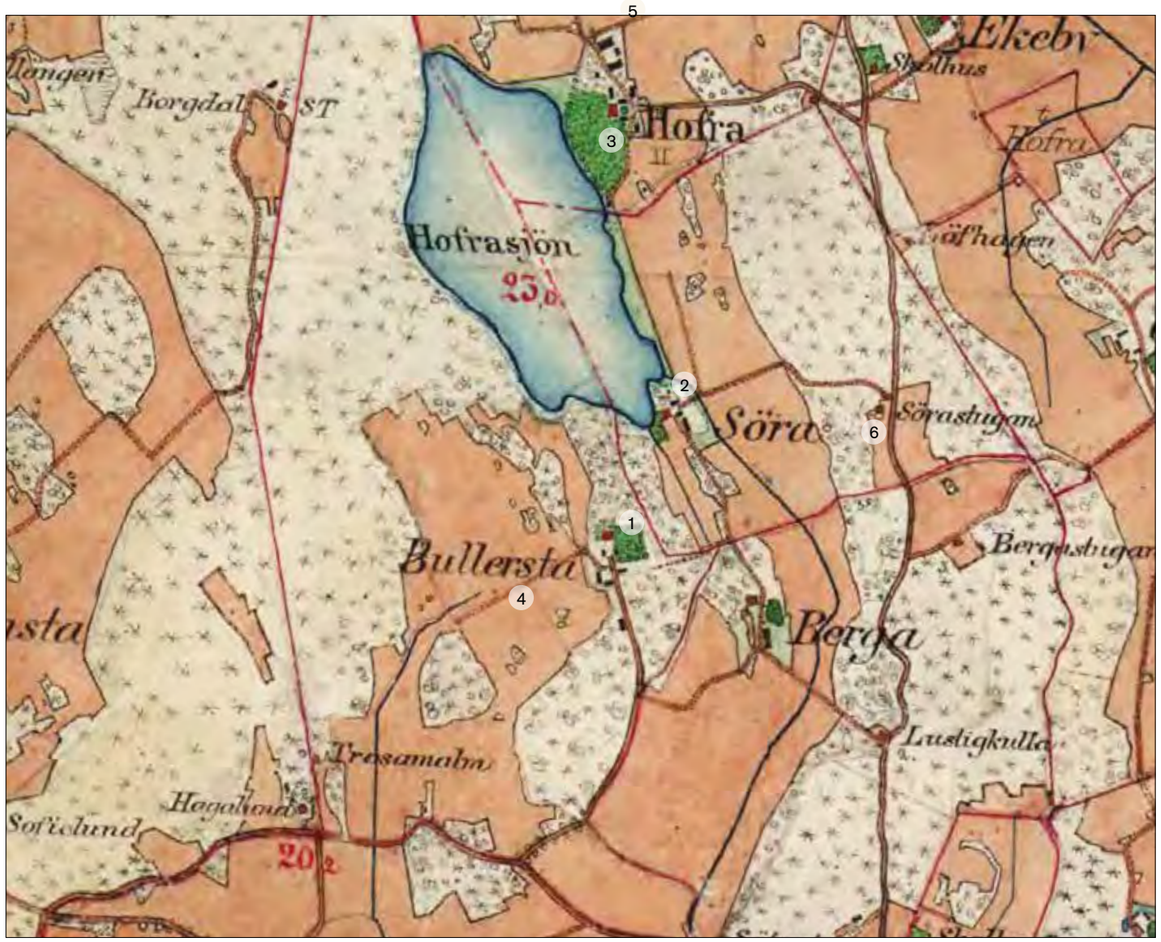

1897-1901

Häradsekonomiska kartan. Förändringarna för Bullerstas (1), Söras (2) och Hovras (3) del under hundra år är främst hur ängarna dikats ur och förvandlats till åkermark. I Bullersta anlades exempelvis en ny väg (4) genom dalbottnen, bl.a. där ängen funnits. Även de sanka ängarna (5) norr om Hovras gårdsbebyggelse har förvandlats till åker. Av laga sikifteskartan från 1896 framgår att Söra upphört att vara en del av indelningsverket eftersom det avvecklats. Sedan 1810 års skifte har, vilket framgår av 1878 års karta över Söra, ytterligare en bruksenhet tillkommit i dess utmarkers sydöstra del – Sörastugan (6). Karta från Lantmäteriet.

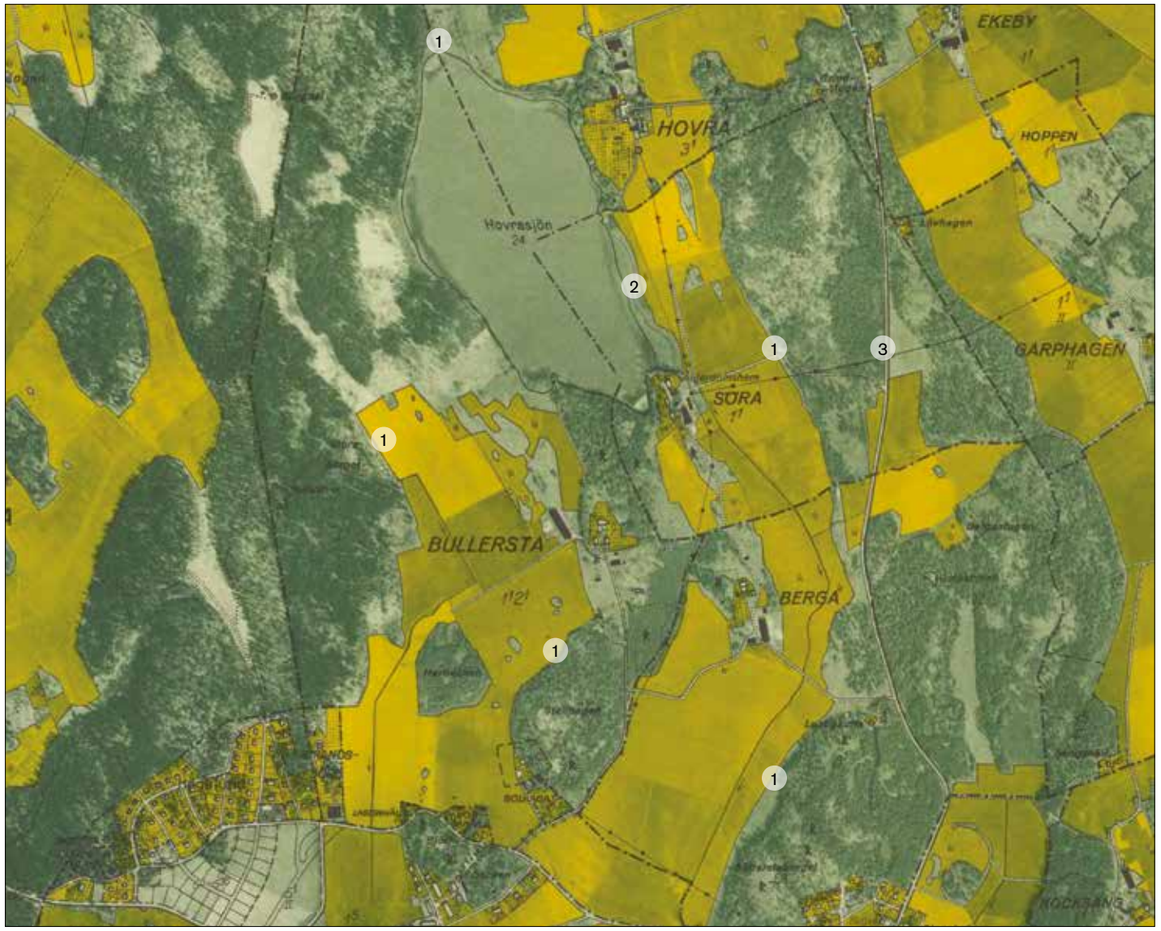

1958

Ekonomiska kartan. Den huvudsakliga skillnaden för alla tre gårdarna återfinns i brynzonen (1) mellan skog och åker där det som var åker på 1700-talet, övergått till att bli en betesmark under 1800-talet till att helt växa igen och bli skog vid 1900-talets mitt. Även mot sjöstranden har åkerarealen minskats till förmån för strand (2). I övrigt överensstämmer den uppodlade arealens utbredning med situationen omkring 1900. Vägnätet har ändrats något främst genom att den nordsydligt orienterade vägen (3) öster om Hovra, Söra och Berga rätats. Karta från Lantmäteriet.

Värdebärande kulturhistoriska karaktärer

Åkerarealen omkring år 1900 jämfört med i dag
Gränsen mellan det som varit inägor (åker, äng och tomt) och utägor (skogsmark) är i huvudsak intakt i Hovra och Bullersta. Vissa tidigare flikigheter i åkermarken (1) har dock planterats igen. Villaområden (2) hörande till Nyköpings tätort har uppförts på tidigare inägomark i söder.

Karta: Inägomarken omkring år 1900 jämfört med i dag

Gul linje markerar 1900 års gräns mellan in- och utäga ("taggar" riktade mot inäga)

Ortofoto markerar nuläget

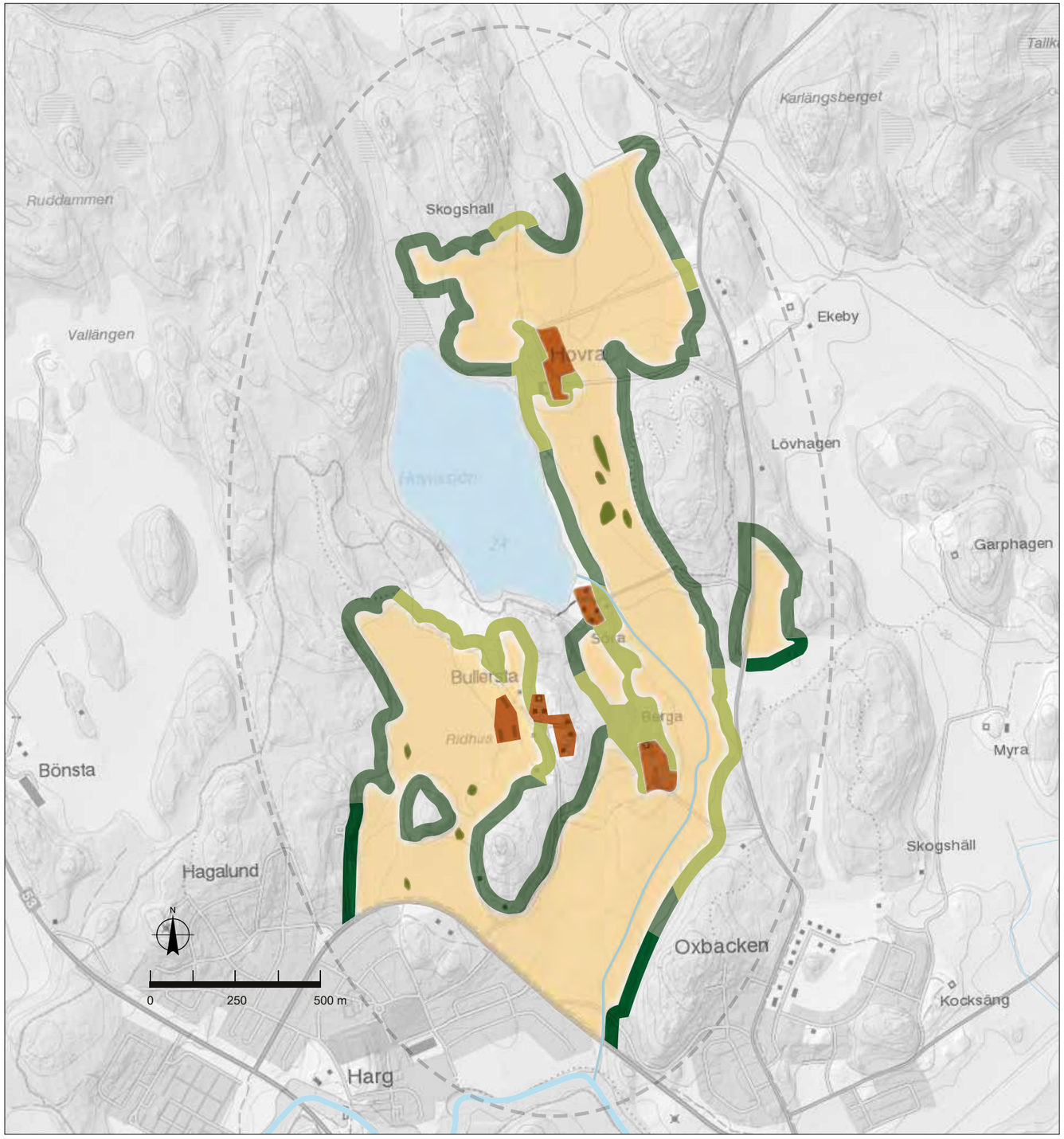

Fördjupningsområdets karaktärer
Området består av två uppodlade dalgångar på ömse sidor om Hovrasjön. I den östra dalgången, som är smal och långsträckt, rinner en bäck från sjön ner till Nyköpingsån i söder. Den agrara bebyggelsen ligger på höjder och omges av mer eller mindre öppen ängs- och hagmark.

Karta: Områdets karaktärer

- Åkermark
- Sjö/våtmark
- Vattendrag/å
- Ängs- och hagmark
- Åkerholme
- Bebyggelsemiljö
- Brynzon, skogsplantage/villabebyggelse på åker
- Brynzon, gammal gräns in- och utäga
- Brynzon, ängs- hagmark

Vyer, siktlinjer-blickfång samt bebyggelselägen
Bebyggelsen till de fyra gårdarna ligger på avsatser till höjder som skjuter ut i de två nord-sydliga dalgångarna som präglar topografin. Hovra har en placering högt ovanför Hovrasjön vid dess östra strand. Även Berga har ett dominant läge på en markant betad höjd i den östra sprickdalen. Utmed uppfartsvägen till Bullersta finns flera villor från 1900-talets andra hälft och nedanför kullen i väster, på tidigare åkermark, finns en i sen tid tillkommen ridanläggning. Från vägarna upp till gårdarna finns flera vyer (1 och 2) utmed den östra dalgången, ut över jordbruksmark i dalbottnen och gårdsbebyggelsen i höjdlägen.

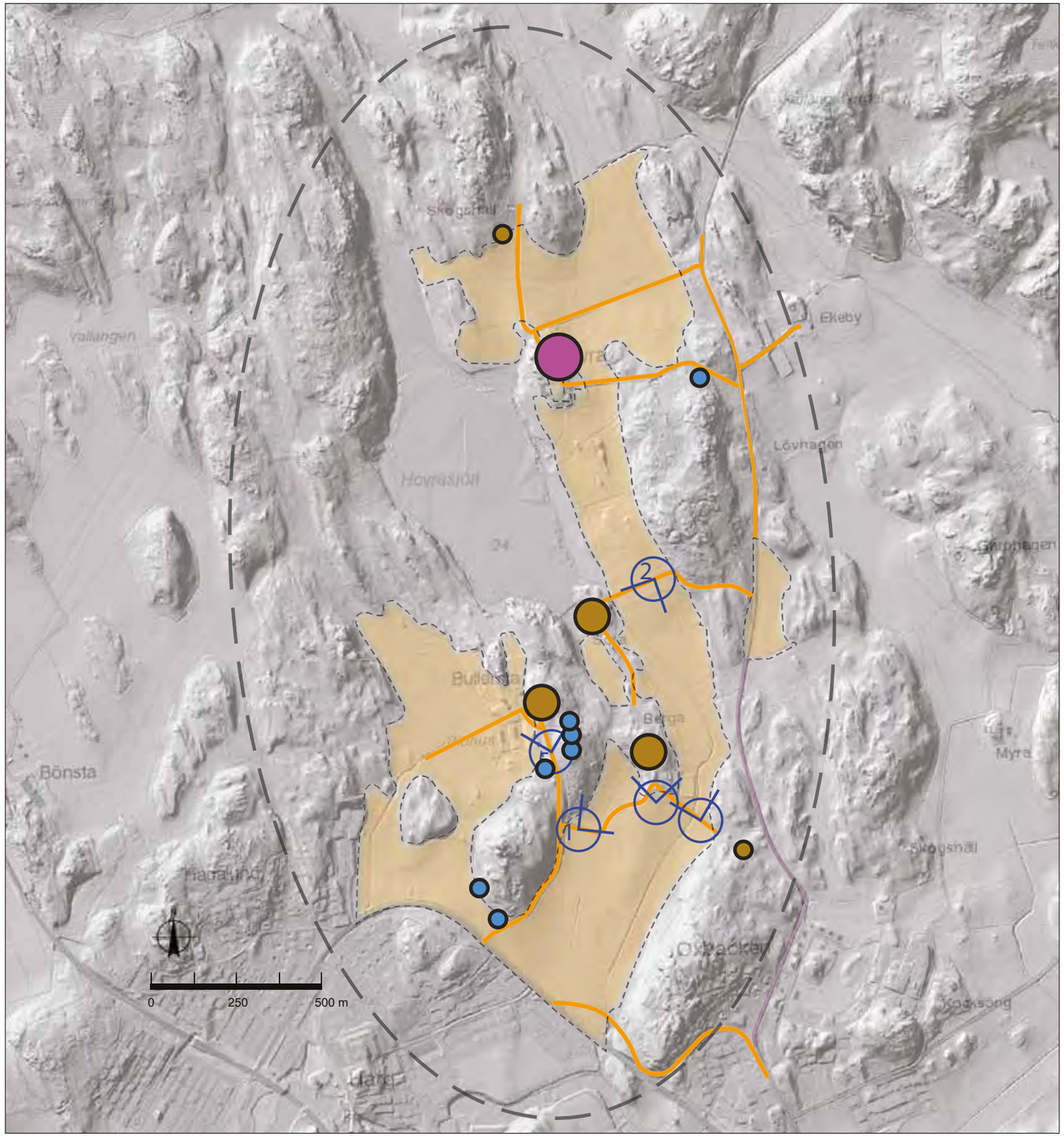

Karta: Vyer, siklinjer–blickfång samt bebyggelselägen

- Sockencentrum
- Herrgårdsbebyggelse
- Bymiljö
- Gårdsmijö
- Torpmiljö och mindre nybyggen
- Villa, 1900-tal eller yngre
- E4, visuell barriär
- Väg äldre än år 1900
- Viktig vy, eventuellt löpnummer hänv. till fotografi på s. 83
- Dalbotten

Vy 1. Vy mot Berga gård.

Vy 2. Vy över delar av dalgången från uppfartsvägen till Söra gård.
T.h. i bild syns Söra och t.v. i bild anas bebyggelse vid Berga.

Välbevarade bebyggelsemiljöer

Herrgården Hovra
Herrgårdsmiljö från 1800-talet med välbevarad huvudbyggnad och ekonomibebyggelse.

Gården Berga
Högt belägen gård på betad kulle omgiven av öppna marker. Mangårdsbyggnad från 1700-talet ombyggd vid mitten av 1900-talet. Vinkelställda uthusbyggnader och storvuxet vårdträd vid mangården. Ekonomibebyggelse bevarad från första hälften av 1900-talet.

Gårdarna Söra och Bullersta
Söra och Bullersta är mer förändrade jämfört med Berga. Huvudbyggnaden vid Söra är bevarad men gården saknar ekonomibebyggelse. Hovras huvudbyggnad är från omkring år 1800 och ger tillsammans med flygelbyggnaderna ett ståndsmässigt uttryck. Bebyggelsen är dock i förändrat skick. Huvuddelen av den storskaliga ekonomibebyggelsen är sentida och uppförd för ridverksamhet.

Huvudbyggnaden vid Hovra i fonden av en tuktad granallé.

Berga gård.

Huvudbyggnaden vid Bullersta.

Kulturhistorisk värdering
Fördjupningsområdet benämns efter herrgården Hovra och byn Bullersta i Helgona socken. Området är beläget i en av de sprickdalar som via Nyköpingsån och Stadsfjärden är förbunden med Östersjön. Ett välbevarat sammanhängande öppet odlingslandskap med gårdsmiljöer på markanta platser, dels på betade höjder. Helhetsmiljö: Klass 3.

Dokumentvärde: Omgivande skogsklädda höjder med täta skogsbryn (29) och Hovrasjön (30) åt nordväst samverkar till att skapa ett öppet och väldefinierat landskapsrum (31). Bebyggelsen har förlagts till höjder med hagmarker på sluttningarna förutom herrgården Hovra som ligger i sluttningen vid sjöns östra strand (32). Hovra är ett sammanhållet herrgårdslandskap med komponenter, t.ex. underlydande gårdar och torp samt vägnät, som speglar sociala och funktionella samband (33). Miljön representerar därmed ett stort samhällshistoriskt värde.

Upplevelsevärde: Den välbevarade herrgårdsmiljön vid Hovrasjön präglar landskapsbilden och bidrar till det kulturhistoriska värdets autenticitet. Det tydliga landskapsrummet representerar ett stort miljöskapande värde. Fornlämningarna (34) som till stor del ligger i hagmark är tydliga och av olika karaktär. Tillsammans bildar de en sammanhållen miljö som är lättillgänglig och har därför ett pedagogiskt värde.

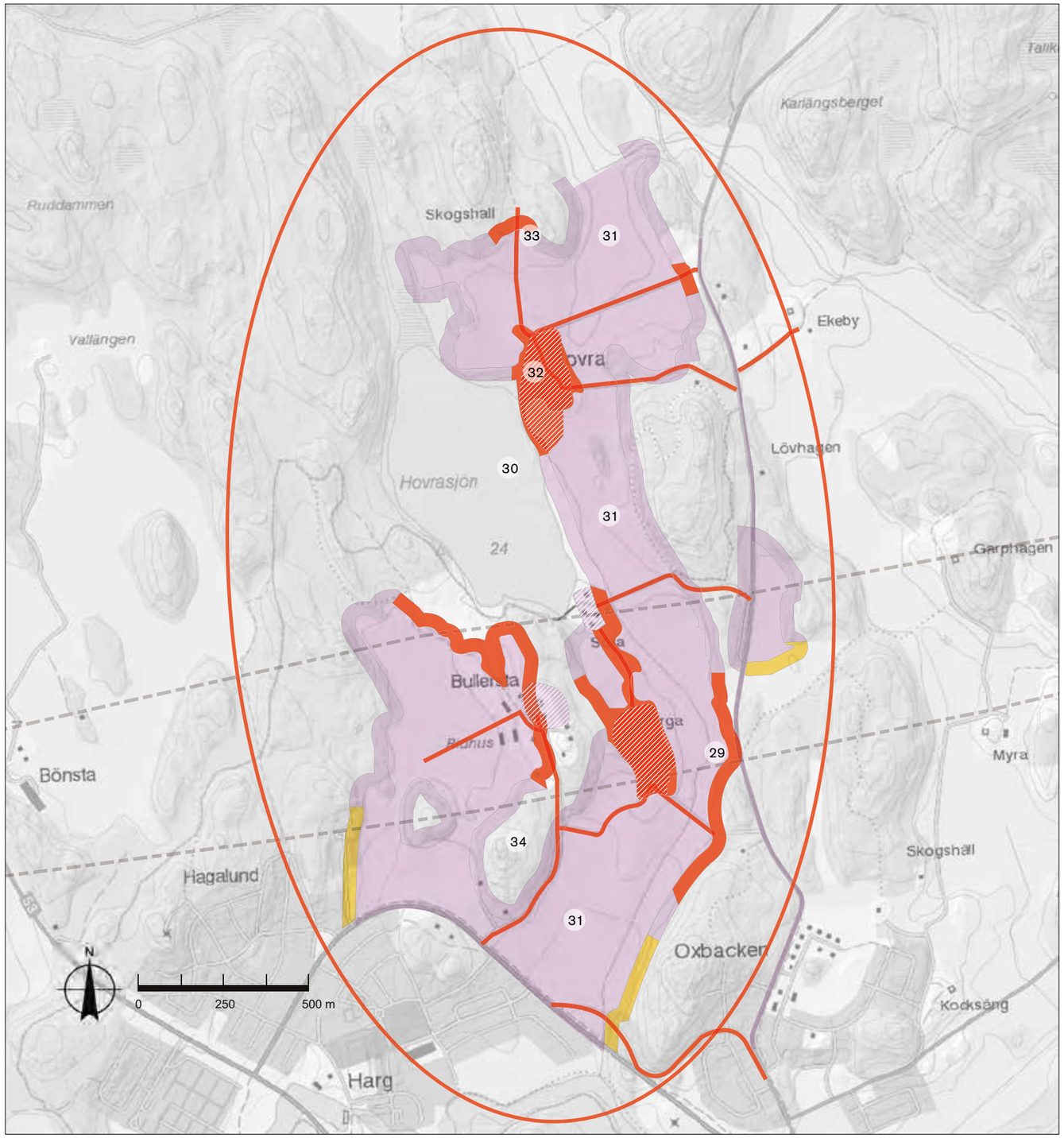

Kulturmiljö, värdering

- Sammanhängande kulturmiljö klass 3
- Objekt klass 3
- Objekt klass 2
- Objekt klass 1

Kulturmiljö, symbol

- Vägsträckning tillkommen före 1900
- Värderad bebyggelse
- Brynzon
- Avgränsning korridor

4.6 Nyköpingsåns dalgång

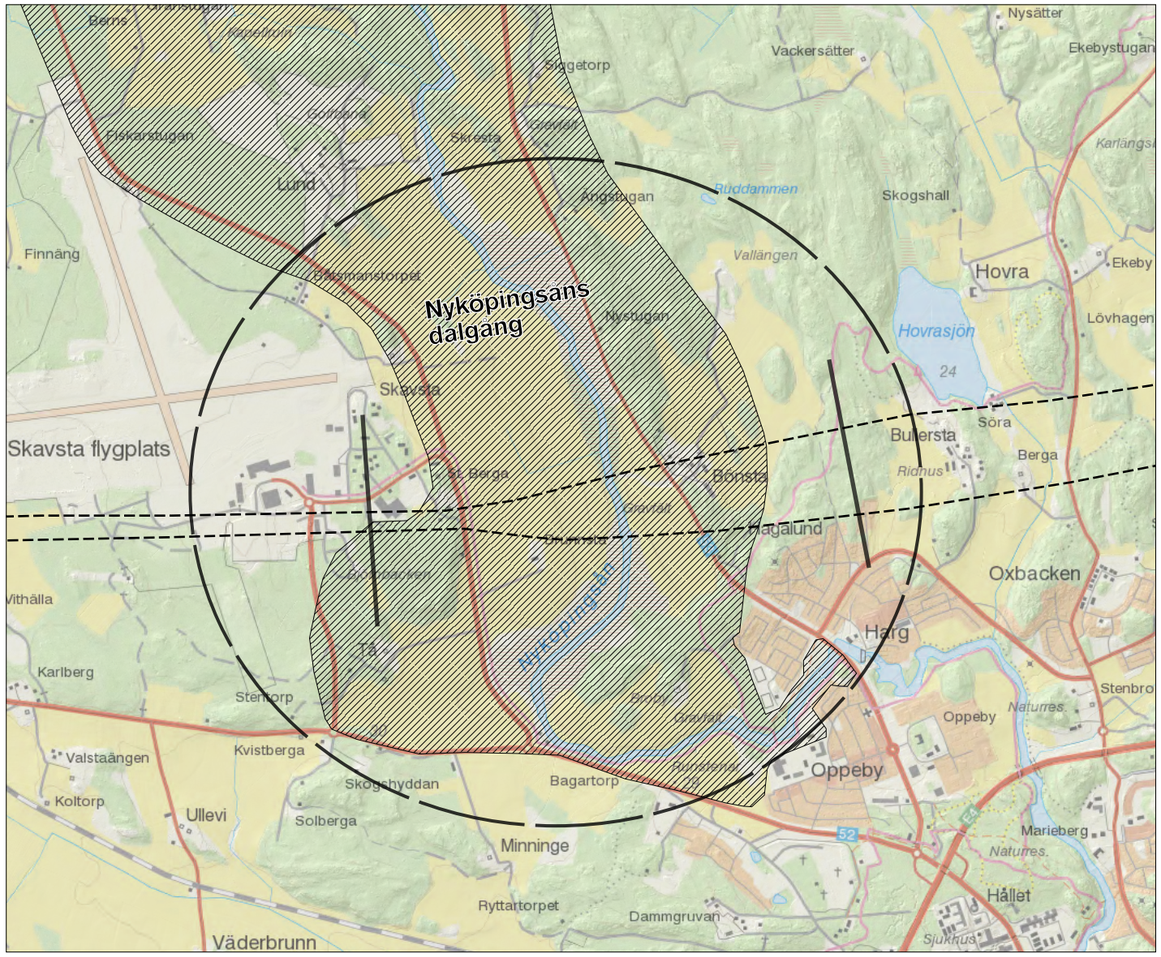

Orienteringskarta: Kulturmiljöområde Nyköpingsåns dalgång

Avgränsning för korridor (streckad linje) och kulturmiljöområde

Fördjupningsområde

Avgränsning riksintresse kulturmiljö

Nyköpingsåns dalgång, innehåll

4.6.1 Kulturmiljöer från förhistorisk tid och fornlämningar fram till 1850
4.6.2 Nyköpingsåns dalgång (fördjupningsområde nivå A)

Nyköpingsåns dalgång ligger nordväst om Nyköping. Dalgången är ett brett nordsydligt orienterat landskapsrum som sträcker sig från skogspartiet mellan Bullersta by och Bönsta herrgård i öster till Stora Berga i väster där Skavsta flygplats ansluter ytterligare västerut. Längs dalgången sträcker sig riksväg 53 från norr och riksväg 52 når dalgången från väster strax norr om Nyköping.

Bilder överst: Äldre allékantad väg vid Bönsta (t.v.). Skavsta gård med inflygningsstolpar till flygplatsen (t.h.).
Bild ovan. Vy från Högvakten ut över Nyköpingsåns dalgång. I bildens mitt syns ån och i bakgrunden bebyggelse vid Brunnsta.

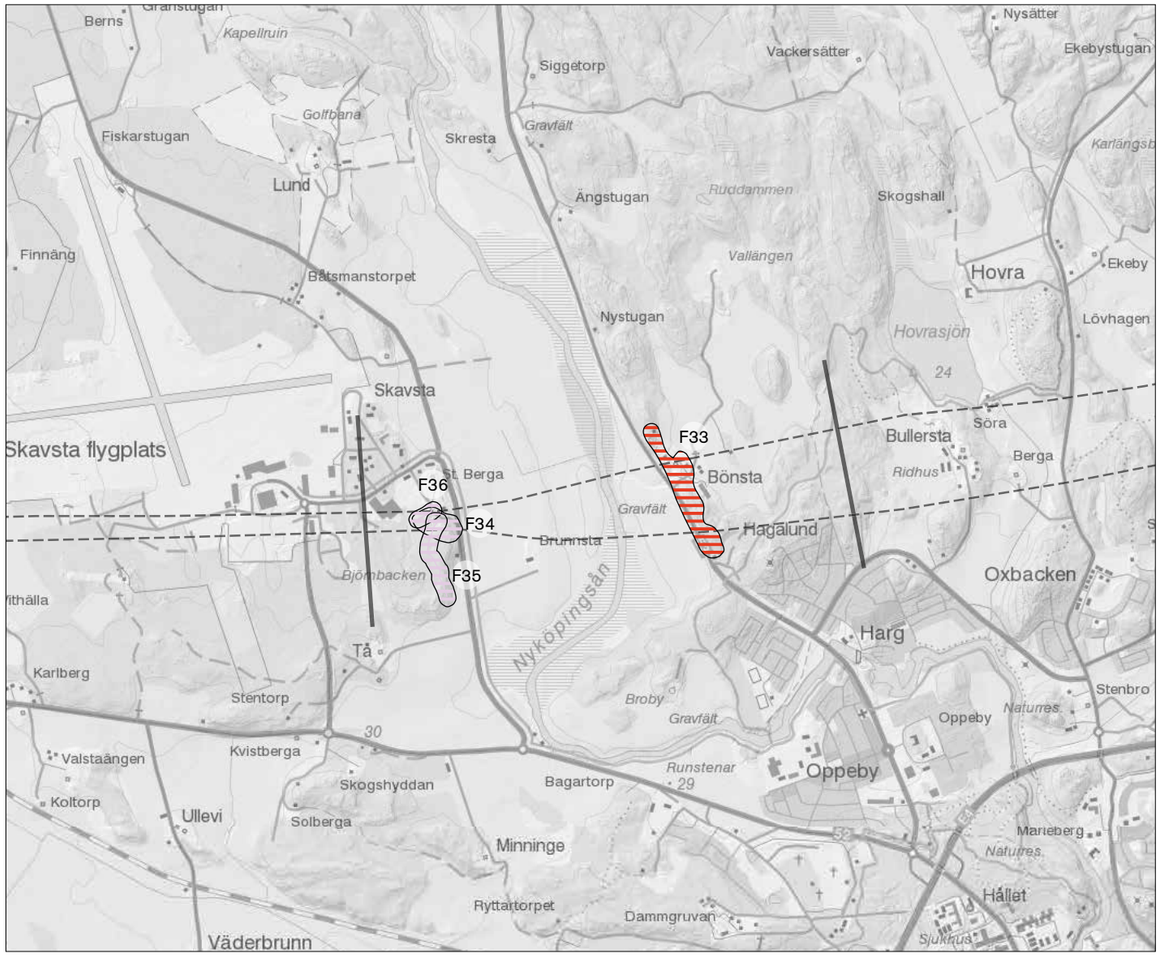

Värdering av fornlämningsmiljöer i korridor – Nyköpingåns dalgång (för hela fornlämningsbilden se bilagan, sida 135)

- Fornlämningar värdeklass 3
- Fornlämningar värdeklass 2
- Fornlämningar värdeklass 1
- Avgränsning för korridor (streckad linje) och kulturmiljöområde
- F00 Löpnummer för fornlämning, hänvisning i text

Nyköpingsåns dalgång *(fornlämning, miljö F33-F36)*
Området är ett riksintresse för kulturmiljövården. Motiven för riksintresset vilar på det kulturhistoriska värde som dalgångsbygden representerar, med sitt utpräglade herrgårdslandskap i norr, storbondebygd i söder och fornlämningsmiljön i Släbro med unika hällristningar och gravfält. Nyköpingsån grundades upp redan under bronsålder, för cirka 3000 år sedan, men har sedan dess periodvis varit översvämmad.

Söder om Bönsta by finns två gravfält varav det ena ligger inom korridoren (F33). Båda gravfälten är vårdade, skyltade, tillgängliggjorda och har höga kulturhistoriska värden. Det yngre av dem, som ligger inom korridoren, är ett höggravfält från yngre järnåldern. Det är delvis skadat av en grustäkt men har trots det ett högt upplevelsevärde. Bönsta bytomt, som fortfarande är bebyggd, bedöms ha kontinuitet ner i järnålder. Mellan bilvägen och gravfälten syns fortfarande en äldre vägsträckning. Byn och gravfälten är belägna på sluttningen av en bergskam med utblickar mot dalen och mot byn Stora Berga på andra sidan dalen.

Väster om Nyköpingsån ligger Stora Berga med gravfält och ett par hålvägar. Korridoren berör inte några kända, stora fornlämningsområden här men splittrar den sammanhållna, fortfarande bebyggda byn och gravfälten som kommer att ligga på var sin sida om järnvägen. De direkt berörda fornlämningarna utgörs av enstaka stensättningar (F34) och ett par övergivna vägsträckningar (F35-F36) som leder från byn söder- och västerut.

Uttryck för värdebärande karaktärsdrag
- Den komplexa fornlämningsmiljön kring Bönsta by med högt klassade gravfält från äldre- och yngre järnålder samt medeltida eller förhistoriska bytomter och äldre vägsträckningar (F33)
- Bytomt, stensättningar och övergivna vägar vid Stora Berga (F34-F36)

Vid Stora Berga, en övergiven väg (F35) och stensättningar på höjden (F34). Foto: KMV forum

De två gravfälten vid Bönsta. Till höger ett höggravfält från yngre järnålder delvis skadat av grustäkt men fortfarande med höga värden (F33). Foto: KMV forum

4.6.2 Nyköpingsåns dalgång

Historik

Bönsta och Ödeberga
En geometrisk avmätning av Bönestadh från 1686 anger att två av de tre gårdarna i byn var rusthåll (gård som ingick i indelningsverket och höll kavalleriet med häst och ryttare). Den tredje gården var ett frälsehemman, d.v.s. brukades av en frälsebonde men underordnat ett adligt gods. Byns åkrar och ängar låg dels utlagda i dalen ner till ån i väster, dels upptog de den södra delen av dalen i öster. I norr gränsade Bönstas bytomt till Ödebergas gårdstomt belägen invid landsvägen. Ödebergas inägor låg utlagda ner mot ån i väster och upptog den norra delen av dalen i öster. Ett knappt sekel senare, år 1764, finns en storskifteskarta över Bönsta som då istället utgjordes av två gårdar, skatterusthållet Bönsta (brukad av självägande bonde som höll kavalleriet med häst och ryttare) och skattehemmanet Norrgården. Till Bönsta hörde då flera torp, bl. a. ett ryttartorp som låg belägen invid landsvägen i söder. En storskifteskarta över rusthållet Ödeberga från 1786 visar att dess gårdsbebyggelse låg vid landsvägen direkt nordost om Norrgården i Bönsta. Ytterligare norrut, i skogsbryn invid det östra åkergärdet, låg under Ödebergas ett ryttartorp.

Vid mitten av 1800-talet var Bönsta fortfarande en by men vid sekelskiftet 1900 hade gårdarna sammanslagits till en herrgård ägd av den adliga släkten Wachtmeister (familjen ägde herrgården Christineholm belägen längre norrut i dalgången). I Bönsta ingick då även Ödeberga med ägor. Möjligen var det på 1860-talet som Bönsta blev en ensamt dominerande herrgård i samband med att Fredrik Wachtmeister lät bygga om Norrgårdens mangårdsbyggnad och göra den till huvudbyggnad på Bönsta. Wachtmeister lät även bygga om den södra gårdens mangårdsbyggnad (tidigare skatterusthållet Bönsta) till inspektorsbostad samt även uppföra ny bebyggelse på Ödebergas gårdstomt. Bostadshuset vid Ödeberga inreddes till trädgårdsmästarbostad. Under 1800-talets andra hälft uppfördes även två statarlängor och ladugårdsbyggnad invid gården. Runt Böntsas nya huvudbyggnad skapades en park som även förlängdes ut i dalgången på andra sidan landsvägen.

Äldre fotografi av huvudbyggnaden vid Bönsta. Källa: Sörmlands museum

Brunnsta
På 1500-talet bestod Brunnsta av tre gårdar som ägdes av friherre Karl Holgersson Geran på Björkviks herrgård utanför Söderköping. Efter friherrens död 1566 delades byns gårdar mellan hans två döttrar. På 1689 års karta över Brunnsta ligger de tre gårdarna på rad i nord-sydlig riktning på en liten höjd i dalbottnen. Byns åkrar ligger utlagda runt höjden och utmed åns västra strand ligger dess ängar. Den norra gården var vid denna tid ett kronohemman, från att tidigare ha varit underställd Täckhammars bruk, medan den mellersta och södra gården fortsatt var frälsehemman. Storskiftet 1760 omfattade inte Norrgården utan endast Mellangården (som då löd under Bergshammars säteri) och Södergården som då hade blivit ett kronoskattehemman.

Under 1780-talet ägdes och brukades Norrgården av apotekare Johan Henric Reichenback. Gården gick sedan i apotekarsläkten i flera generationer. På 1850-talet övertog Gustav Jerlström ägandet av Brunnstas gårdar som minskat i antal till två: Norrgården och Södergården. Brunnsta sambrukades sedan med Berga. 1999 sålde Gerhard Jernström Brunnsta till Nyköpings kommun som på 2000-talet överlät gårdarna till en motorgård. De två huvudbyggnaderna d.v.s. Norrgården, uppförd omkring 1790 med nyklassicistiska drag, och Södergården, uppförd omkring 1820 och tillbyggd omkring 1840, samt en magasinsbyggnad från 1850-talet demonterades och såldes under 2011. Brunnsta saknar därmed mangårdsbyggnader och bebyggelse äldre än från 1900-talet.

Bild ovan och nedan: Byggnader vid Brunnsta avfotograferade inför neddemontering. Källa: Sörmlands museum

Skavsta, Ålsta och Berga
Vid laga skifte 1909 var Skavsta fortfarande en by på två gårdar. Vid mitten av 1900-talet hade den södra av dessa rivits. Den norra finns kvar i dag på ursprunglig plats.

Även Ålsta i öster var vid 1900-talets början en by på två gårdar men med den södra gården utflyttad från den ursprungliga bytomten till ett läge i sydost, kallad Ålstastugan. Vid mitten av 1900-talet finns endast en del av Norrgårdens bebyggelse kvar för att senare under 1900-talet försvinna helt. Den utflyttade Södergården hamnade från 1940-talet inom Södermanlands flygflottiljs område och revs sedermera.

Berga var fortfarande vid sekelskiftet 1900 en by på två gårdar men vid mitten av seklet hade den södra delvis rivits. Den norra, Stora Berga, finns kvar i dag på ursprunglig plats men är ur bruk och stadd i förfall. Södermanlands flygflottilj etablerades på 1940-talet i huvudsak inom Bergas marker men även inom delar av Ålsta och Skavsta.

Broby och Tå
Broby och Tå var vid mitten av 1900-talet fortfarande byar med vardera två gårdar. Bebyggelsen vid Broby fotograferades av Södermanlands hembygdsförbund 1937 och den östra gården utgjorde då en ålderdomlig miljö med en låg parstuga från mitten av 1700-talet och två små ekonomibyggnader placerade som flygelbyggnader. Den västra hade modernare bebyggelse med en mangårdsbyggnad från 1920-talet och ekonomibyggnad från början av seklet. Den sista gården i Broby revs så sent som på 1980-talet.

En av gårdarna vid Tå var prästgård under delar av 1800-talet och vid sekelskiftet 1900. Mangårdsbyggnaden från omkring 1830 är bevarad liksom ekonomibyggnader från 1800-talet och arbetarbostäder från början av 1900-talet.

Vägar
Eskilstunavägen som löper i nord-sydlig riktning längs med dalgångens östra kant finns med på landsvägskarta över södra Södermanland från 1680-talet. Vid Harg norr om Nyköping fick landsvägen en ny sträckning under 1800-talet. Från Sofielund, det tidigare ryttartorpet söder om Bönsta, förbi Bönsta och Ödeberga och vidare norrut, är sträckningen från 1600-talet i huvudsak intakt, om än delvis uträtad under 1800- och 1900-talet. Ett exempel på förändring av vägens sträckning är dess läge vid Bönsta. På 1600- och 1700-talen gjorde vägen en sväng förbi Bönstas bytomt i öster för att sedan passera väster om Ödebergas gårdstomt.

Vägen som löper i den västra delen av dalgången, från trafikplatsen vid Katrineholmsvägen i söder, förbi Brunnstas och Bergas marker och vidare norrut, är mestadels en produkt från 1800- och 1900-talen. Dagens väg tangerar delvis den äldre vägen som förband gårdarna Tå, Berga och Skavsta och avstickarna till Brunnsta och Ålsta i dalgångens mitt. Gränsen mellan skog i väster och åker i öster, söder om Berga, är ett sådant äldre vägläge. Brottstycken av den äldre vägen finns kvar i dag och löper parallellt med den nya vägen, väster om Berga och Skavsta.

Vägen norrut vid Bönsta på fotografi från 1960-talet. Källa: Sörmlands museum

Huvudbyggnaden vid Stora Berga på ett fotografi från 1940-talet. Källa: Sörmlands museum

Gård vid Broby på ett fotografi från 1947. Källa: Sörmlands museum

Sörgården vid Ålsta, kallad Ålstastugan, inom flygflottiljens område. Fotografi från 1953. Källa: Sörmlands museum

Ålderdomlig gårdsmiljö vid Broby avfotograferad 1937. Källa: Sörmlands museum

Huvudbyggnaden vid Tå. Fotografi från Svenska gods och gårdar, Sydvästra Södermanland från 1938.

1686-1721

Yngre geometriska kartor för rusthållet Ödeberga (1) och kronohemmanet Broby (2) samt för byarna Skavsta (3, två halva kronohemman), Ålsta (4, två kronohemman), Bönsta (5, två rusthåll och ett frälsehemman), Brunnsta (6, två kronohemman och ett frälsehemman) och Tåå (7, två kronohemman). Karta saknas för byn Berga (9) och för ensamgården Tååbäcken (10). Bebyggelseläget för Tååbäcken är dock inritat på angränsande bys karta. Ödeberga och Bönsta ligger i öppningen mellan den större dalgången (11) och en mindre dalgång (12) i öster. Skavsta, Ålsta och Brunnsta ligger på små höjder ute i dalgången. Tå ligger i skogsgräns. Närmast gårdarna och byarna ligger åkrarna medan huvuddelen av ängarna (13, exempel) ligger nere vid ån. Två vägar löper i dalgångens kanter och binder samman bebyggelsen. Den östra vägen (14) följer den tydliga nord-sydliga landformen medan den västra (15) är mer slingrande, passerar över vissa byar (exempelvis Skavsta) och har avsticksvägar till andra (exempelvis till Brunnsta, 16). Kartor från Lantmäteriet.

1766-1835

Skifteskartor för Ödberga (1), Bönsta (2), Skavsta (3), Ålsta (4), Brunnsta (5) och Berga (6). Karta saknas för Tåå (7), Tåbäcken (8) och Broby (9) samt för Brunnstas norrgård (10). Ödberga har nu blivit ett kronoskatterusthåll (d.v.s. brukaren har fått bördsrätt). Brukarna till de två halva kronohemmanen i Ålsta har fått bördsrätt och alltså blivit kronoskattehemman. Bönstas tre hemman har på 1760-talet dels blivit ett skatterusthåll på 1,5 mantal, dels ett skattehemman. Kartan för Ödberga från 1780-talet visar tydligt bebyggelsens uppdelning i en mindre mangård och en större fägård. Ett ryttartorp (11) och ytterligare två små torp (12, ett utanför bild) har uppförts på Bönstas marker. Ett ryttartorp (13) finns även under Ödberga. Kartorna för Ålsta och Berga är över laga skifte. Bergas två gårdar är uppdelade i tydligt åtskilda och långsträckta man- och fägårdar enligt götisk gårdstyp. Gårdarna är placerade spegelvända med fägårdarna mot varandra. Gårdarnas och byarnas åker- och ängsareal är i huvudsak densamma som vid tiden för de geometriska kartorna. Kartor från Lantmäteriet.

1897-1901

Vid tiden för häradsekonomiska kartan har laga skifte genomförts i Berga (1), Ålsta (2), Brunnsta (3) och Broby (4). I Berga tycks jordbruket efterhand ha koncentrerats till norrgården och delar av bebyggelsen har rivits. En av Ålstas gårdar har efter laga skifte flyttats till ett läge längre västerut (5). Brunnstas tre gårdar är fortfarande avläsbara som strukturer även om de egentligen reducerats till två gårdar. Broby, som sedan den yngre geometriska kartan blivit en by med två frälsebönder, blev kvar i samma läge efter laga skifte. Bönsta (6) har blivit ett säteri som även har lagt under sig Ödberga gård (7). En park (8) har anlagts vid huvudbyggnaden och vid ett vattendrag ner mot ån. På norra delen av Bönstas ägor, samt även på Bergas marker, har små nybyggen (9) etablerats. En del av ängsmarken vid Nyköpingsån har vid tiden för häradsekonomiska kartan omvandlats till åkermark (10, exempel). De lägsta delarna i landskapet, närmast ån, är dock fortfarande våtmarksäng. Vid torpet Sofielund (11, det tidigare ryttartorpet) söder om Bönsta har 1600-talsvägen rätats ut. Karta från Lantmäteriet.

1958

Ekonomiska kartan visar på flera större förändringar i landskapet till följd av etableringen av Södermanlands flygflottilj (1) och uppförandet av en mängd militära byggnader på Bergas och Skavstas marker under föregående årtionde. Den västra tidigare slingrande vägen har rätats ut och dragits om till ett läge öster om Berga och Skavsta (2). Delar av den gamla vägen är kvar inom flygflottiljens område (3). Norrgården (4) som blev kvar på Ålstas gamla bytomt har rivits och södergården, som flyttades ut vid laga skiftet, har hamnat inom det militära området (5, gården revs sedermera). Även gården Tååbäcken (6) har rivits. I övrigt är gårdarnas och byarnas lägen och bebyggelse i huvudsak oförändrad sedan tiden för den häradsekonomiska kartan. Det gäller även Brobys två gårdar (7) som dock revs senare under 1900-talet. Ny ekonomibebyggelse har uppförts vid Bönsta (8) och Brunnsta (9). Ängsmarken vid Nyköpingsån har minskat ytterligare till förmån för åker (10). Stora delar av våtmarksängen är dock bevarad. I sydost (nere t.h. i bild) har villaområden uppförts vid Harg (11) och Oppeby (12). Karta från Lantmäteriet.

Värdebärande kulturhistoriska karaktärer

Åkerarealen omkring år 1900 jämfört med i dag
Gränsen mellan det som varit inägor (åker, äng och tomt) och utägor (skogsmark) är i huvudsak intakt i Nyköpingsåns dalgång. Vissa flikigheter i åkermarken (1) har dock planterats igen. Etableringen av Södermanlands flygflottilj på Bergas, Ålstas och Skavstas marker har inneburit en omvandling av den tidigare inägomarken såväl som de tidigare utägorna (2, exempel på ytor som omvandlats). Den i sen tid anlagda infartsvägen (3) till flygplatsen söderifrån har suddat ut gränsen mellan in- och utäga i denna del.

Karta: Inägomarken omkring år 1900 jämfört med i dag

Gul linje markerar 1900 års gräns mellan in- och utäga ("taggar" riktade mot inäga)

Ortofoto markerar nuläget

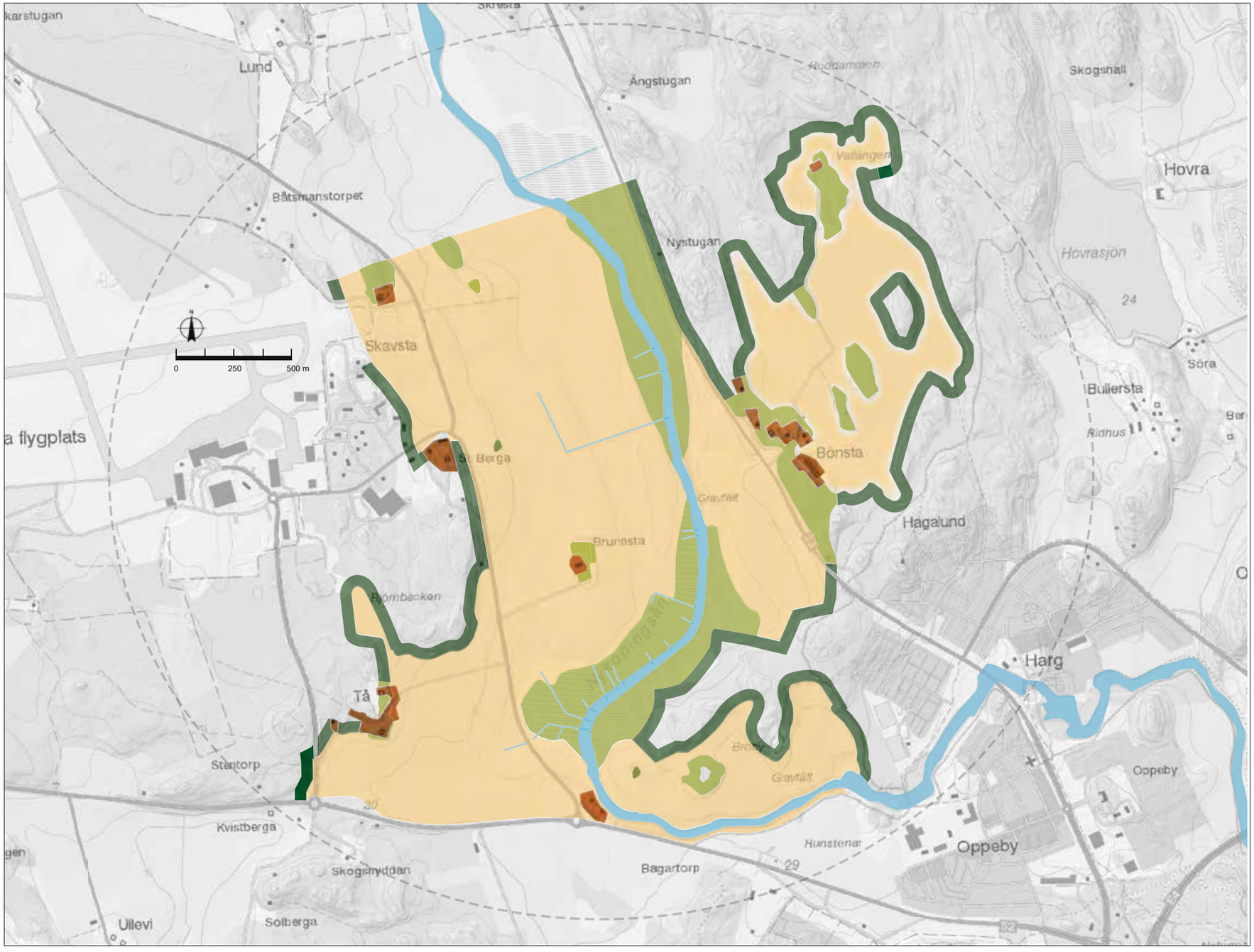

Fördjupningsområdets karaktärer
Nyköpingsån rinner i den uppodlade dalgångens lågpunkt från sjön Långhalsen i norr ner till Nyköping och Östersjön i söder. På var sida om ån finns tidigare våtmarksäng, nu betesmark. Bebyggelsen vid Bönsta ligger i öppningen till en anslutande dalgång i öster, omgiven av betade höjder bevuxna med lövträd (bl.a. Högvakten) – även höjder ute i dalgångarna är hävdade, flera har tidigare rymt gårdar och byar. I övrigt är bebyggelsen förlagd till gränsen till utägor.

Karta: Områdets karaktärer

- Åkermark
- Ängs- och hagmark
- Brynzon, skogsplantage på åker
- Sjö/våtmark
- Åkerholme
- Brynzon, gammal gräns in- och utäga
- Vattendrag/å
- Bebyggelsemiljö
- Brynzon, ängs- hagmark

Vyer, siktlinjer-blickfång samt bebyggelselägen
Gårdarna ligger på avsatser i de sluttningar som kantar den breda dalgången. Flertalet är belägna i den mer flackare västra sluttningen. Skavsta ligger i sydsluttningen till en liten höjd en bit ut i dalgången. De försvunna byarna Ålsta, Brunnsta och ensamgården Tååbäcken låg på liknande sätt på höjder ute i landskapsrummet. Bönsta har ett strategiskt läge, relativt högt beläget i en övergång/öppning mellan två dalgångar. Historiskt har Bönsta haft ägor i båda dalarna. Från vägarna i söder finns flera vyer ut över Nyköpingsåns dalgång (1 och 2 är exempel på sådana vyer). I dessa upplevs den flacka jordbruksmarken, höjden där Brunnsta låg, den slingrande ån och dalens östra och västra kanter. Även utmed den nord-sydliga vägen i dalens östra kant finns vida vyer ut över landskapsrummet (3). I höjd med Bönsta framträder herrgårdens bebyggelse som delvis ligger inbäddad i en park. Från Bönsta finns även vyer in i den östra dalgången (4).

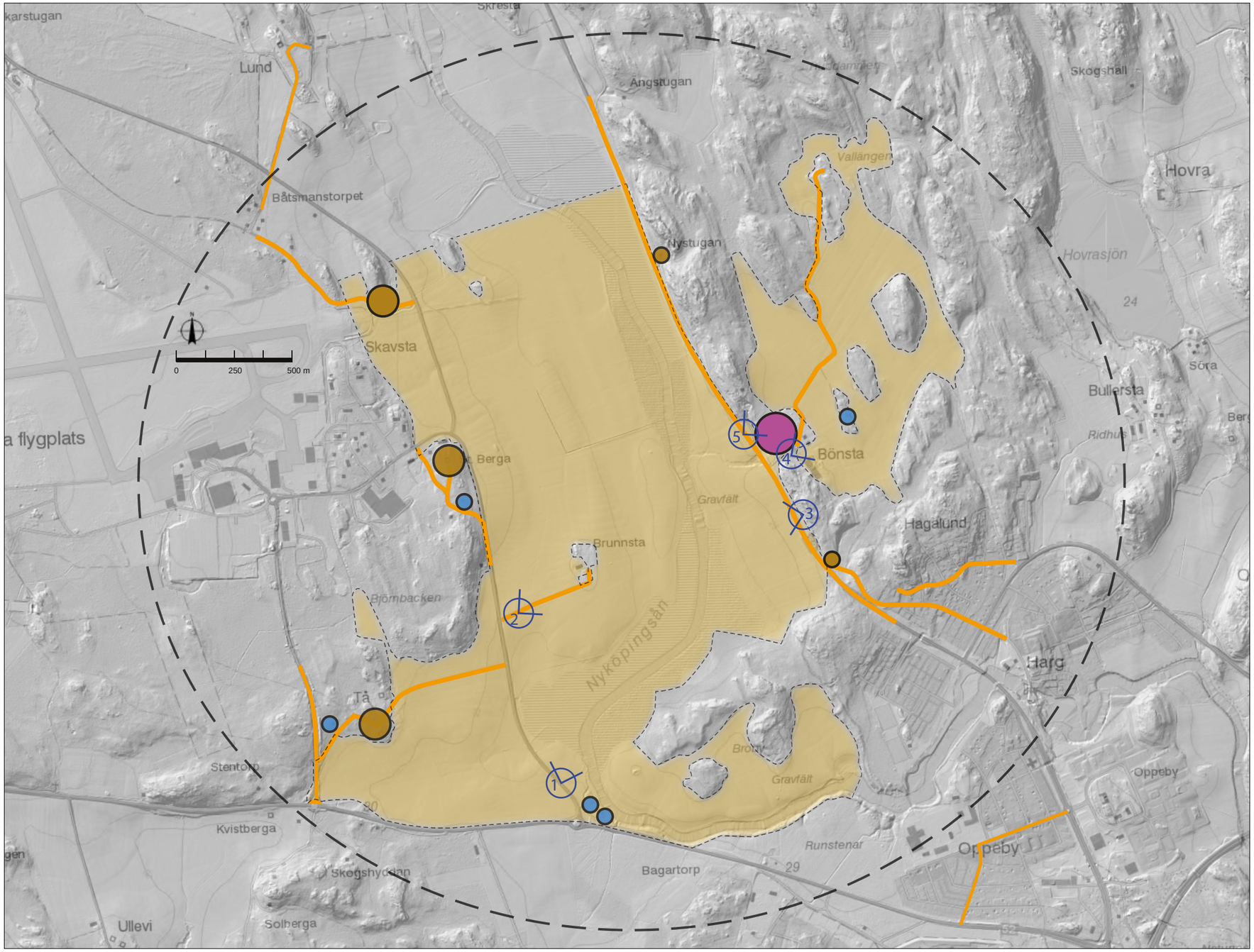

Karta: Vyer, siklinjer–blickfång samt bebyggelselägen

- Sockencentrum
- Herrgårdsbebyggelse
- Bymiljö
- Gårdsmiljö
- Torpmiljö och mindre nybyggen
- Villa, 1900-tal eller yngre
- E4, visuell barriär
- Väg äldre än år 1900
- Viktig vy, löpnummer hänv. till fotografi på s. 95
- Dalbotten

Vy 1. Vy över dalgången från söder. I bildens mitt syns byggnader vid Brunnsta.

Vy 2. Vy mot Brunnsta från väster.

Vy 3. Vy över dalgången och Brunnsta från öster.

Vy 4. Vy över delar av bebyggelsemiljön vid Bönsta samt över delar av den östra dalgången.

Vy 5. Vy från Bönsta över den östra dalgången.

Välbevarade bebyggelsemiljöer

Herrgården Bönsta
Välbevarad herrgårdsmiljö från 1800-talet högt beläget i landskapet mellan två dalgångar. Huvudbyggnad från 1860-talet i park. Angränsande gårdsbebyggelse från 1800-talet som utgjort trädgårdsmästarbostad och inspektorsbostad. Arbetarbostäder från samma århundrade. Ekonomibebyggelse bevarad från 1800-talet och 1900-talets första hälft.

Gården Skavsta
Gård placerad på en betad höjd i den öppna dalgången. Ålderdomlig parstuga. Ekonomibyggnad från första hälften av 1900-talet.

Byn Tå
Ståndsmässig mangårdsbyggnad från första hälften av 1800-talet belägen i den västra brynzonen till den öppna dalgången. Omfattande ekonomibebyggelse från 1800- och 1900-talen.

Övrigt
Brunnsta utgjorde fram till för några år sedan en ålderdomlig bymiljö, bl.a. med en liten "träherrgård" från 1800-talet. Byggnaderna är i dag nedplockade och flyttade. Kvar är endast en ekonomibyggnad från 1900-talet.

Den sista av de två gårdarna vid *Broby* revs på 1980-talet. Fotografier från 1930-talet visar ett en av gårdarna hade en mycket ålderdomlig gårdsmiljö. Den andra gården hade bebyggelse från 1900-talet. Även byn *Ålsta* och gården *Tåbäcken* försvann under loppet av 1900-talet. Huvudbyggnaden vid Stora Berga finns kvar men är övergiven och stadd i ett långt gånget förfall.

Etableringen av Södermanlands flygflottilj (och senare Skavsta flygplats) och utbyggnaden av Nyköpings tätort har bidragit till förändringarna ovan. Även hur landskapet och bebyggelmiljöerna upplevs har ändrats genom ny vägsträckning på 1940-talet i den västra delen av dalgången (som inte följer naturlandskapet eller speglar det äldre kulturlandskapet) och ny infart till flygplatsen från 2000-talet.

Trädgårdsmästarbostaden vid Bönsta.

Bönstas huvudbyggnad.

Tå gård.

Stora Bergas förfallna trädgård och huvudbyggnad.

Kulturhistorisk värdering
Fördjupningsområdet benämns efter den mäktiga dalgång som sträcker sig i nordsydlig riktning längs Nyköpingsån. Det motsvarar södra delen av riksintresset. Området är beläget i en av de sprickdalar som via ån och Stadsfjärden är förbunden med Östersjön. Dalgången med herrgårds- och gårdsmiljöer på kanterna utgör ett välbevarat, sammanhängande och öppet odlingslandskap. Helhetsmiljö: Klass 3. Ingår i riksintresseområde för kulturmiljövården - Nyköpingsåns dalgång [D 52]. (Bärbo och Helgona sn) 6523/1565

Dokumentvärde: Nyköpingsåns dalgång (35) med ån (36) och våt hag- och ängsmark i lågpunkten tecknar ett väldefinierat landskapsrum kantat av skogsklädda bergsryggar (37). Längs dalgången finns de gårdar och torp som har upprätthållit jordbrukslandskapets olika delar – strandängar, ängar, hagmarker och åker. Några av dessa, t.ex. Tå (38), Bönsta säteri (39) och Öberga (40), finns kvar medan andra står öde eller har rivits, t.ex. Stora Berga (41), Skavsta (42), Brunnsta (43) och Broby (44). I de skogsbryn som så väl definierar landskapsrummet löper den zon där flera generationer landsväg (45) legat sedan förhistorisk tid. Brynzonen rymmer dessutom hagmarker, bevarade äldre dragningar av landsvägarna och flera väl synliga gravfält (46). Denna kulturmiljö representerar ett stort kulturhistoriskt värde – samhällshistoriskt och byggnadshistoriskt.

Upplevelsevärde: Detta jordbrukslandskap har genom sin lätt gripbara tydlighet ett kulturhistoriskt värde som är pedagogiskt - den uppodlade dalgången som kantas av de i hundratals år bebyggda och bebodda höjdryggarna. Dessa landskapliga och kulturhistoriskt värdefulla strukturer representerar ett avsevärt miljöskapande värde.

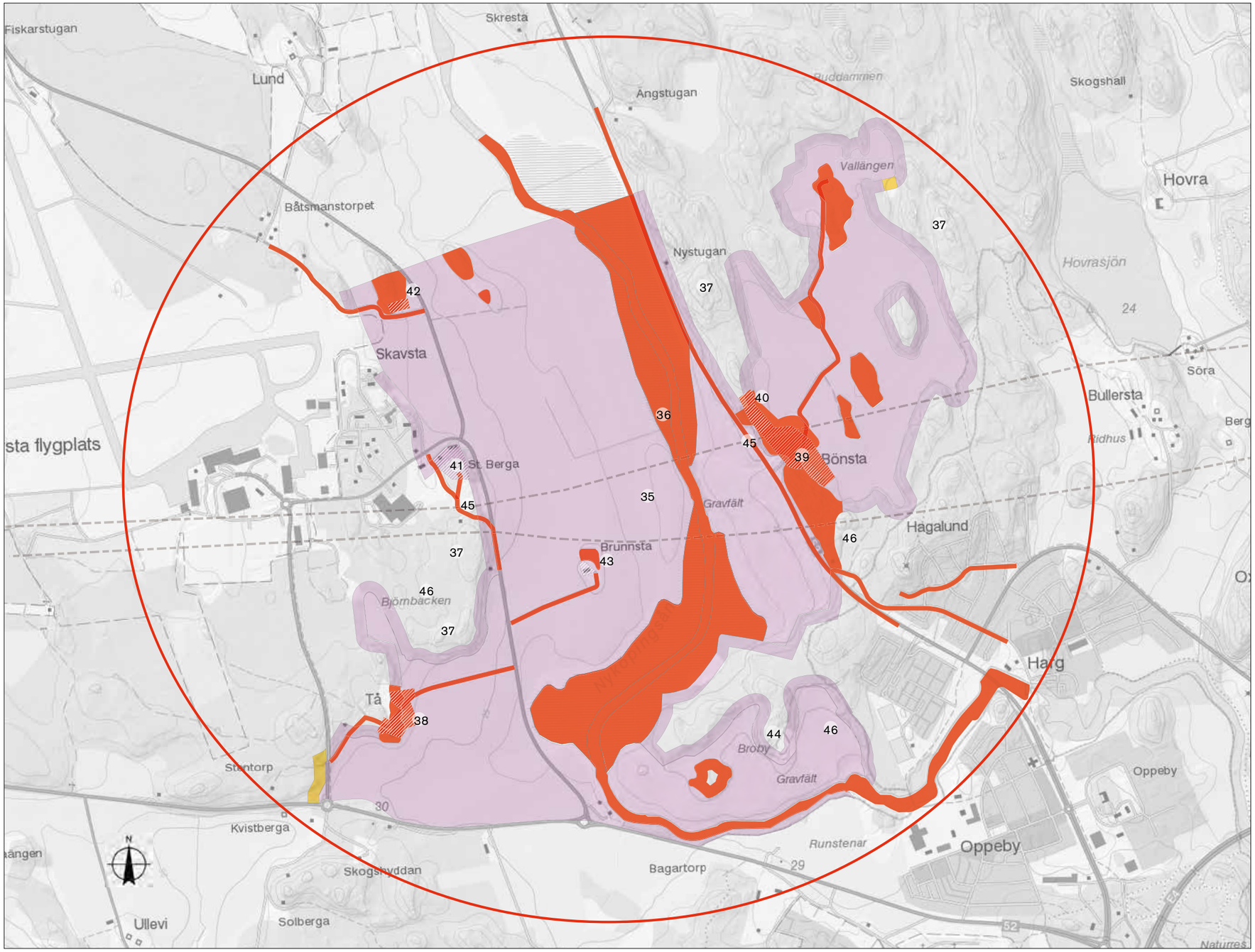

Kulturmiljö, värdering

- Sammanhängande kulturmiljö klass 3
- Objekt klass 3
- Objekt klass 2
- Objekt klass 1

Kulturmiljö, symbol

- Vägsträckning tillkommen före 1900
- Värderad bebyggelse
- Brynzon
- Avgränsning korridor

4.7 Malmarna

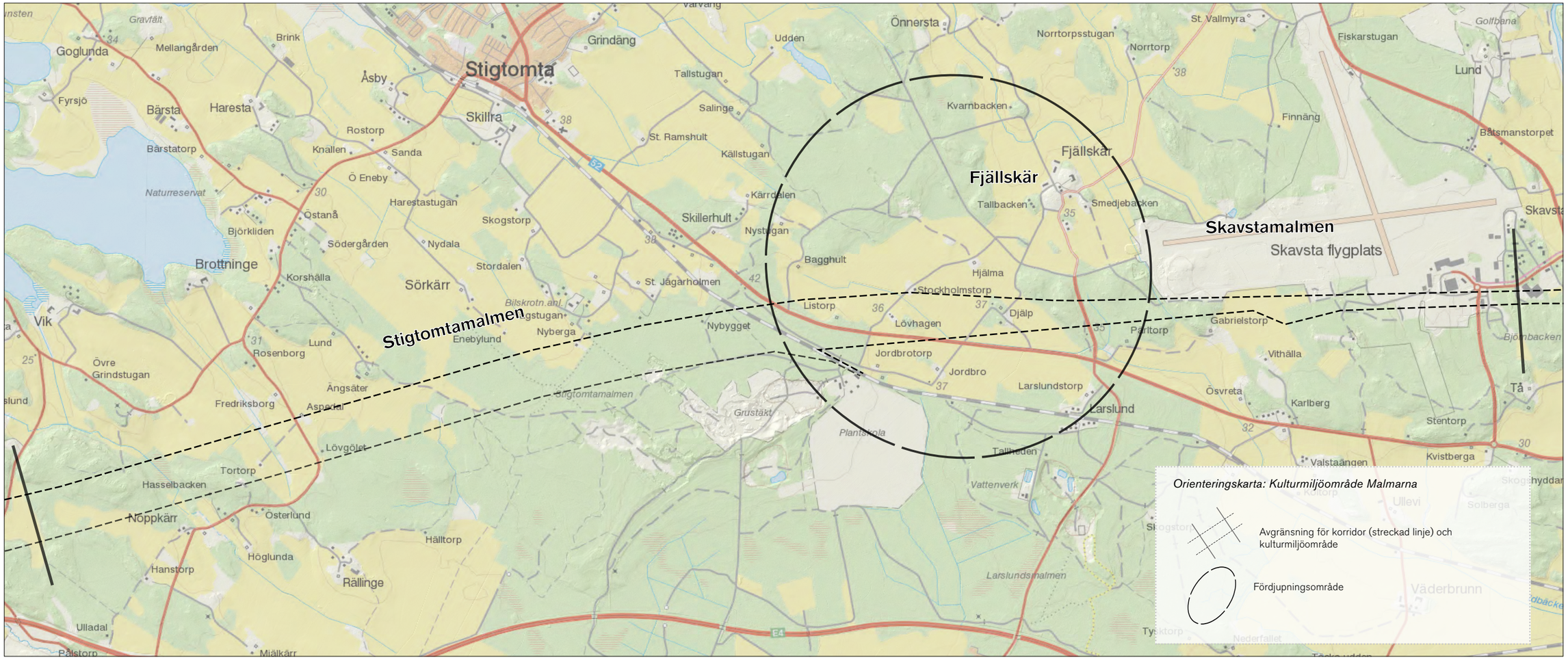

Landskapsbilden väster om Nyköpingsån präglas av sandrika, flacka malmar. Området sträcker sig från Nyköpingsåns dalgång i öster, söder om Skavsta flygplats och passerar två dalgångar tills den når fram till Aspedal.

<u>Malmarna, innehåll</u>

4.7.1 Kulturmiljöer från förhistorisk tid och fornlämningar fram till 1850

4.7.3 Fjällskär (fördjupningsområde nivå B)

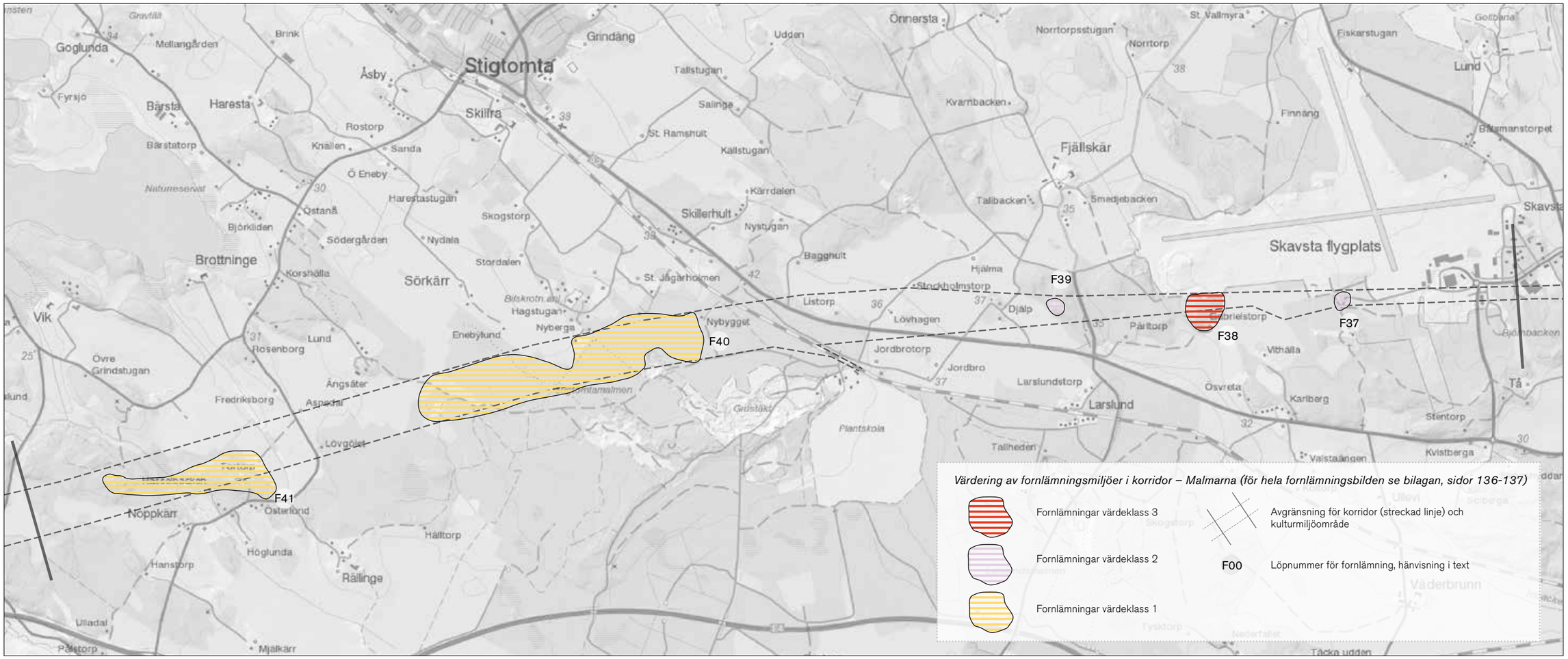

Värdering av fornlämningsmiljöer i korridor – Malmarna (för hela fornlämningsbilden se bilagan, sidor 136-137)

- Fornlämningar värdeklass 3
- Fornlämningar värdeklass 2
- Fornlämningar värdeklass 1
- Avgränsning för korridor (streckad linje) och kulturmiljöområde
- F00 Löpnummer för fornlämning, hänvisning i text

Skavstamalmen *(fornlämning, miljö F37-39)*
Skavsta flygplats ligger på utmarksjord som tidigare hörde till gårdarna Skavsta och Berga. Här fanns flera torp som hörde till byarna i de närbelägna dalgångarna. Torpen har troligen avhysts när flygflottiljen F11 etablerades. Den var i funktion mellan åren 1941 och 1980 och har genererat ett flertal militära lämningar av typen bunkrar, stridsvärn m.fl.

En torplämning bestående av husgrunder och spisröse efter torpen Bergholm ligger söder om flygplatsen (F37). Bergholm finns med på kartor från tidigt 1800-tal. Grav- och boplatsområdet vid Gabrielstorp sydväst om Skavsta flygplats är en komplex fornlämningsmiljö med väl avläsbara lämningar (F38). Här finns tre gravfält med höga kulturhistoriska värden i kombination med en nypåträffad boplats och det sentida torpet Nystugan.

I närheten av gården Djälp finns en hägnadsvall med oklar datering på ett bergskrön med utblick över odlingslandskapet (F39). I hägnadens närhet ligger även ett par stensättningar.

Gravfält vid Gabrielstorp (38). Källa: KMV forum

Hägnad på bergskrön öster om gården Djälp (39) till höger. Källa: KMV forum

Stigtomtamalmen *(fornlämning, miljö F40-42)*
Stigtomtamalmen utgörs av ett flackt, sandigt åkerlandskap och skogslandskap. Det som i dag är åkermark var tidigare en vidsträckt fornsjö, Fjällskärsjön, som successivt grundades upp och blev torrlagd under tidig medeltid. Säteriet Fjällskär som etablerades under 1600-talet har haft stor inverkan på landskapsbilden med underlydande gårdar, torp och ett vägnät som förgrenar sig ut från gården. Längre västerut i den skogsklädda delen varierar höjden över havet mellan 30 och 45 meter vilket innebär att delar av området har varit fast mark från cirka 5000 f. år 0. Ett par stenåldersboplatser med neolitiska dateringar, d.v.s. yngsta stenålder, har påträffats i områdets flacka delar. Vid den arkeologiska utredningen hittades fler möjliga boplatslägen som kommer att utredas vidare. Fynden utgörs av slagen kvarts, flinta samt keramik.
I skogsmarken mellan Listorp och Aspedal har ett stort antal kolningsanläggningar registrerats (F40). De flesta är rester efter resmilor och enstaka liggmilor. Kolmilorna försåg troligen Tuna bergslag med kol, som var det närmast belägna bergslaget. På nära avstånd låg även bruken Ålberga och Nävekvarn. Sannolikt finns även ett antal kolningsanläggningar som inte syns ovan mark.
Inom Stigtomtamalmen ligger flera sentida torpläminingar som även finns på häradskartan från sekelskiftet. Torpen har varit i bruk under kort tid, sent 1800-talbörjan av 1900-talet. Ofta finns äldre vägar, åkrar och stenmurar kvar i torpens närhet, t ex vid Källbro.

Ett område med gravfält och stensättningar från äldre järnålder ligger vid Hasselbacken nära Noppkärr. Gravarna är skadade av skogsmaskiner. Området hyser även flera stenbrott och bebyggelselämningar efter det sentida torpet Erstorp (F41).

Uttryck för värdebärande karaktärsdrag
- Komplex fornlämningsmiljö med gravar, boplatser och torp vid Gabrielstorp (F38)
- En hägnad i krönläge vid gården Djälp med oklar funktion (F39)
- Övergivna torpmiljöer från 1800-1900-talen med husgrunder, vägar, åkrar och stenmurar (F42, se karta s. 142-143)
- Stenåldersboplatser inom den flacka Stigtomtamalmen (F40)
- Det talrika systemet av kolningsanläggningar i skogsområdena, speciellt mellan Listorp och Aspedal (F40)
- Militära anläggningar vid Skavsta

4.7.3 Fjällskär

Historik

Herrgård i slättlandskap
Bebyggelsen är förlagd till höjderna i det slättlandskap med bördiga lerjordar som under förhistorisk tid var sjöbotten. Herrgården Fjällskär i norr bildades som säteri på 1600-talet och är dominanten i det jordbrukslandskap som omges av gårdar och torp. Torpen Bagghult, Listorp, Lövhagen och Jordbrotorp ligger vid skogsbrynet åt sydväst och söder medan gårdarna Jordbron, Stockholmstorp, Djälp och Hjälma ligger i odlingslandskapet något norr ut.

Befintlig landskaps- och bebyggelsestruktur har förhistoriska rötter då höjderna var bebyggda med byar. Genom 1600-talets säteribildning avhystes flera gårdar som ombildades till brukningsenheter underlydande Fjällskär. Då kammarherren och baronen Fredrik Bengt Rosenhane köpte godset 1788 var Sole, Jälma, Ståcktorp eller Stockholmstorp samt frälsehemmanet Jordbro de brukningsenheter som närmast hörde till huvudgården. I godset ingick även Ekeby och Djälp.

I samband med 1800-talets skiften sker en stor omstrukturering, inte bara av jordens fördelning utan även av godsets bebyggelse. Huvudgården Fjällskärs gårdsmiljö flyttas från sitt läge söder om Waxhälla by söderut till den höjd där gårdarna Djälp och Ekeby legat.

Under 1800-talets andra hälft och 1900-talets början utvecklades en stor del av den bebyggelse som fortfarande finns kvar i dag – ekonomibyggnader, f.d. arbetarbostäder en f.d. skolbyggnad vid Solö på Fjällskär härrör från den tiden. Även övriga gårdar och torp genomgick en liknande utveckling av vilka flera byggnader också återstår. Gården Djälp återuppstod 1901 i ett mer sydligt, tidigare obebyggt läge. På 1940-talet ägdes herrgården av greve Wachtmeister till det stora godset Tistad nordost om Fjällskär. Huvudbyggnaden brann ner till grunden i slutet av 1900-talet och återuppbyggdes efter gamla ritningar.

Då järnvägen anlades vid 1900-talets början, till stor del genom skog, kom den att tangera det öppna landskapsrummet åt söder. När den nya riksväg 58 (i dag 52) drogs genom området 1962 adderades, parallellt med järnvägen, en ny struktur åt norr. Riksvägen kom att skära rakt genom jordbrukslandskapet och därmed fragmentera både åkermark och lokalt vägnät.

Fjällskärs huvudbyggnad före branden. Fotografi från 1987. Källa: Sörmlands museum

Arbetarbostäder vid Fjällskär. Fotografi från 1947. Källa: Sörmlands museum

Utsnitt från karta över Fjällskär från 1788. Herrgården ligger kvar på sin gamla tomt söder om Waxhälla by i bildens övre del. I bildens nedre del syns gårdarna Djälp och Ekeby. Hit flyttades Fjällskär i slutet av 1800-talet. Källa: Lantmäteriet

Gården Stockholmstorp sydväst om Fjällskär med mangårdsbyggnad från 1880-talet. Fotografi från 1947. Källa: Sörmlands museum

Huvudbyggnaden på gården Djälp. Byggnaden uppfördes samtidigt som gården flyttades från sitt ursprungliga läge intill Fjällskär. Fotografi från 1947. Fotografi från Svenska gods och gårdar, Sydvästra Södermanland från 1938

1897-1901

Häradsekonomiska kartan. Fjällskär (1), Hjälma (2), Stockholmstorp (3), Djälp (4), Bagghult (5), Listorp (6), Lövhagen (7), Jordbrotorp (8), Jordbron (9) och järnvägen (10). Kartan visar situationen efter 1800-talets skiften. Åkerbruket har effektiviserats ytterligare t.ex. genom dikning till maximal odlingsbar yta där det är lönsamt att bruka även små åkrar. Ängs- och betesmarken koncentreras till kuperad och stenig terräng i skogsbrynzoner, på åkerholmar och i närheten av bebyggelselägen. Till åkerholmen söder om Hjälma flyttades gården Djälp som byggdes upp därunder 1900-talets första år. Vägnätet visar ålderdomliga drag genom att det anpassats efter topografin med många kurvor och nivåskiftningar. I samband med 1800-talets utdikningar och skiften har vägnätet kompletterats med raka sträckningar. En stor förändring i landskapet är också järnvägen i söder. Karta från Lantmäteriet.

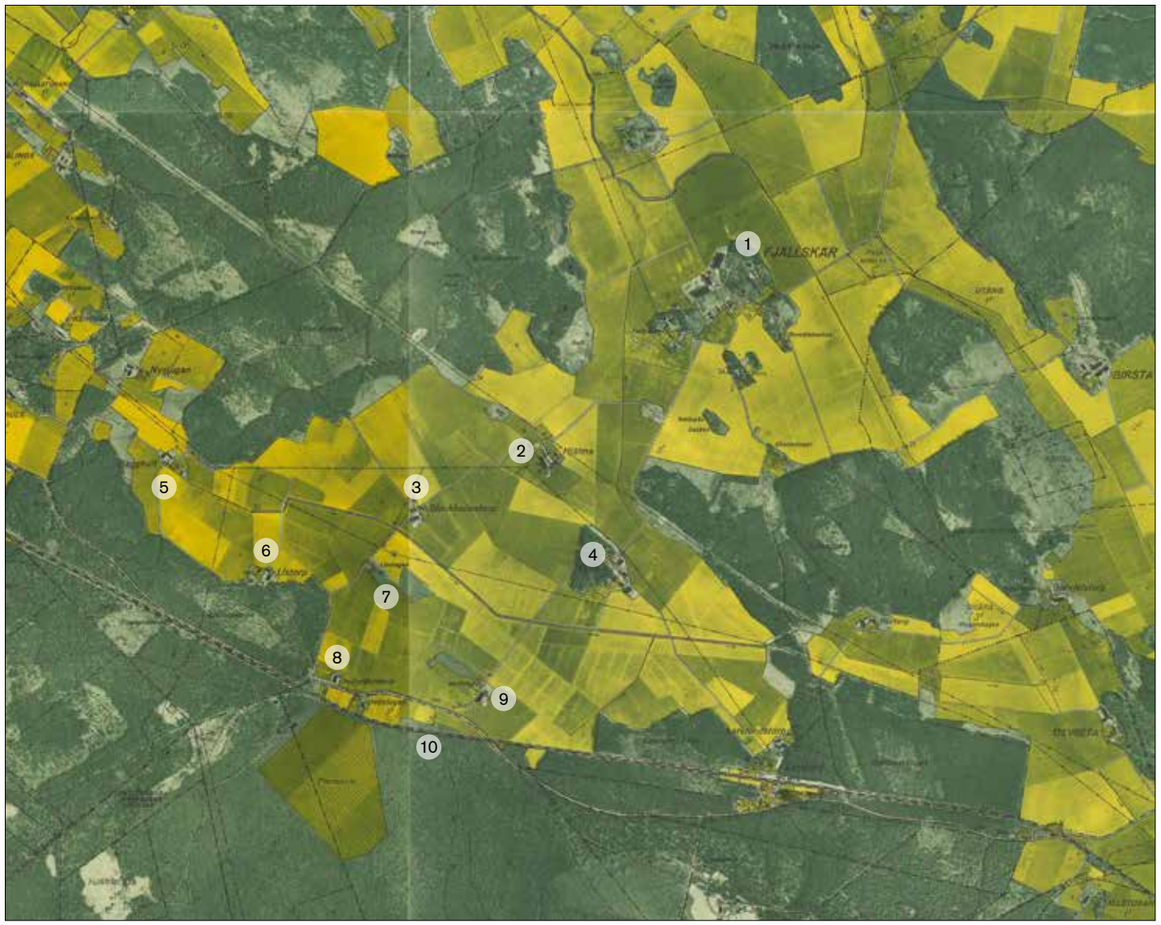

1958

Ekonomiska kartan. Fjällskär (1), Hjälma (2), Stockholmstorp (3), Djälp (4), Bagghult (5), Listorp (6), Lövhagen (7), Jordbrotorp (8), Jordbron (9) och järnvägen (10). Den brukade arealen har minskat något genom att den småflikiga odlingsmarken i brynzonen i vissa fall övergivits till förmån för bete eller skogsodling t.ex. vid Ekebystugan söder om Fjällskär. Jämfört med häradsekonomiska kartan har gården Djälp flyttats ett stycke söderut. Karta från Lantmäteriet.

Vy 1. Slättens sydvästra del sedd från Stockholmstorp med torpmiljöer Listorp och Bagghult i brynzonen. Vy mot väst-sydväst.

Vy 2. Vy över slätten mot sydväst, Stockholmstorp.

Vy 3. Slätten sedd genom trädridå vid gården Djälp. Vy mot sydöst.

Vy 4. Vy mot nordöst över slätten mot arbetarbostäder (Tallbacken) vid Fjällkärr.

Vy 5. Herrgårdsmiljön Fjällkärr med ekonomibebyggelse till vänster i bild och huvudbyggnaden till höger.

Värdebärande kulturhistoriska karaktärer

Vyer, siktlinjer-blickfång samt bebyggelselägen
Fjällskärs herrgård illustrerar tydligt förhållandet mellan huvudgården i sitt upphöjda läge med underlydande brukningsenheter på lägre höjder på slätten eller i brynzonens utmarkslägen. Kulturlandskapet är flackt vilket gör bebyggelselägena på sina höjder väl synliga. Siktlinjerna över slätten, från skogsbryn till skogsbryn, är långa. I synnerhet den långa siktlinjen från Jordbron i sydväst, förbi Hjälma och mot Fjällskär i nordost.

Vy 1 visar slättens sydvästra del sett från Stockholmstorp med torpmiljöer Listorp och Bagghult i brynzonen. Vy 2 visar Stockholmstorp, en torpmiljö som ligger på en lägre höjd i slätten. Vy 3 visar hur slätten upplevs från Djälp, en högre liggande gårdsmiljö. Vyer 4 och 5 visar arbetarbostäder och den högt belägna huvudbyggnaden vid Fjällskär, placerade på kullar i den flacka åkermarken.

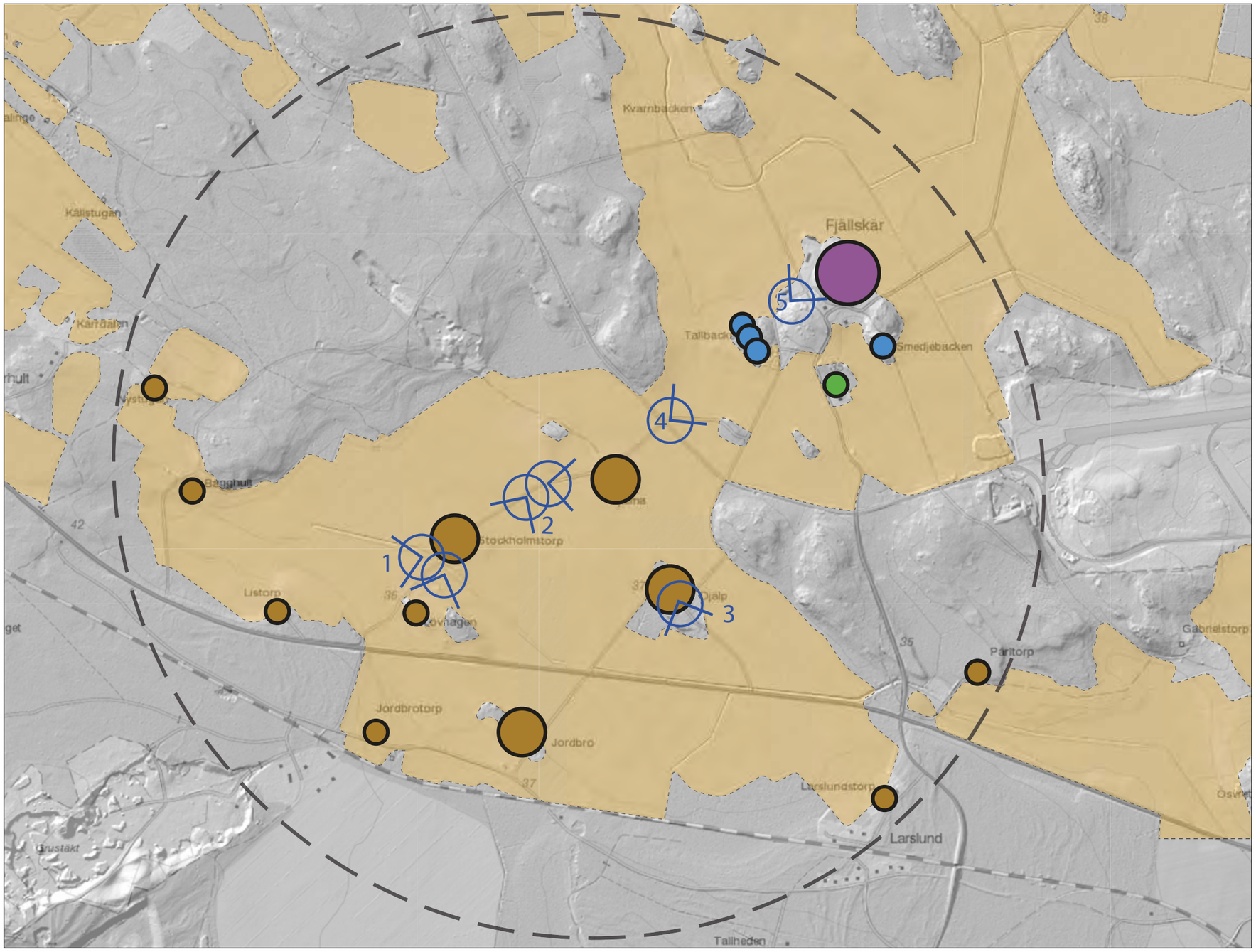

Karta: Vyer, siklinjer–blickfång samt bebyggelselägen

- Sockencentrum
- Herrgårdsbebyggelse
- Bymiljö
- Gårdsmiljö
- Torpmiljö och mindre nybyggen
- Arbetarbostäder, 1900-tal
- Folkskola
- E4, visuell barriär
- Viktig vy, eventuellt löpnummer hänv. till fotografi på s. 104
- Dalbotten

4.8 Kila och Stavsjö

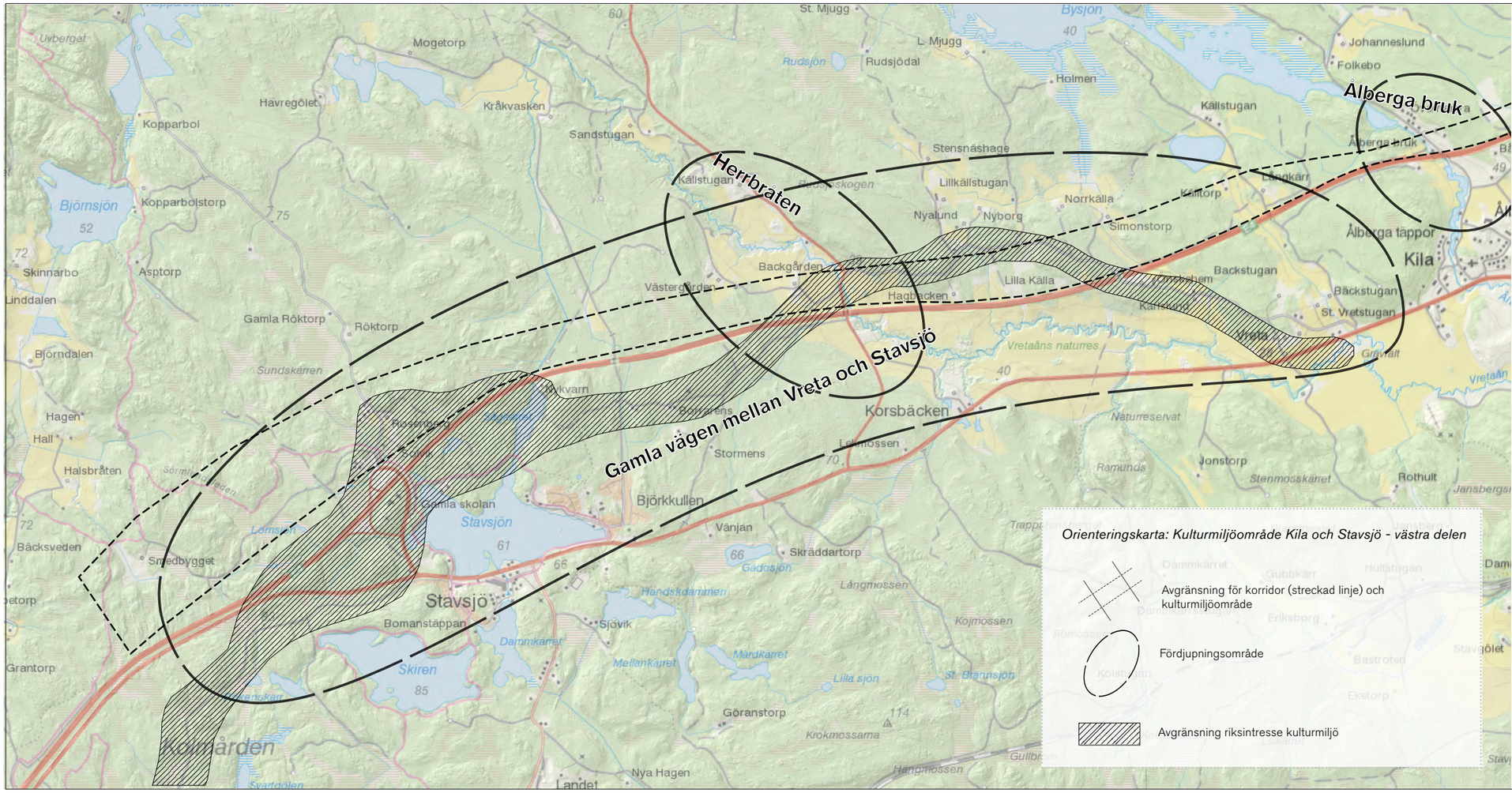

Kartan fortsätter på nästföljande sida.

Kulturmiljöområdet löper i östvästlig riktning norr om Kiladalen. Ostlänkens korridor ligger grovt sett parallellt och norr om E4:an.
I kulturmiljöområdets västra del (sidan 106) löper korridoren parallellt och norr om väg E4. Vid Stavsjö böjer korridoren av ned åt sydväst mot Kolmården vid länsgränsen till Östergötland där Oslänken delsträcka Nyköping ansluter till delsträcka Stavsjö-Loddby . Kulturmiljöområdets västra del präglas av skog men ansluter till den uppodlade dalgången Herrbråten och bebyggelsen i Ålberga bruk. Korridoren korsar Ålbergaån, Vretaån och den ålderdomliga landsvägsmiljön mellan Vreta och Stavsjö.
I kulturmiljöområdets östra del (sidan 107) går korridoren till stor del genom skog.

Stavsjö och Kila, innehåll

4.8.1 Kulturmiljöer från förhistorisk tid och fornlämningar fram till 1850
4.8.2 Ålberga bruk (fördjupningsområde nivå B)
4.8.3 Herrbåten (fördjupningsområde nivå B)
4.8.4 Gamla vägen mellan Vreta och Stavsjö (fördjupningsområde nivå A)

Forts. på karta från föregående sida.

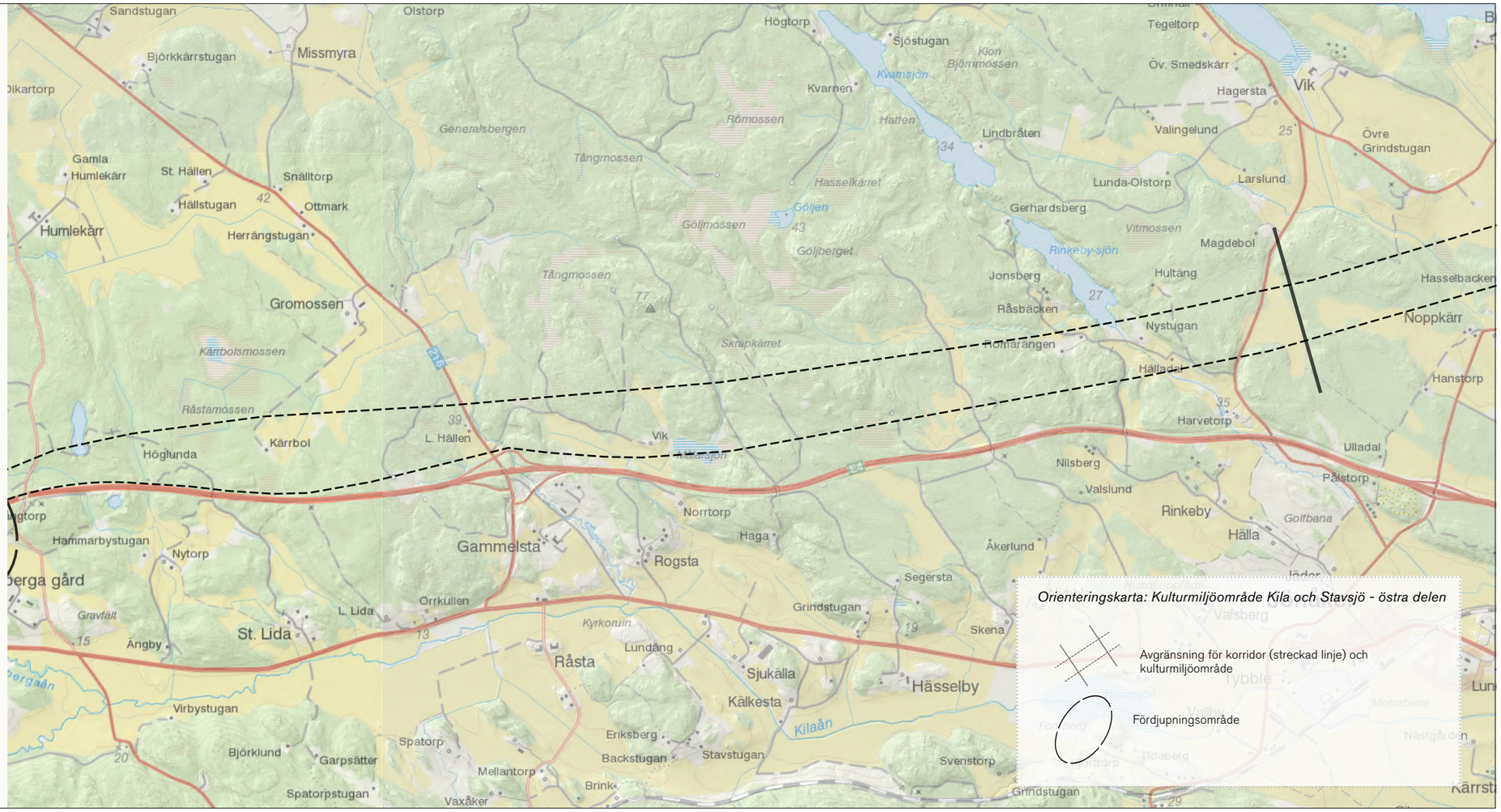

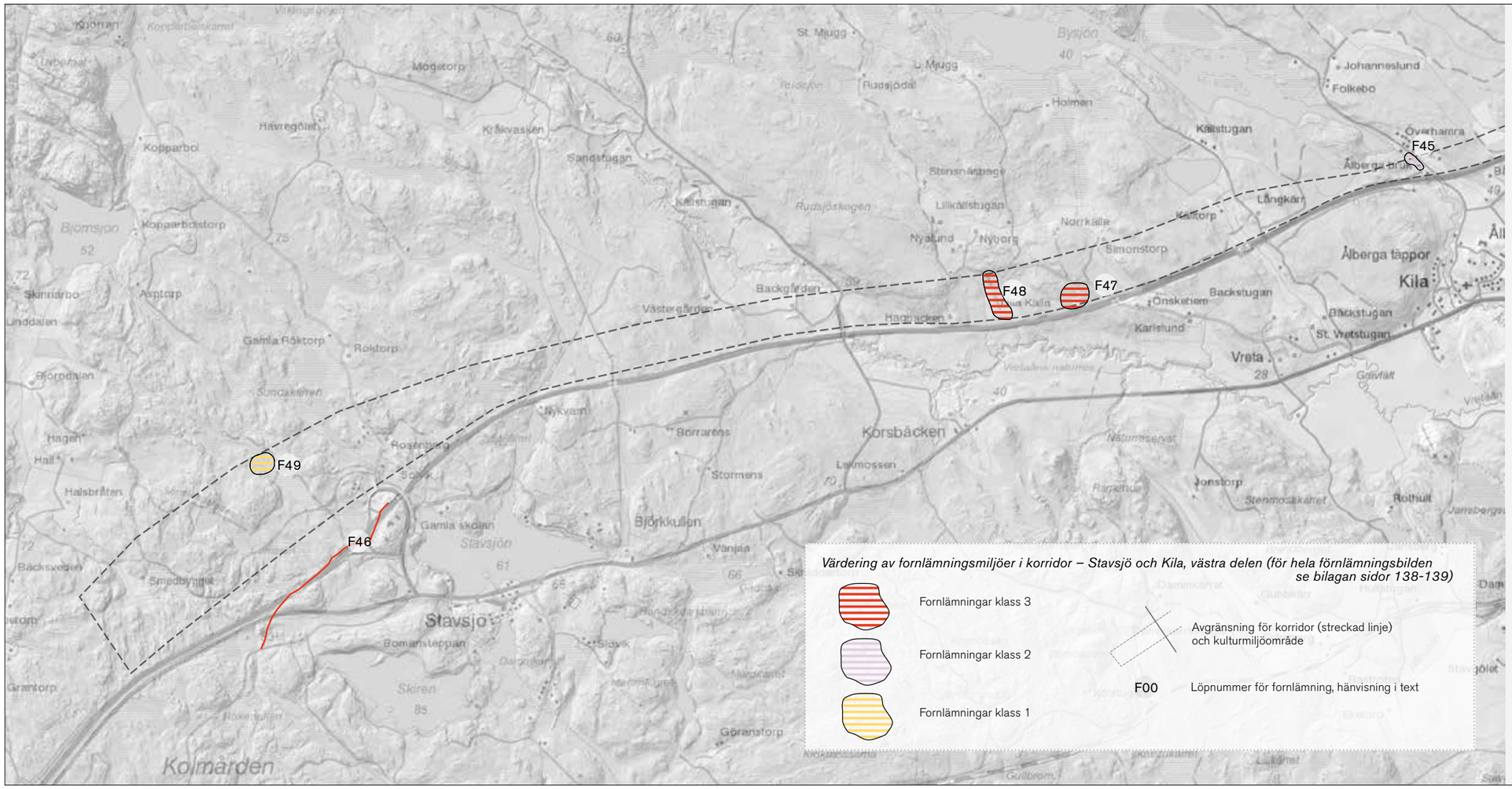

Kartan fortsätter på nästföljande sida.

Kiladalens utmarksområde *(fornlämning, miljö F42-F45, F47, F48)*
Korridoren passerar genom utmarksområden norr om Kiladalens jordbrukslandskap genom Lunda och Kila socknar från Hälladal vid Rinkebysjön fram till Backgården (ingick i den f.d. byn Herrbråten) där Kiladalgången fortsätter norrut. Under mesolitikum bestod området av uppstickande öar i ett skärgårdslandskap vid den dåtida Östersjökusten. Kiladalen har länge varit ett viktigt kommunikationsstråk, från det att dalen var en havsvik under bronsålder och järnålder, och senare då landsvägarna fick stor betydelse. Östra Kiladalen bebyggdes i hög grad under yngre järnålder, vilket flera gårdar med -sta-namn och intilliggande små gravfält i skogsmarken visar. Spår av en medeltida expansion kan avläsas i utkanten av järnåldersbygden där gårdar med -torpnamn är belägna. Västra Kiladalen har ett fåtal bebyggelsemiljöer på grund av den begränsade odlingsmarken. Den järnåldersbebyggelse som fanns låg vid den uppgrundade inre dalgången vid byn Herrbråten och vid Ålberga gård. Vid Ålberga bruk är den gamla, murade dammvallen fornlämningsklassad och det finns rester av smidesverksamhet längs vattendraget (F45).

I de utmarker som korridoren berör finns i huvudsak yngre torpmiljöer och skogsbrukslämningar som kolmilor, tjärdalar och äldre vägar/stigar. Flera av de äldre vägarna har brutits av när väg E4 byggdes vilket har inneburit att flera av torpmiljöerna också har försvunnit. Exempel på torplämning inom korridoren är Skräddarstugan norr om Gammelsta (F44). Av sågverket vid Lilla Hällen (F43) finns begränsade spår kvar. Torpet Hälladal är bortodlat men begränsade lämningar av torpets kvarn finns kvar (F42).

Den västra delen av sträckan präglas av den medeltida vägsträckningen Eriksgatan som delvis fortfarande är i bruk och är orsak till riksintresseområdet för kultur Gamla vägen Stavsjö-Krokek. Längs med Eriksgatan (se sidor 120-124) finns flera övergivna torpställen med husgrunder, källare m.m. exempelvis Lilla Källa (F48) och Backa (F47) från 1600- och 1700-talen. Vid Backgården, eller Herrbråten som byn tidigare hette, har vägen kapats av E4. Söder om E4 finns den kvar men är endast möjlig att promenera eller cykla på.

Forts. på kart från föregående sida.

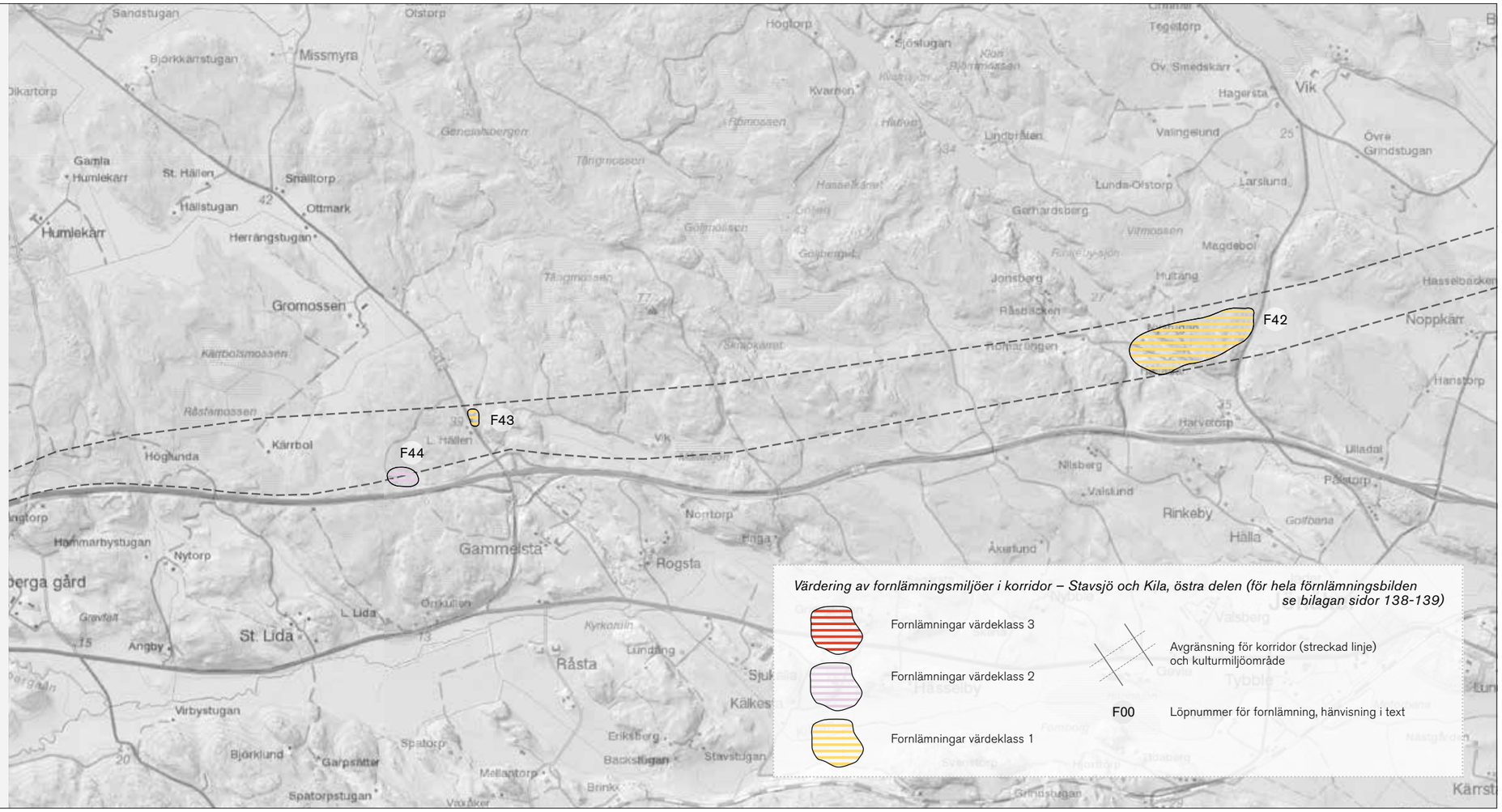
F42
F43
F44
Sandstugan
Olstorp
Missmyra
Björkkärrstugan
Gamla Humlekärr
St. Hällen
Snälltorp
Hällstugan
Ottmark
Herrängstugan
Humlekärr
Gromossen
Kärrbolsmossen
Råstamossen
Höglunda
Kärrbol
L. Hällen
Vik
Hammarbystugan
Nytorp
Gammelsta
Norrtorp
Rogsta
L. Lida
St. Lida
Angby
Råsta
Virbystugan
Björklund
Garpsätter
Spatorp
Spatorpstugan
Mellantorp
Eriksberg
Backstugan
Stavstugan
Brinkx
Varåker
Kärrst
Höglorp
Sjöslugan
Kvarnen
Tegelorp
Ov. Smedskärr
Hagersta
Vik
Valingelund
Lindbrätten
Lunda-Olstorp
Larslund
Gerhardsberg
Vilmossen
Magdebol
Jonsberg
Hultäng
Hasselbacken
Noppkärr
Hansorp
Harvetorp
Ulladal
Nilsberg
Valskind
Rinkeby
Hälla
Golfbana
Åkerlund
Valsberg
Tybble
Gävle
Hamnbo
Hamnbo
Hamnbo

Skogen som korridoren passerar genom är traditionell utmarksjord som fungerat som produktionsområde till Stavsjö bruk. De arkeologiska inventeringarna har gett en mängd nya skogsbrukslämningar som kolmilor, kolarkojor, tjärdalar men även gränsmärken och övergivna sentida torp. Torpet Stridsholm i närheten av Sörmlandsleden består av husgrunder och spisröse med belägg från 1846 (F49). Ytterligare en torplämning nära Smedbygget har inte kunnat dateras närmare.

Uttryck för värdebärande karaktärsdrag
- Gamla Eriksgatans övergivna delar i närheten av E4 och delar som fortfarande är i bruk samt torpmiljöer som har legat utefter vägen med åkrar, vägar, stenmurar och skogsbrukslämningar (F46-48)
- Kolnings- och andra skogsbruksanläggningar i utmarksskogen (F43, F44)

Lämningar efter torpet Stridsholm (F49) i närheten av Sörmlandsleden. Foto: KMV forum

Lämningar efter Backatorpet (F47). Foto: KMV forum

Lämningar efter Lilla Källa (F48). Foto: KMV forum

4.8.2 Ålberga bruk

Historik

Från järnbruk till mönsterjordbruk
1640 bildades ett bruk på mark hörande till gården Stora Ålberga, byarna Virby och Hammarby samt Ålberga täppor med kvarn. Ålberga bruk förlades i Ålbergaåns dalgång där verksamheten kunde tillgodogöra sig den vattenkraft som kunde utvinnas ur ån. Ålbergaån har sitt källflöde i den närbelägna Bysjön och ån förenar sig längre österut med Kilaån.

Gården Stora Ålberga låg väster om Ålbergaån och ägornas träckte sig från Bysjön i norr till Vretaån i söder. Uppströms vid Ålbergaån låg Ålberga bruksgård med järnhammaren Överhamra. Nedströms låg järnhammaren Nedre hammaren. Överhamra finns bevarat som gårdsnamn och här finns även en enkel men representativ timmerbyggnad bevarad vilken inrymde brukskontoret. Stora Ålberga var ett kronohemman och fungerade som försörjning och som boställe för en hög officer. Gården beboddes av regementskvartermästaren vid Södermanlands regemente från 1680-talet till 1830-talet. 1730 var det kvartermästaren på Södermanlands infanteriregemente, överkammarherren och generalmajoren över landfästningen baron Michael Törnflycht som bebodde gården. Därutöver fanns fyra torp och ett skomakarboställe på gårdens marker. Delar av gårdsbebyggelsen vid Stora Ålberga finns kvar sydost om kyrkan. Tomten är bebyggd med en mangårdsbyggnad från 1772.

Längre fram under 1700-talet och in på 1800-talet fanns Övre hammaren och Nedre hammaren, den senare hade två hamrar. Hamrarna lades ner under 1800-talets första hälft. Därutöver fanns spiksmedjor på bruket vilka var i drift till 1870-talet. Det var ett uttryck för att bruket ställde om sin verksamhet som en följd av att småskalig järnframställning hade blivit olönsamt. Ytterligare ett led i omställningen var att fokusera på jordbruket vid nya Ålberga gård vars mangårdsbyggnad uppfördes 1856 på Hammarbys mark. Gården utvecklades till ett mönsterjordbruk i vilket flera gårdar i Kila och Lunda socknar kom att ingå. Vid sekelskiftet 1900 togs energi fortfarande ut ur ån inom ramen för Ålberga gård. Verksamheterna längs ån manufakturverk, ett tegelbruk, ett mejeri och senare även sågverk nyttjade denna mer småskaliga vattenkraftutvinning.

Under 1900-talets första hälft byggdes en damm i Ålbergaån vilket ledde till att flödet mellan Bysjön och dammen förvandlades till en vattenreservoar vilket innebar att Bysjöns vattenyta nära nog fördubblades. Det var ett led i utbyggnaden av det kraftverk som finns kvar i dag.

Av Ålberga bruks norra del, norr om väg E4, återstår i dag fysiska spår i form av bebyggelsestrukturens gruppering längs den väg som löper relativt högt och parallellt med ån i sin djupa fåra. Ytterligare en påminnelse om bruksdriften är det kraftverk med kraftverksdamm som via en markledning av trä utvinner vattenkraft ur ån.

I dag genomkorsas området av väg E4. Söder om E4:an fortsätter dalgången tills den når fram till Ålberga gård (gården från 1800-talet) och samhället Ålberga gård där Kila kyrka ligger och där det finns rester av industriell verksamhet vid ån.

Äldre fotografi av brukskontoret vid Överhamra som var en del av Ålberga bruk. Käla: Sörmlands museum

Akvarell från 1834 utförd av brukspatron Erik Georg Danielsson (1815-1881). Bilden visar Ålberga bruk vid Överhamra. Till höger om bildens mitt syns brukskontoret i två våningar med brutet tak. Källa: Sörmlands museum

Huvudbyggnaden vid Ålberga gård (utanför fördjupningsområdet) som uppfördes 1856. Källa: Sörmlands museum

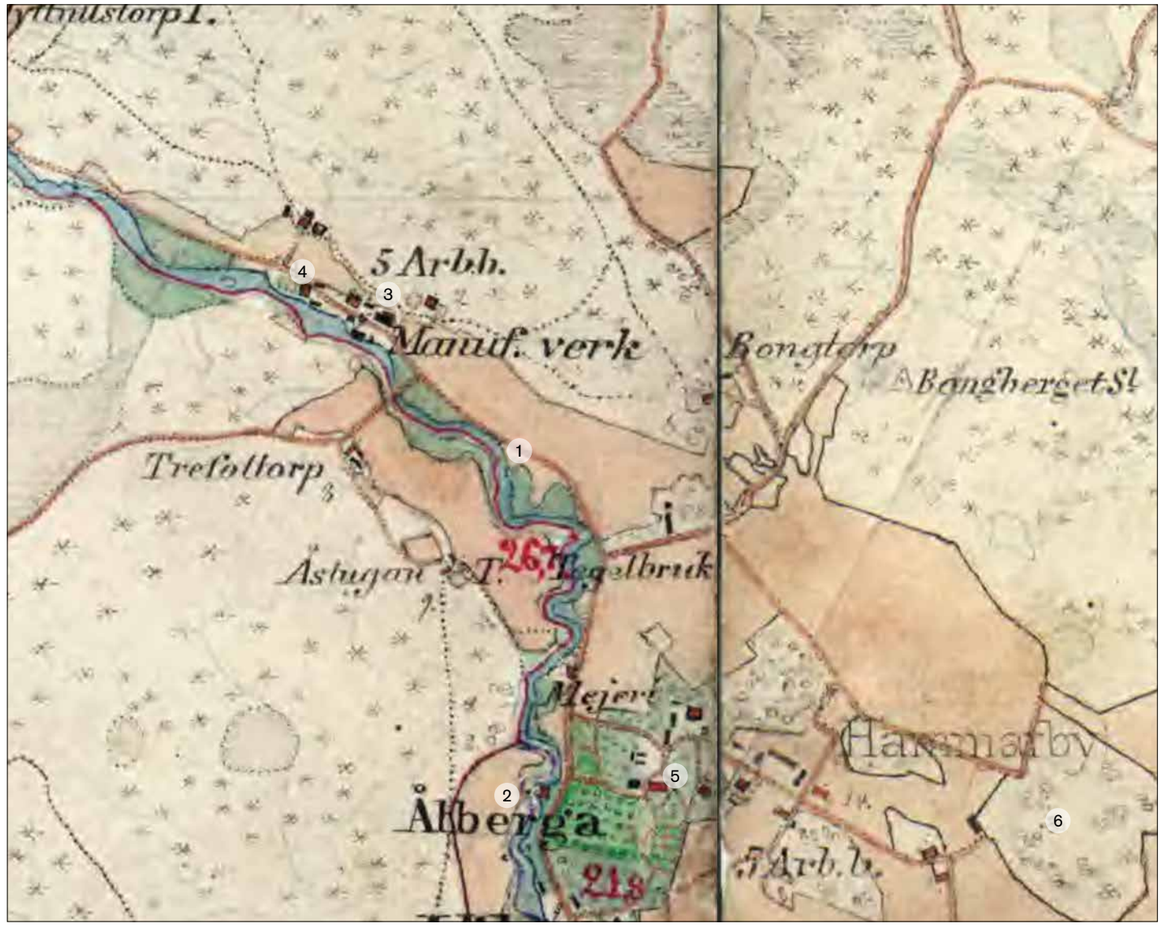

1897-1901
Häradsekonomiska kartan med Ålbergaån (1), Ålberga täppor (2), Ålberga bruk (3), brukskontoret vid Överhamra (4), Ålberga gård (5) och Hammarbys gamla tomt (6). Stora Ålberga ligger längre söderut (utanför bild). Karta från Lantmäteriet.

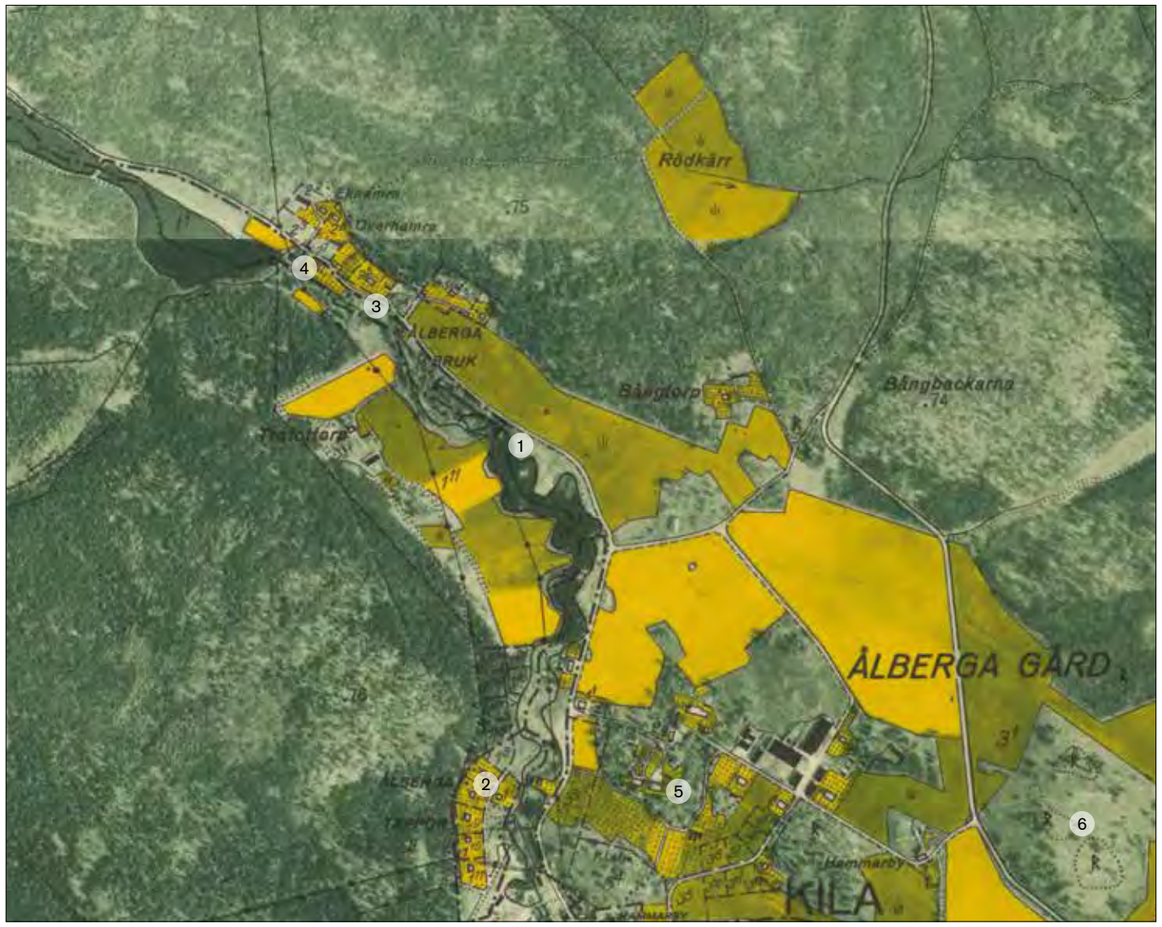

1956
Ekonomiska kartan md Ålbergaån (1), Ålberga täppor (2), Ålberga bruk (3), brukskontoret vid Överhamra (4), Ålberga gård (5) och Hammarbys gamla tomt (6). Stora Ålberga ligger längre söderut (utanför bild). Karta från Lantmäteriet.

Vy 1. Vy mot norr som visar dagens bebyggelse vid Ålberga bruk.

Vy 2. Vy mot söder (ungefär från samma läge som vy 1) som visar vattenledningen. Kraftverket och väg E4 syns i bakgrunden.

Vy 3. Vy mot söder med väg E4:ans passage över Ålbergaåns dalgång.

Vy 4. Vy mot söder med väg E4:ans passage över Ålbergaåns dalgång. Till höger syns igenvuxen f.d. jordbruksmark.

Värdebärande kulturhistoriska karaktärer

Vyer, siktlinjer-blickfång samt bebyggelselägen
Kulturlandskapets förutsättningar utgörs av Ålbergaåns djupa fåra medan bebyggelsen ligger i huvudsak förlagd till åns nordöstra sluttning. Norrut har vattendammen förvandlat ån till en vattenreservoar som står i direkt förbindelse med den ursprungliga Bysjön ännu längre norrut. Söder om dammen fortsätter ån i en vattenledning som för vattnet vidare förbi Ålbergas bruksmiljö till ett kraftverk direkt norr om väg E4. Här breddar sig landskapet och blir en uppodlad dalgång som i viss mån är svår att uppleva p.g.a. väg E4:ans barriärverkning och ytor med igenväxta åkrar och ängar. Längre söderut öppnar landskapet sig österut ner mot Ålberga gård. Förbi Kila kyrka gör ån en sväng österut och rinner sedermera ut i Vretaån. Vid den punkten börjar Kilaåns dalgång.

Viktiga vyer finns utmed den trånga dalgången vid Ålberga bruk. Vy 1 visar brukskontoret och annan bebyggelse vid Överhamra och vy 2 vattenledningen som ligger parallellt med ån. Vy 3 och 4 visar hur dalgången breddar sig vid väg E4:ans passage samt delar av dalgångens igenvuxna västra slänter (till höger på vyerna).

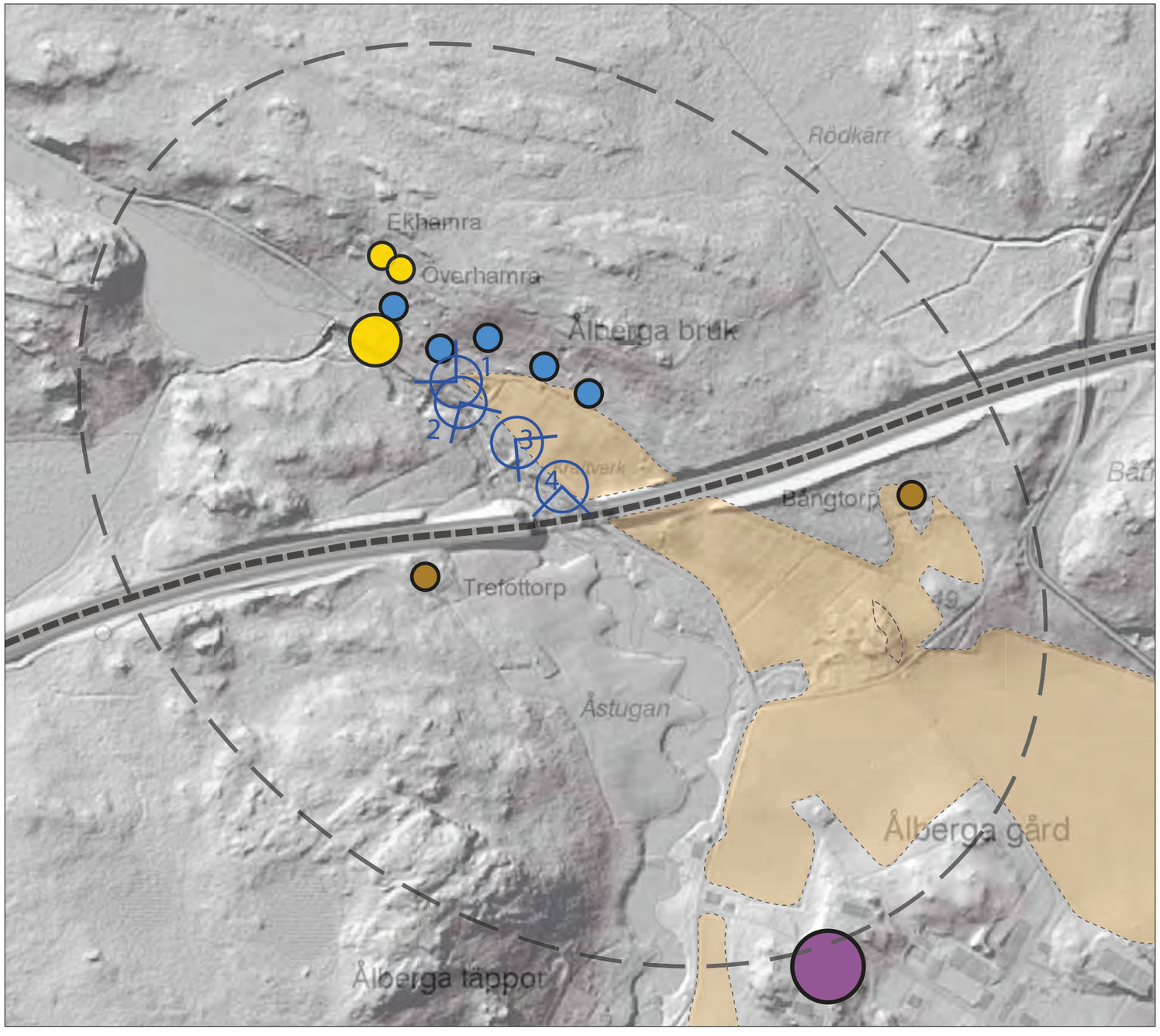

Karta: Vyer, siklinjer–blickfång samt bebyggelselägen

- Sockencentrum
- Herrgårdsbebyggelse
- Bymiljö
- Brukskontoret, Överhamra
- Övrig bebyggelse från brukstiden
- Torp och småjordbruk
- Arbetarbostäder och villor, 18- och 1900-tal
- E4, visuell barriär
- Viktig vy, löpnummer hänv. till fotografi på s. 114
- Dalbotten

4.8.3 Herrbråten

Historik

En sent uppodlad dalgång
Herrbråten är ett odlings- och beteslandskap med branta sluttningar ner mot Vretaåns meanderformade fåra. Området är en fortsättning av Kiladalen åt nordväst, i övergången mot Kolmårdens storskog.

Denna del av dalgången var inte uppodlad så sent som på 1500-talet. På samma sätt som var vanligt i Värmland koloniserades området av finnar som initialt fick arrendefrihet mot att de bröt ny mark. Namnet Herrbråten härrör från den ursprungliga byn som bestod av fem frälsehemman. I Kila sockens skogsmarker fanns även Lövbråten och Norrhorsbråten d.v.s. områden där ny mark bröts genom svedjebruk. Karaktäristiskt för finnkoloniseringen var att byarna bestod av flera tätt liggande hemman. På en geometriska karta från 1727, som också fungerade som beskattningsunderlag, är området redovisat, men inte lika nogrannt avtecknat och beskrivet i text som de av Virå bruk och Stavsjö bruk omgivande skogarna. Fem små symboler anger gårdsbebyggelsens geografiska lägen med en text som lyder "Frälse - Hemmanen Herrebråten med sine intägor och Pretenderade - Skogs - mark." 1861 var gårdarna tre – "Westergård", "Herrbråten" (i dag Backgården) och "Nedergård". Av de ursprungligen fem gårdarna finns två kvar i dag – Backgården och Västergården.

Även om Herrbråten låg i en skogigt utkantsbygd så var det lättillgängligt, med dåtidens mått mätt, genom att det gick att nå via den gamla riksvägen.

Boningshus vid Bakgården, som tidvis även kallades för Herrbråten, på ett fotografi från 1947. Källa: Sörmlands museum

Byn Herrbråtens fem gårdar på kartan från 1727 (bildens övre halva). Byn låg vid den gamla riksvägen som på kartan löper från bildens övre kant ner till Stavsjön i bildens nedre kant. Källa: Lantmäteriet

1897-1901
Häradsekonomiska kartan. Vretaån (1), Backgården (2), Västergården (3) och gamla riksvägen (4). Den öppenhet som de som bröt ny mark under 1500-talet åstadkom är fortfarande tydlig vid sekelskiftet 1900. De uppodlade åkrarna på ömse sidor om Vretaån är ett resultat av att jordbruk bedrivits här kontinuerligt. Karta från Lantmäteriet.

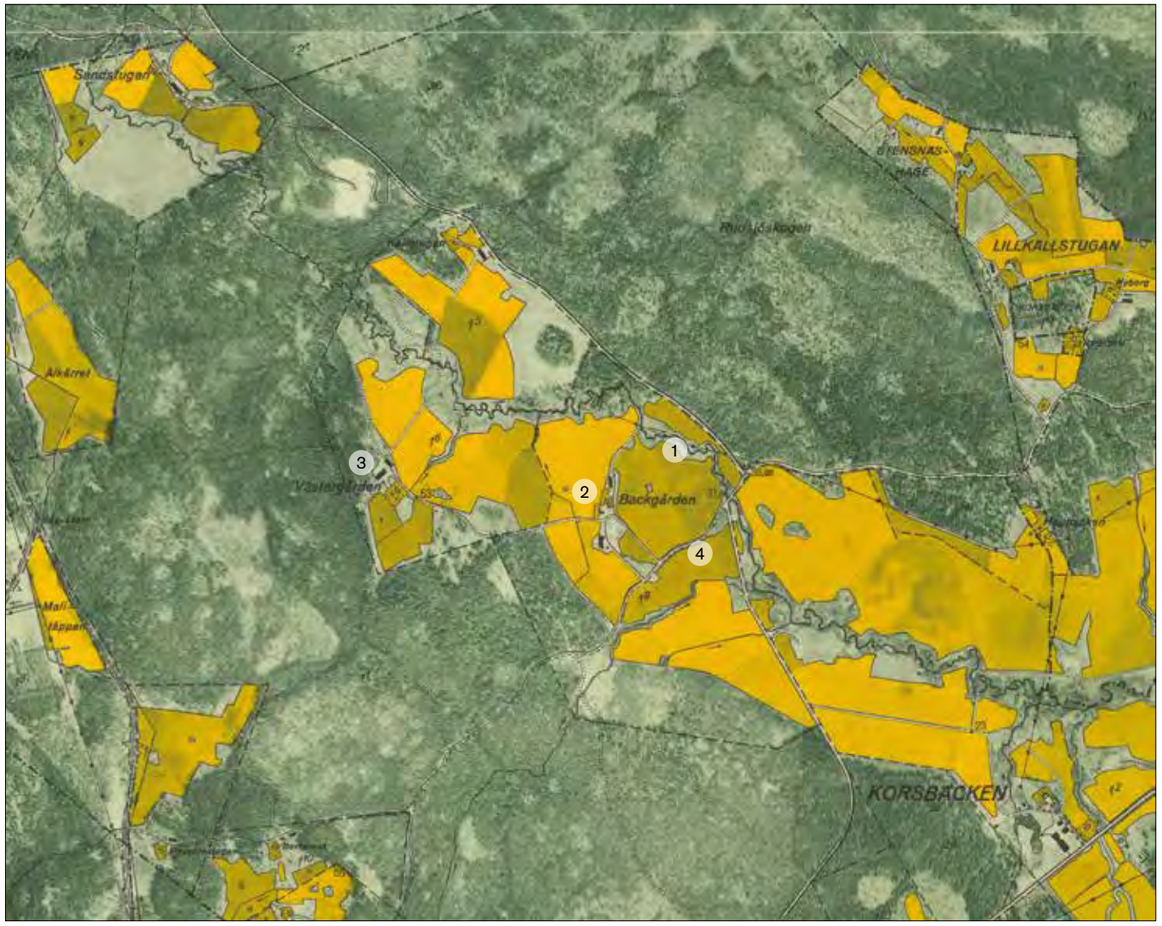

1956
Ekonomiska kartan. Vretaån (1), Backgården (2), Västergården (3) och gamla riksvägen (4). På 1950-talet kvarstår öppenheten med den viktiga skillnaden att delar av åkermarken ställts om till ängs- eller hagmark. Karta från Lantmäteriet.

Vy 1. Gamla vägens passage genom dalgången med väg E4 som skär av den. Backgården syns till höger. Sikt mot sydväst.

Vy 2. Vy över dalgången mot sydöst med Vretaån till höger och väg E4 i fjärran.

Vy 3. Gamla vägens passage genom dalgången sett från södra sidan.

Vy 5. Överblick över dalgången sett från Källstugan. Västergården syns i bildens mitt. Vy mot sydväst.

Vy 4. Överblick över dalgången med Vretaån i förgrunden och Backgården i bakgrunden. Väg E4:ans vägbank anas till vänster. Vy mot sydväst.

Värdebärande kulturhistoriska karaktärer

Vyer, siktlinjer-blickfång samt bebyggelselägen
Kulturlandskapet består av Vretaåns djupa fåra, de uppodlade och betade markerna på sluttningarna ned mot ån och dalgångens skogskanter.

Gamla vägen (Eriksgatan) korsar dalgången i närheten av väg E4 och fortsätter på båda sidorna som skogsväg. När E4 drogs klipptes gamla vägen i ett läge söder om Backgården, utan att en passage byggdes, vilket fragmenterade sträckningen.

Viktiga vyer finns utmed gamla vägens sträckning. Vy 1 mot sydväst visar gamla vägens passage genom dalgången och väg E4 som skär av den. Backgården syns till höger. Vy 2 visar hur dalgången fortsätter mot sydöst med Vretaån till höger, väg E4 syns i fjärran. Vy 3 visar gamla vägens björkkantade vägbank (t.h. och t.v. i bild) genom dalgången sett från södra sidan, väg E4 klipper vägen i bildens mitt. Vy 4 mot sydväst visar en överblick över dalgången med Vretaån i förgrunden och Backgården i bakgrunden. Vy 5 visar en liknande överblick fast nu sett från Källstugan mot Västergården.

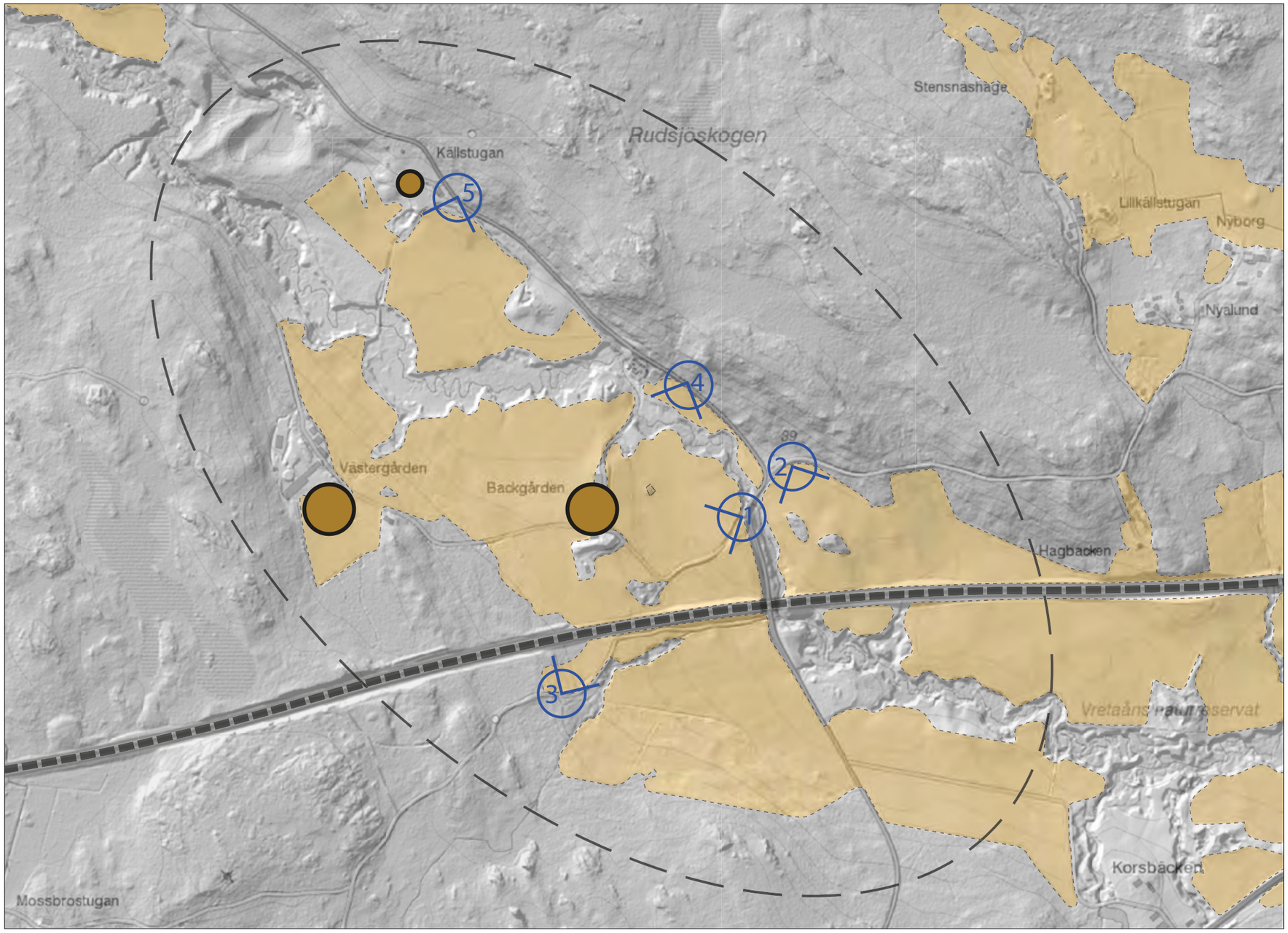

Karta: Vyer, siklinjer–blickfång samt bebyggelselägen

- Sockencentrum
- Herrgårdsbebyggelse
- Bymiljö
- Gårdsmiljö
- Torpmiljö och mindre nybyggen
- Arbetarbostäder, 1900-tal
- E4, visuell barriär
- Viktig vy, löpnummer hänv. till fotografi på s. 118
- Dalbotten

4.8.4 Gamla vägen mellan Vreta och Stavsjö

Historisk bakgrund

En ålderdomlig landsvägsmiljö
Ett avsevärt stycke av den f.d. landsvägsmiljön mellan Vreta i Södermanland och Krokek i Östergötland är riksintresse för Kulturmiljövården. Drygt hälften av stäckan Vreta - Stavsjö (ca. 3-4 mil) faller inom OLP3:s spårlinjekorridor.

Vad var en Eriksgata?
Den gamla vägen kallas även, något oegentligt för Eriksgatan. Vägsträckningen utgör ett avsnitt av den medeltida landsvägen genom Svealand och Götaland. Enligt de medeltida landskapslagarna skulle den nysvurne kungen rida med sitt följe genom de olika landskapen för att, av respektive lagsaga, bekräftas som legitimt vald kung. Eriksgatan inleddes vid Mora sten i Uppland där kungen svor eden och fortsatte genom de viktiga orterna i övriga landskap - Södermanland, Östergötland, Småland, Västergötland, Närke, Västmanland och åter i Uppland.
På vägen söderut genom Södermanland nåddes Nyköping varifrån vägen gick vidare längs Kilaån, Vretaån och in i Kolmården. Det är en del av denna sträcka som utgörs av den här studerade landsvägsmiljön.

Gamla vägen från Vreta till Stavsjö
Vägmiljön har karaktären av äldre tiders färdväg och används för lokaltrafik av boende i anslutning till den. Vägsträckningen är variationsrik både i sid- och höjdled eftersom den vid anläggandet har anpassats till topografin. Längs vägen finns karakteristiska väghistoriska kännetecken som granitpållare som burit vägräcken, stenmurar, vägbanksuppbyggnader, i vissa fall kallmurade.

I öster finns Vreta f.d. gästgiveri som är en kulturhistoriskt intressant miljö varefter vägen slingrar genom skog och över en dalgång innan den korsar väg E4 första gången. Därefter går vägen höglänt i ett skogsparti, uppe på förkastningsbranten, norr om Vretaåns dalgång och visuellt skyddat från väg E4. Här passerar Gamla vägen flera torp, boställen och fornlämningar. Därefter slingrar vägen genom jordbrukslandskapet Herrbråten och strax efter att den viker söderut korsas den av väg E4 för andra gången. Hit är Gamla vägen farbar med bil men förbindelse över eller under väg E4 saknas. På södra sidan om väg E4 fortsätter den som gång- och cykelväg genom betesmark som övergår i skog där skicket på vägen gör den svår att använda. Väl framme vid Stavsjön har vägen sin kanske mest genuina utformning med vägbank på kallmur längs Sågkärret och ett naturskönt läge på väg mot Stavsjö via Gamla skolan. I partiet från Nykvarn vid Sågkärret till Stavsjö är den riksintressanta kulturmiljön särskilt bred eftersom det norr om sjöarna vid olika tider har funnits flera parallella vägsträckningar, bl.a. hålvägar. Väg E4 skär genom hela det området men en knappt skönjbar nordlig vägsträckning går från Nykvarn genom skogen som åter blir farbar vid byn Rosenberg där vägen återigen korsas av väg E4:ans på och avfarter norr om Stavsjö.

Landsvägen ersätts av Riksväg 1 och Europaväg 4
Det aktuella avsnittet av den Gamla landsvägen spelade ut sin roll när den växande bilismen gjorde det nödvändigt att anlägga en bredare och rakare landsväg på 1940-talet - Riksväg 1. I vissa sträckor sammanföll den s.k. Riksettan med den befinliga landsvägen medan andra stäckor var nya och tog en genare väg genom landskapet. Det faktum att behovet av den gamla vägen drastiskt sjönk innebar att vägen Vreta - Stavsjö - Krokek föll i glömska, en glömska som bidrog till att vägen bevarades.

Det internationella vägsystemets utbyggnad inleddes för Sveriges del genom undertecknandet av FN:s konvention om europavägar 1961. Europaväg 4 byggdes ut i etapper från 1970-talet och sträckan vid Stavsjö byggdes så sent som 1994. Väg E4 kom i sitt nya läge att skära av Gamla vägens böjda form i tre punkter. Det faktum att Gamla vägen skurits av och att den påverkas av effekter från väg E4 som buller och visulla barriäreffekter har negativ verkan på Gamla vägens kulturhistoriska värde.

Gamla vägen vid Herrbråten. E4 bryter vägens samband.

Gamla vägen i skogen uppe på förkastningsbranten.

Gamla vägen i skogen uppe på förkastningsbranten.

Gamla vägen vid Rosenberg i norra Stavsjö.

Gamla vägen vid Herrbåten. Fotografen har väg E4 i ryggen.

Gamla vägen till höger som körväg i betesmark. Mot nordost: i bildens fond till vänster syns väg E4 och Herrbåten.

Bilden visar hur väg E4 korsar Gamla vägen. Mot nordost: i förgrunden kan vägen anas i betesmarken och bortom väg E4 böjer den av genom Herrbråten.

Gamla vägen i Stavsjö vid Stavsjön.

Gamla vägens sträckning i dag bevarade delar. Vägen fortsätter västerut från Stavsjö mot Krokek, en sträcka som inte ingår i Ostlänken paket 3. Häradsekonomiska kartan från 1897-1901 har använts som underlag.

Karta: Bevarade sträckningar av Gamla vägen

I dag bevarad sträckning lagd ovanpå häradsekonomiska kartan.

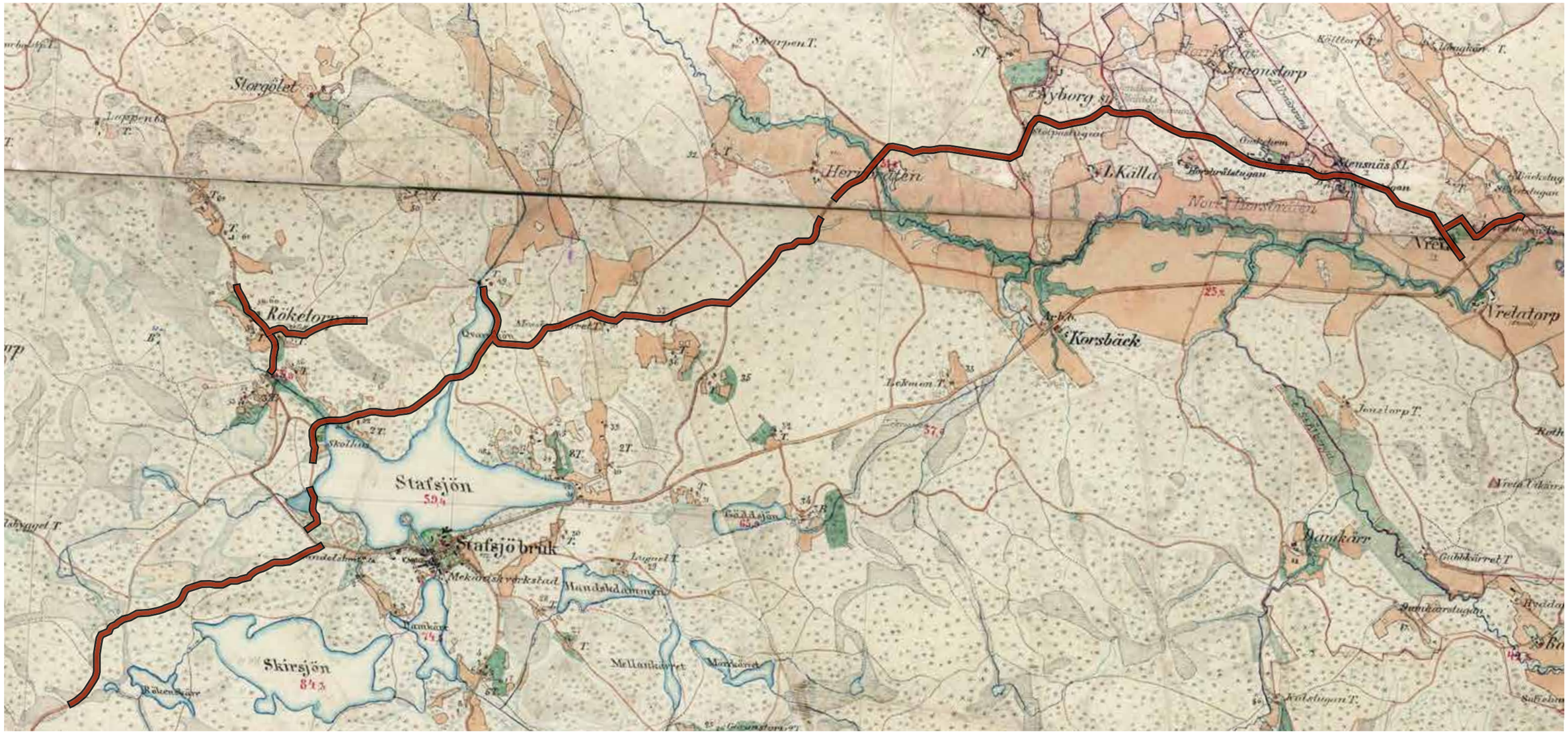

Värdebärande kulturhistoriska karaktärer

Välbevarade bebyggelsemiljöer

Rosenberg
Småskalig och ålderdomlig gårdsmiljö med ett flertal träbyggnader och storvuxna träd.

Gamla skolan
Den gamla skolan ligger vid Stavsjöns västra strand. Byggnaden finns med på häradsekonomiska kartan från omkring år 1900.

Vreta gästgiveri
I Vreta har det funnits gästgiveri och krog sedan 1660-talet. Huvudbyggnaden vid gästgiveriet är från 1699. Den byggdes om och fick dagens karaktär på 1860-talet.

Ett urval av ålderdomliga vägavsnitt

Vägen över Herrbråten
Gamla vägen går till större delen i skog men vid Herrbråten korsar vägen den öppna dalgången. Vägen kantas av björkar och omges av åkrar och betesmarker. I den västra delen av dalgången tar vägen abrupt slut vid väg E4.

Vägen norr om Stavsjön och öster om Sågkärret
Den gamla vägen löper väster och norr om Stavsjön. I väster går vägbanken över ett näs, gör ett avbrott för en av- och tillfart för E4:an, passerar den gamla skolan vid sjöns västra strand, över näset vid Sågkärret i norr och upp mot torpet Nykvarn. Vägen ligger på flera ställen i sluttande terräng och vägbanken är där uppbyggd med kallmurad fältsten.

Vägen vid Rosenberg
Stora delar av det gamla vägnätet nodost om Stavsjön är övergivet som en följd av att väg E4 drogs genom området på 1990-talet. Öster om Rosenberg finns dock en halv kilometer bevarad väg som följer terrängens kurvor och som rundar Rosenbergs gårdstomt.

Gården Rosenberg.

Gamla vägen vid Rosenberg.

Gamla skolan vid Stavsjö.

Gamla vägen på bank av kallmurad sten i sluttningen ner mot Sågkärret.

Gamla vägen vid Stavsjöns västra strand.

Kulturhistorisk värdering
Fördjupningsområdet motsvarar den vägmiljö mellan Vreta och Stavsjö som är den östra sträckningen av riksintresseområdet Gamla vägen Stavsjö – Krokek. De bevarade delarna av den medeltida landsvägsmiljön utgör ett stort kulturhistoriskt värde. Helhetsmiljö: Klass 3. Ingår i riksintresseområde för kulturmiljövården – Gamla vägen Stavsjö - Krokek [D 58] (Kila sn) 6511/1534

Dokumentvärde: Sträckning för medeltida huvudväg som binder samman Svealand med Götaland. Inom OLP 3 finns den del av Eriksgatan som leder från Stavsjö (47) i väster via Vretaån (48) till Vreta f.d. gästgiveri (49) i öster. Längs den gamla vägen finns ett antal väghistoriska beståndsdelar från olika tider - kallmurade vägbankar, milstolpar, räckesstolpar och hålvägar. Delar av vägen används och har därför förnyats kontinuerligt medan andra avsnitt är övergivna. Vägen representerar ett stort kulturhistoriskt värde – samhällshistoriskt och teknikhistoriskt värde.

Upplevelsevärde: Vissa vägavsnitt upplevs som autentiska där vägmiljön förmedlar upplevelsen av att färdas genom större skogsområden i äldre tid. Häri ligger ett stort miljöskapande värde. Bitvis är vägmiljöns kulturhistoriska värde kraftigt påverkat t.ex. av väg E4 (50) som korsar den på fyra platser. Det faktum att vägen i delar bevarats som fornlämning, i delar fortfarande brukas och att den brutits p.g.a. att nya vägsystem överlagrats bidrar till det höga kontinuitetsvärde som vägmiljön har. Vägsträckningen har ett betydande pedagogiskt värde i partier där den är kantad av bebyggelse, t.ex. genom skogen vid Stavsjö bruk (51) och höglänt i Kiladalens sluttning mot norr (52), eller genom uppodlat kulturlandskap.

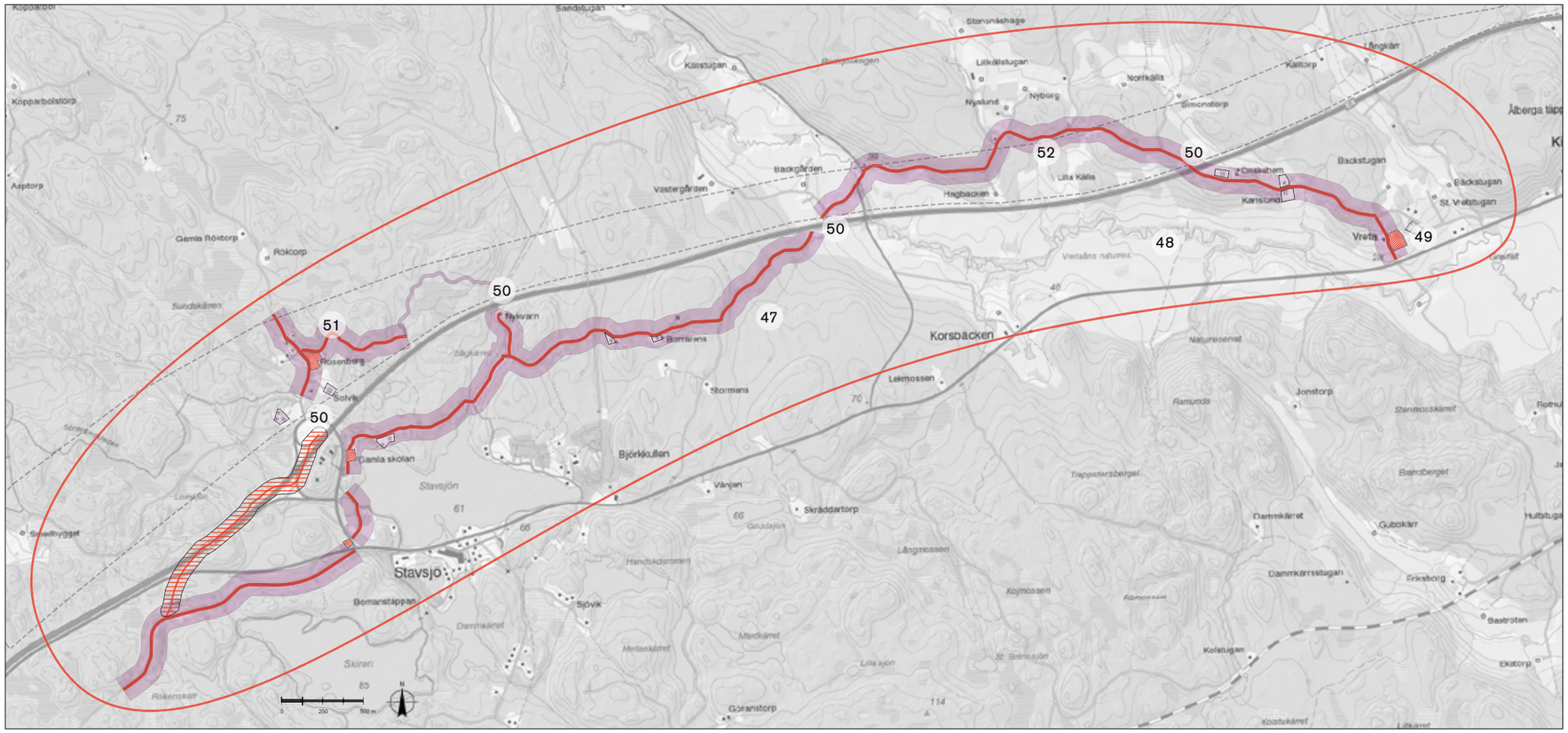

Kulturmiljö, värdering

- Sammanhängande kulturmiljö klass 3
- Objekt klass 3
- Objekt klass 2
- Objekt klass 1

Kulturmiljö, symbol

- Gamla vägen
- Värderad bebyggelse
- Avgränsning korridor

5 Källhänvisning

Digitala källor
Lantmäteriverket (LM): Historiska kartor (geometriska kartor från 1600-talet, skifteskartor från 1700- och 1800-talen, häradsekonomiska kartan från 1897-1901, ekonomiska kartan från 1958)

Länsstyrelsen Södermanlands län: Nyköpingsåns dalgång, motivering och uttryck för riksintresset samt kunskapsunderlag (http://www.lansstyrelsen.se/Sodermanland/Sv/samhallsplanering-och-kulturmiljo/planfragor/riksintressen/kulturmiljo/nykoping/Pages/nykopingsans-dalgang.aspx)

Länsstyrelsen Södermanlands län: Gamla vägen Stavsjö - Krokek, motivering och uttryck för riksintresset samt kunskapsunderlag (http://www.lansstyrelsen.se/sodermanland/Sv/samhallsplanering-och-kulturmiljo/planfragor/riksintressen/kulturmiljo/nykoping/Pages/gamla-vagen-stavsjo---krokek.aspx)

Geodatakatalog, Länsstyrelsen Södermanlands län

Fornsök (FMIS, Riksantikvarieämbetets nationella fornminnesinformationssystem), Riksantikvarieämbetet (RAÄ)

Sveriges geologiska undersökningar (SGU): Jordartskartan och strandnivåkartan

Bebyggelseregistret

Kartor
Riksintressen Miljö, Banverket sept 2009

Vald korridor, Banverket mars 2010

Litteratur
Bygd och miljö, Del 2, En kulturhistorisk översikt av Nyköpings kommun. Stadsbyggnadskontoret, Nyköpings kommun.
Nyköping 1988

Cassel, Kerstin. 2004. Södermanlands län: vetenskapligt program. Nyköping: Sörmlands museum.

Cserhalmi, Niklas. Fårad mark: Handbok för tolkning av historiska kartor och landskap. Sveriges hembygdsförbund. Stockholm 1998

Hagerman, Maja. Försvunnen värld: om den största arkeologiska utgrävningen någonsin i Sverige. Norstedt. Stockholm 2011
Kulturhistoriskt värdefulla miljöer i Södermanland.
Sörmlandsbygden 1988:2

Holmblad, Lars G, Eriksgatan från medeltid till nutid, Carlssons 1993

Janzon, Kaj. 2006. Det medeltida Sverige. 2, Södermanland. 2, Hölebo och Rönö härader. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

Janzon, Kaj. 2013. Det medeltida Sverige. 2, Södermanland. 3, Jönåkers härad, Nyköpings stad. Stockholm: Riksarkivet.

Hölebo och Rönö härader. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
Myrdal, Janken (m.fl.). Det svenska jordbrukets historia. Bd 2-4. Natur och kultur i samarbete med Nordiska museet. Stockholm 1990, 2000, 2001

Regionalt kulturmiljöprogram 2013. Länsstyrelsen i Södermanslands län

Svenska gods och gårdar, västra Södermanland, 1938

Sörmlandsbygden 1988:1 och 2, Södermanlands hembygdsförbund

Werne, Finn. Böndernas bygge: Traditionellt byggnadsskick på landsbygden i Sverige. Wiken, Höganäs 1993

Vägar i Södermanlands län. Inventering av allmänna vägar.
Södermanlands museum 1979

Åkerlund, Agneta (red.). 2002. Kulturell mångfald i Södermanland. Del 1. Nyköping: Länsstyrelsen, Södermanlands län.

Åkerlund, Agneta (red.). 2004. Kulturell mångfald i Södermanland. Del 2. Nyköping: Länsstyrelsen, Södermanlands län.

Opublicerat utredningsmaterial
Björklund, Samuel & Hed Jakobsson, Anna. 2015. Ostlänken: delsträckan Sjösa – Sillekrog. Tystberga, Bogsta och Lästringe socknar, Nyköpings kommun, Södermanlands län. Rapporter från Arkeologikonsult 2015:2821.

Bondesson, Wivianne. 2015. Ostlänken: Delen väg 608 – länsgräns Östergötland. Södermanlands län, Södermanland, Nyköpings kommun, Kila, Lunda och Stigtomta socknar. Arkeologisk utredning, etapp 1. Arkeologiska uppdragsverksamheten, rapport 2015:47.

Svensson, Ingeborg. 2014. Ostlänken: delen Nyköpings resecentrum. Nyköpings stad & socken, Nyköpings kommun, Södermanlands län. Sörmlands museum, arkeologiska meddelanden 2014:09.

Svensson, Ingeborg. 2016. Ostlänken Skavsta. Objekt 248, 251, 252, 253, 254, 255 & 392, delen Stigtomtavägen (väg 608)-Sjösa, Nyköpings socken & kommun, Södermanlands län. Arkeologisk utredning etapp 2. Sörmlands Arkeologi, rapport 2016:02.

Svensson, Ingeborg, Svensson Hennius, Jonas. 2015. Ostlänken: delen Stigtomtavägen (väg 608) – Sjösa. Svärta, Helgona, Nyköping, Stigtomta & Tuna socknar, Nyköpings kommun, Södermanlands län. Arkeologisk utredning, etapp 1. Nyköping: Sörmlands museum, arkeologiska meddelanden 2014:09.

Fornlämningar längs Ostlänken. Sträckan Silleskog - Stavsjö, Södermanlands län. KMV Forum, 2017-02-22.

Järnvägsutredning: Ostlänken, sträckan Järna – Norrköping (Loddby)
En del av Götalandsbanan. Banverket mars 2010

Järnvägsutredning: Ostlänken avsnitt Järna-Norrköping
Miljökonsekvensbeskrivning, Slutrapport september 2009
Banverket: Diarienr F08-10130/SA20, BSAB: 9610-01-040

Värdebeskrivningar Kulturmiljö
Bilaga 6 till Järnvägsutredning: Ostlänken avsnitt Järna-Norrköping

Miljökonsekvensbeskrivning – utställelsehandling december 2008
Banverket: Diarienr F08-10130/SA20, BSAB: 9610-01-040

Länsstyrelsernas beslut om godkännande av miljökonsekvensbeskrivning

Bilaga 9 till Järnvägsutredning: Ostlänken avsnitt Järna-Norrköping
Miljökonsekvensbeskrivning – utställelsehandling december 2008
Banverket: Diarienr F08-10130/SA20, BSAB: 9610-01-042

Järnvägsutredning: Ostlänken, Övergripande gestaltningsprogram
Bilaga 10 till gemensam del - Slutrapport september 2009
Banverket: Diarienr F08-10130/SA20, BSAB: 9610-01-040

PM – Ostlänken kulturmiljö och landskap
Underlag till tillåtlighetsprövning, 2014-05-18
Trafikverket: Diarienr TRV2014/4761

PM Ostlänken. Kulturmiljö i planläggning och genomförande, 2015-02-11. Trafikverket

Banverket. 2009. Järnvägsutredning. Ostlänken avsnitt Järna-Norrköping. Fördjupning – kulturmiljö. Bilaga 7 till miljökonsekvensbeskrivning – slutrapport september 2009.

Trafikverket. 2015. Riksintressen i Ostlänken. Risk för påverkan och skyddsåtgärder.

Ostlänken järnvägsutredning – kulturmiljöanalys
Underlagsrapport för miljökonsekvensbeskrivning. Delsträckor: 1 Järna–Skavsta/Nyköping och 2 Skavsta/Nyköping–Åby, 2006
Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar

Landskapsbild och områdets historia
Bilaga 1 till Ostlänken järnvägsutredning – kulturmiljöanalys.
Underlagsrapport för miljökonsekvensbeskrivning.
Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar
Ostlänken delen Långsjön-Sillekrog

Trosa kommun, Södermanlands län. Fördjupad landskapsanalys 2015-10-30

Trafikverket: OLP4-04-025-0000-0002
Ostlänken - delen Gerstaberg-Sillekrog
Södertälje och Trosa kommuner, Stockholms respektive Södermanlands län. Kulturarvsanalys 2015-10-30
Trafikverket: OLP4-04-025-0000-0007

6 Bilagor

6.1 Kartunderlag arkeologi

Karta mesolitikum. Den äldre stenålderns landskap var ett kust- och skärgårdslandskap där människorna ofta levde på strandnära platser i skyddade lägen. Kartan redovisar havsnivån 6000 f.Kr. (ljusblå) och 4000 f.Kr. (mellanblå). De boplatser och enstaka fynd som är kända har påträffats i riktade inventeringar och arkeologiska utredningar. Kartan ger därför en delvis skev bild som förmodligen kommer att modifieras av de kommande arkeologiska undersökningarna längs Ostlänken.

Karta bronsålder. Rösen, skärvstenshögar och hällristningar visar bronsåldersbygdernas utsträckning. Rösen anlades också ofta utanför bygderna, intill både vatten- och landvägar. De vattenfyllda sprickdalarna var viktiga kommunikationsleder som förband olika bygder med varandra och omvärlden. Nyköpingsåns dalgång utgjorde en led till bygderna vid sjösystemen i inlandet, och platsen där varorna lastades om, Släbro i utkanten av Nyköping, blev en viktig centralplats.

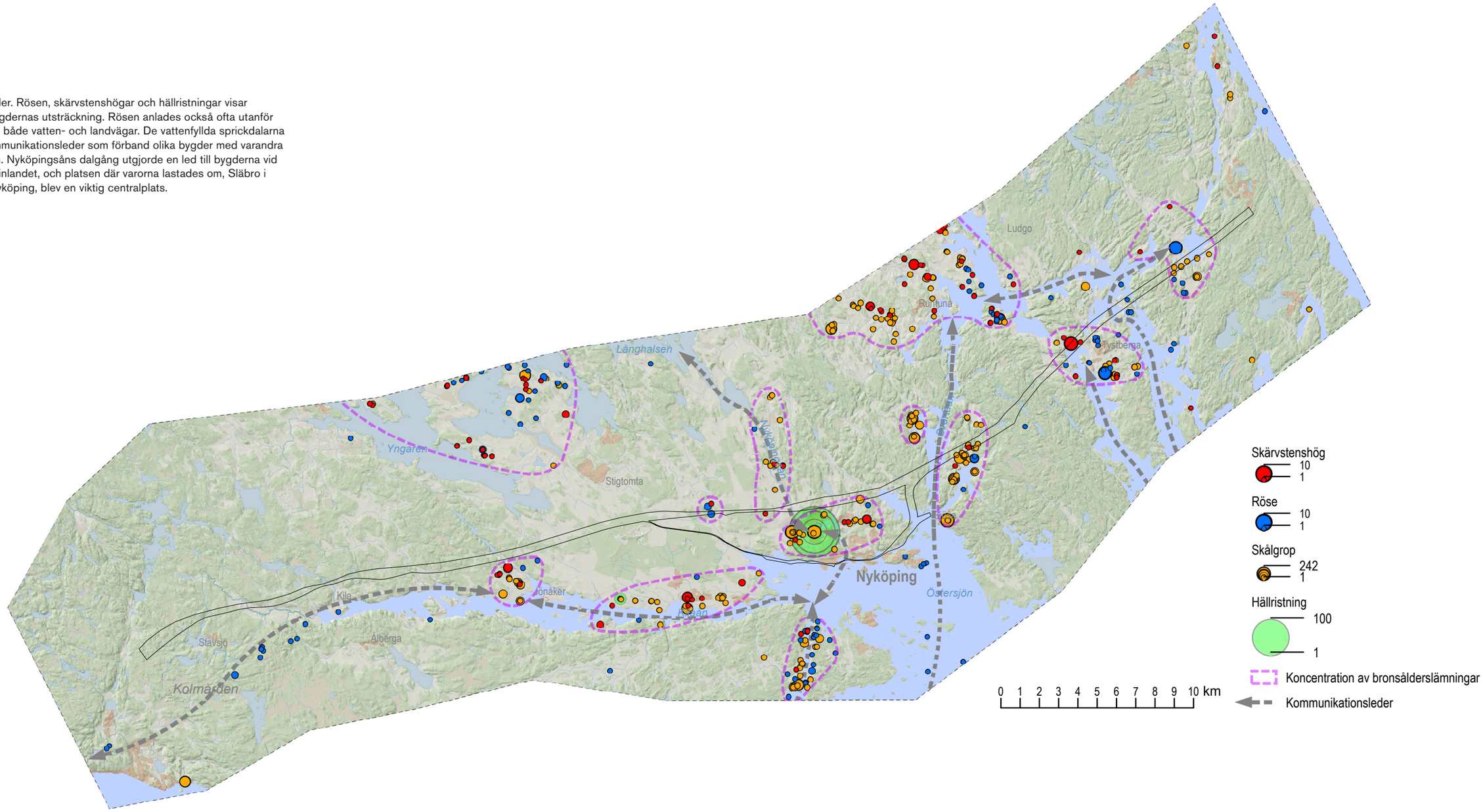

Karta järnålder. Utbredningen av järnåldersbygderna indikeras främst av gravfält och är i hög grad identisk med dagens odlingsbygder. De djupa skogsområdena, särskilt Kolmården, var av allt att döma obebyggda men användes säkert för jakt och kommunikationer. Ännu under järnåldern var Kilaåns dalgång och Svärtaåns dalgång till Runtuna- och Tystbergabygden seglingsbar.

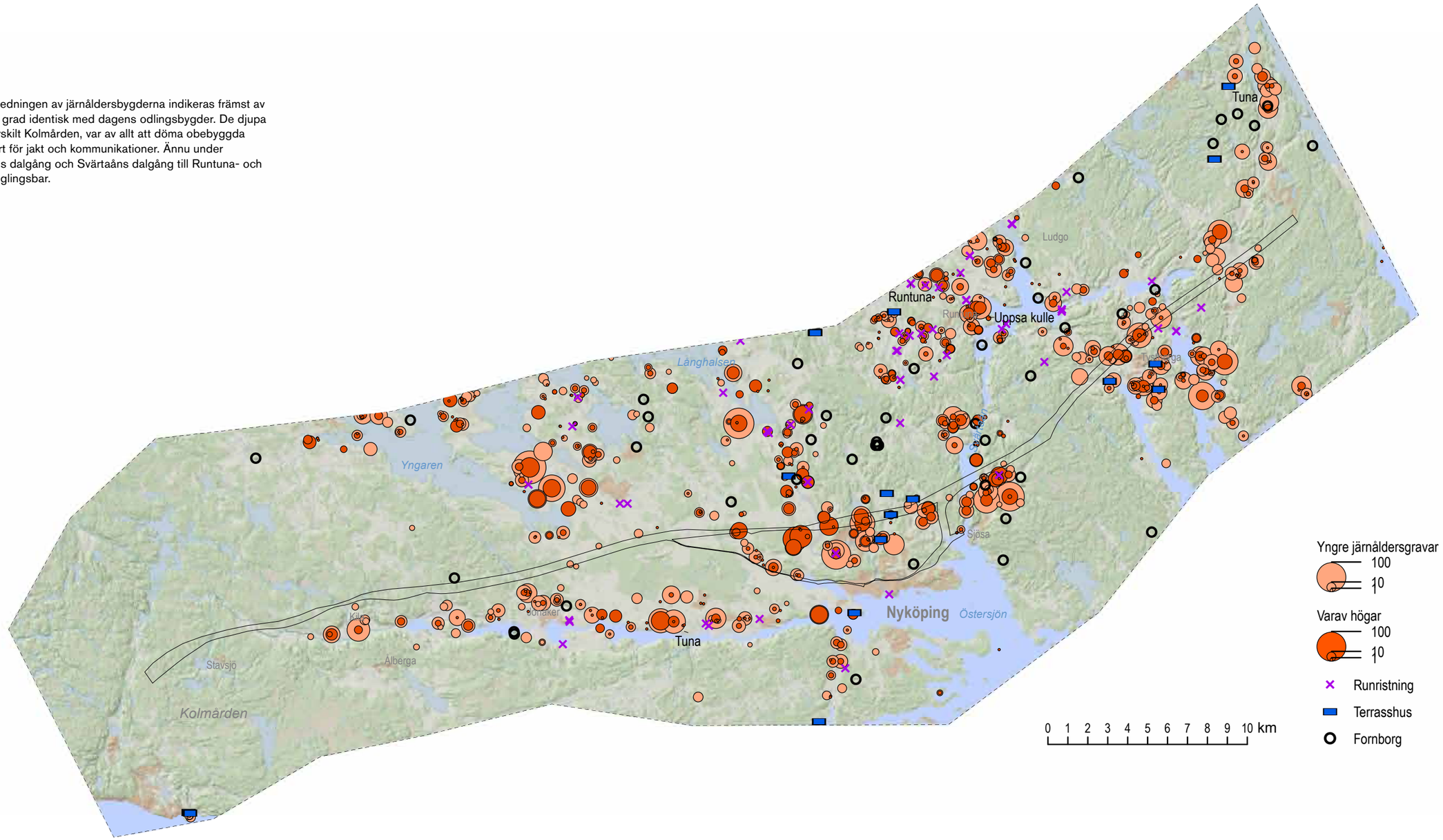

Karta medeltid. Den medeltida bebyggelsen är känd genom skriftliga källor. Landskapshandlingarna från mitten av 1500-talet ger den äldsta fullständiga redovisningen av bebyggelsebilden. I de gamla järnåldersbygderna låg gårdarna tätt och bildade ofta byar medan ensamgårdar dominerade i skogsbygderna. Staden Nyköping var en viktig hamn och knutpunkt varifrån vägnätet strålade ut.

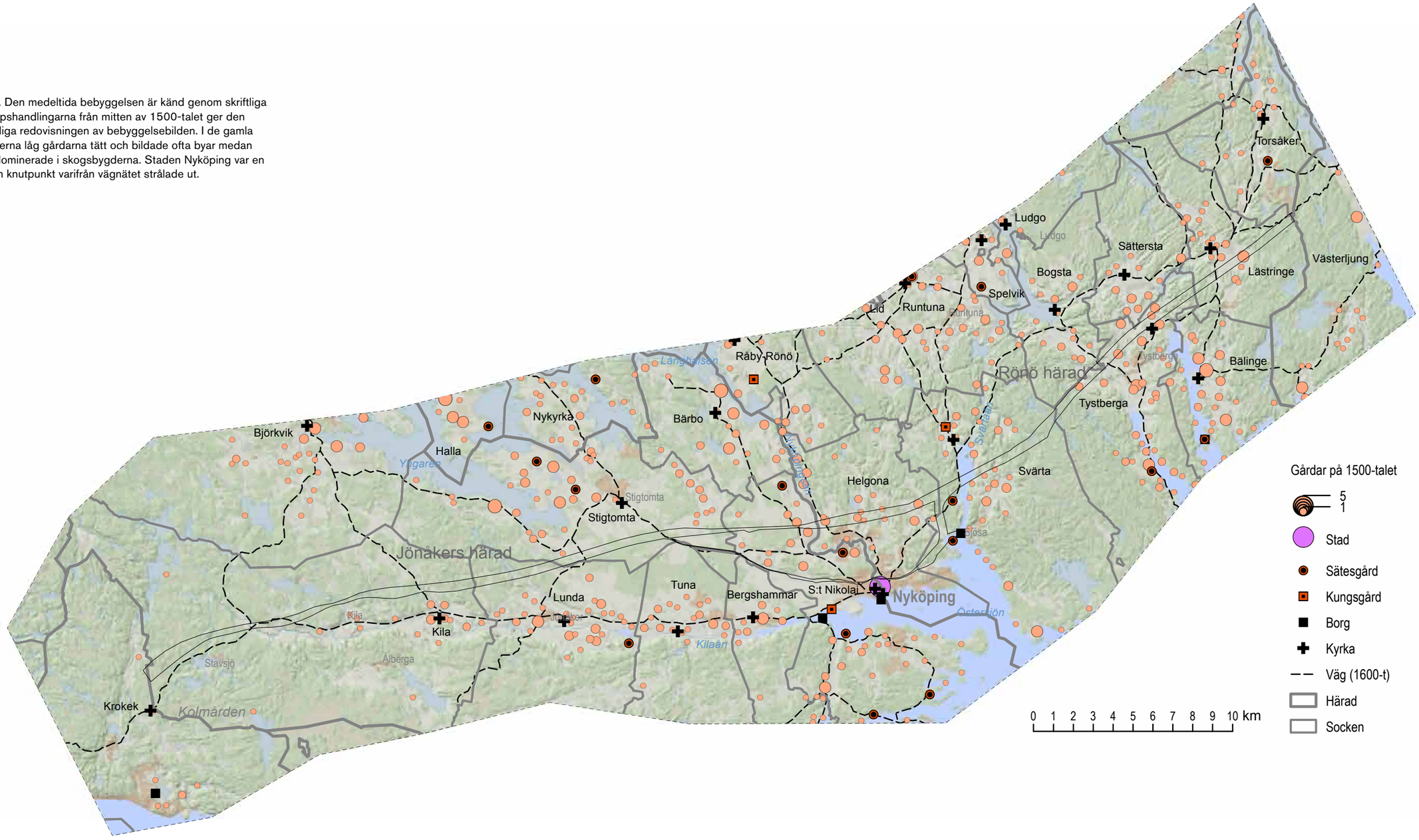

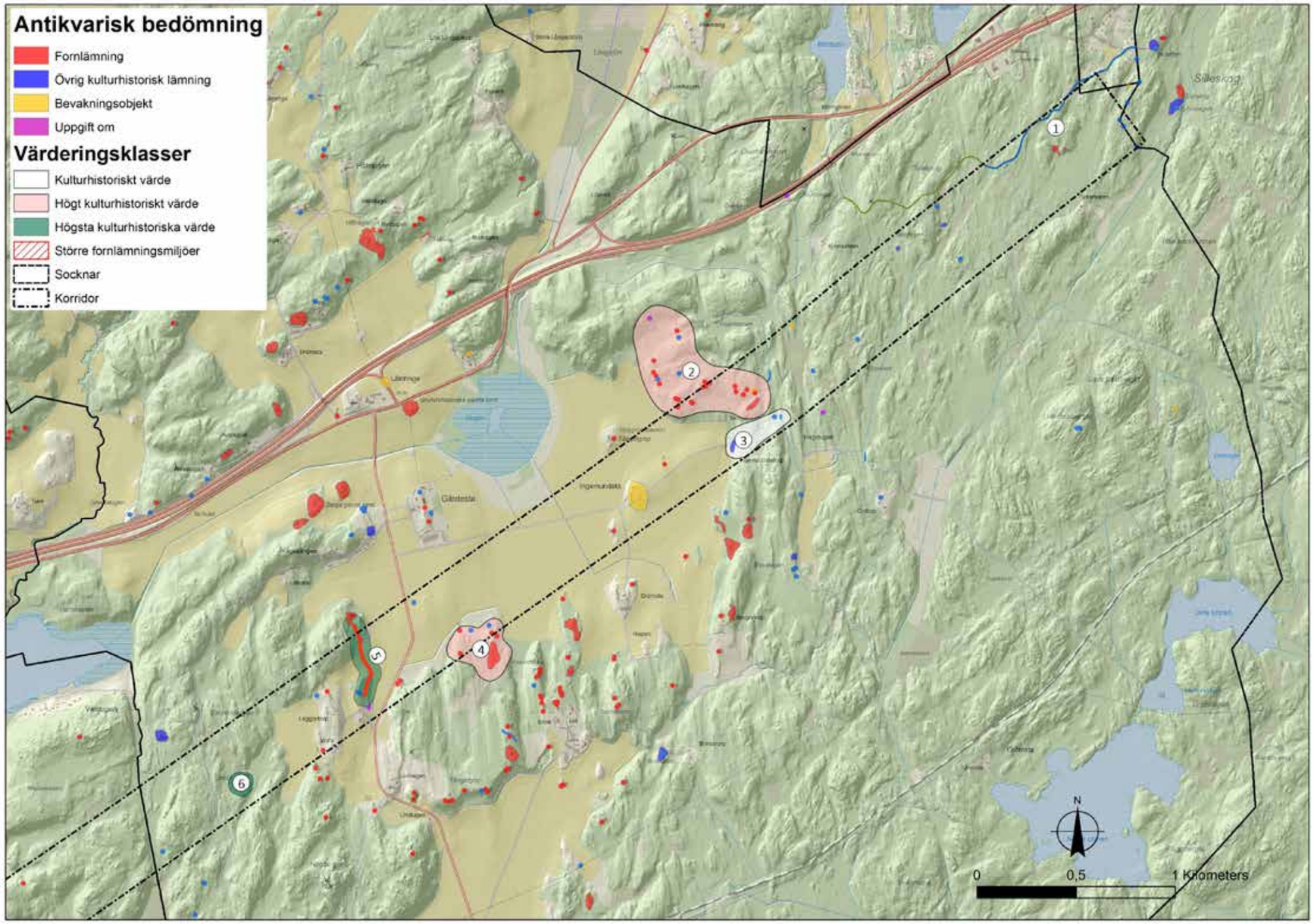

Norra delen av korridoren genom Lästringe socken.

Numren i kartan refererar till beskrivna objekt i kapitel 4.1: i texten, på fotografier och på väderingskarta "fornlämningar i korridor".

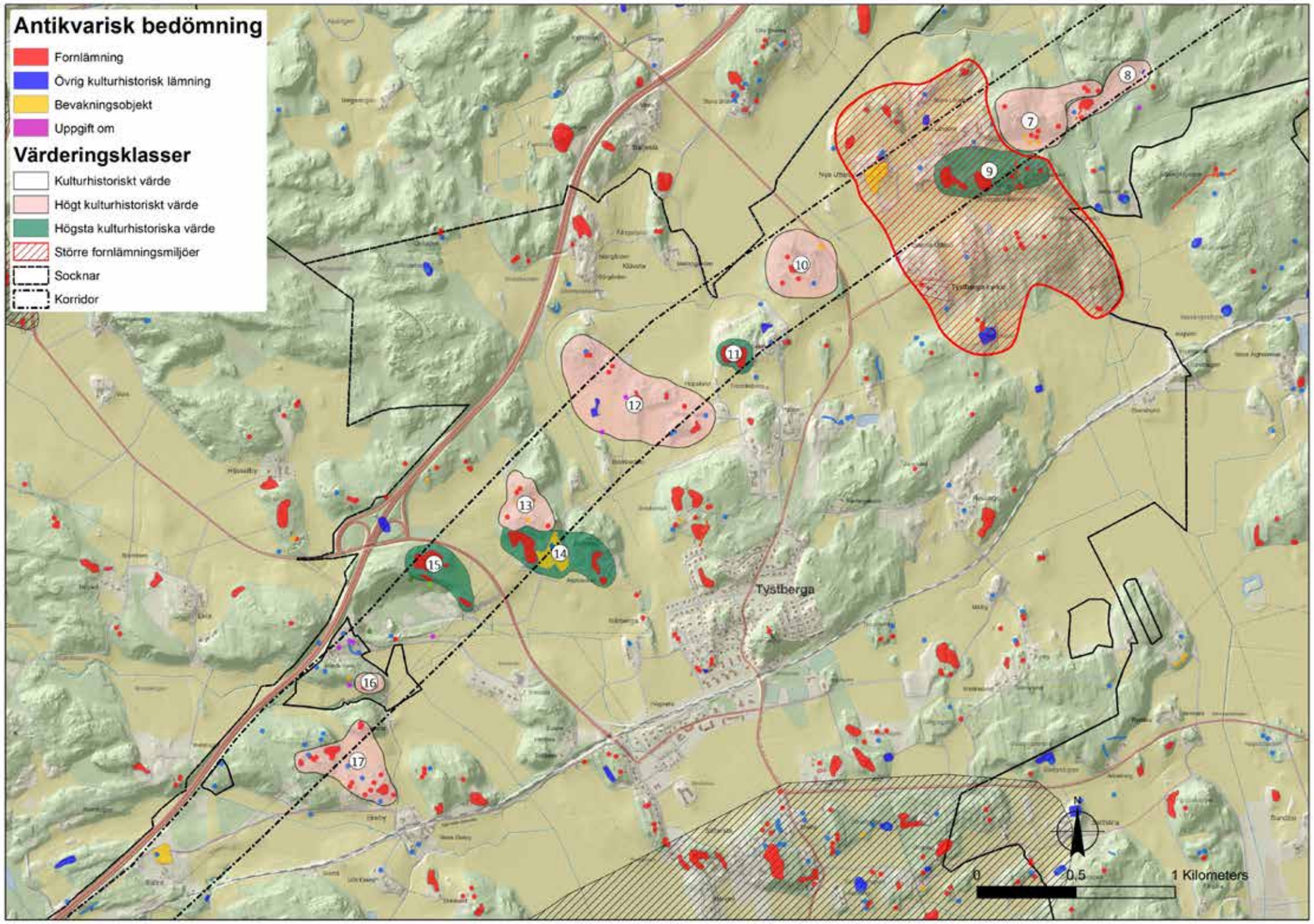

Korridorens läge genom Tystberga socken.

Numren 7-17 i kartan refererar till beskrivna objekt i kapitel 4.2: i texten, på fotografier och på väderingskarta "fornlämningar i korridor".

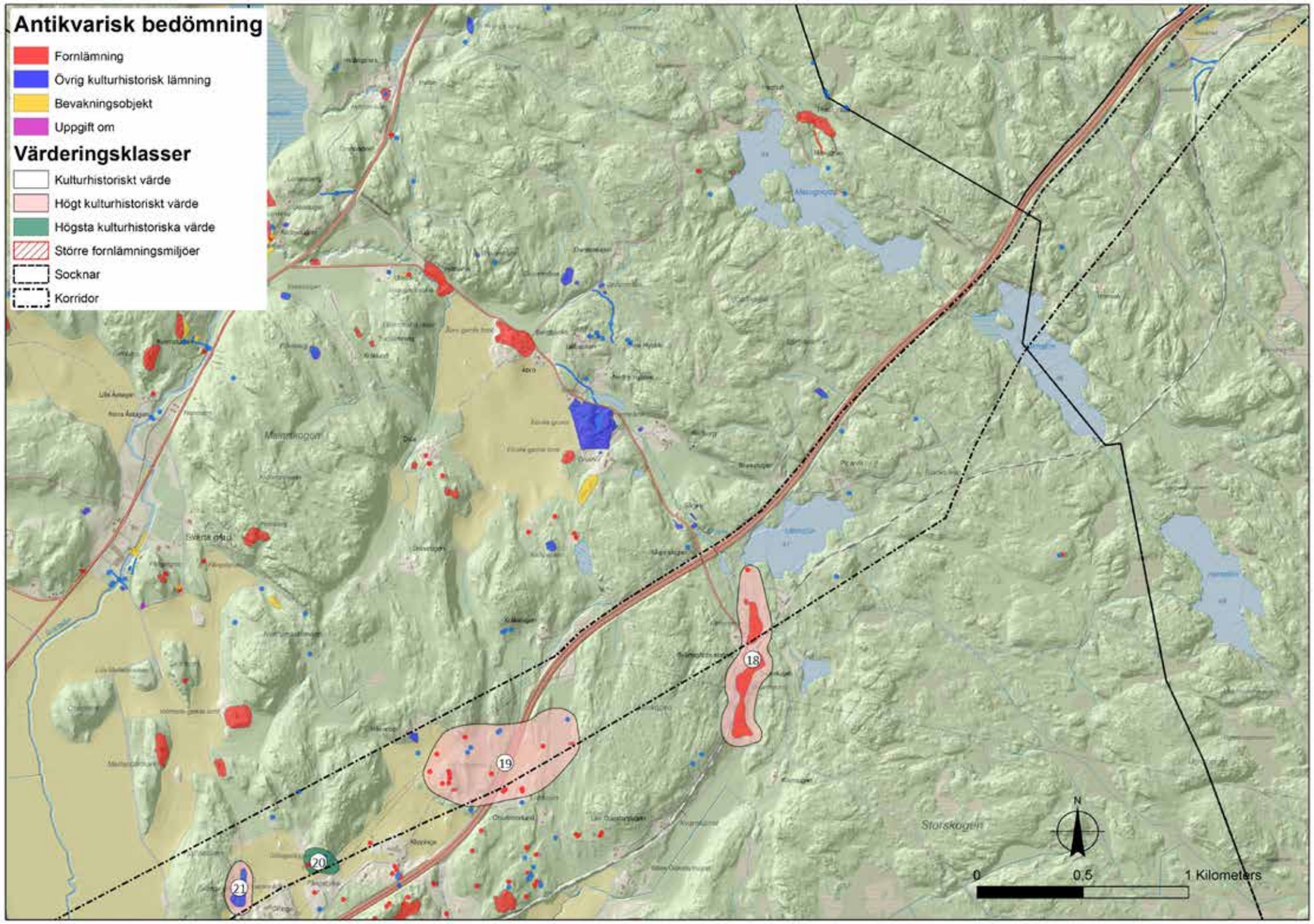

Korridorens läge genom Svärta skog.

Numren 18-19 i kartan refererar till beskrivna objekt i kapitel 4.3: i texten, på fotografier och på väderingskarta "fornlämningar i korridor".

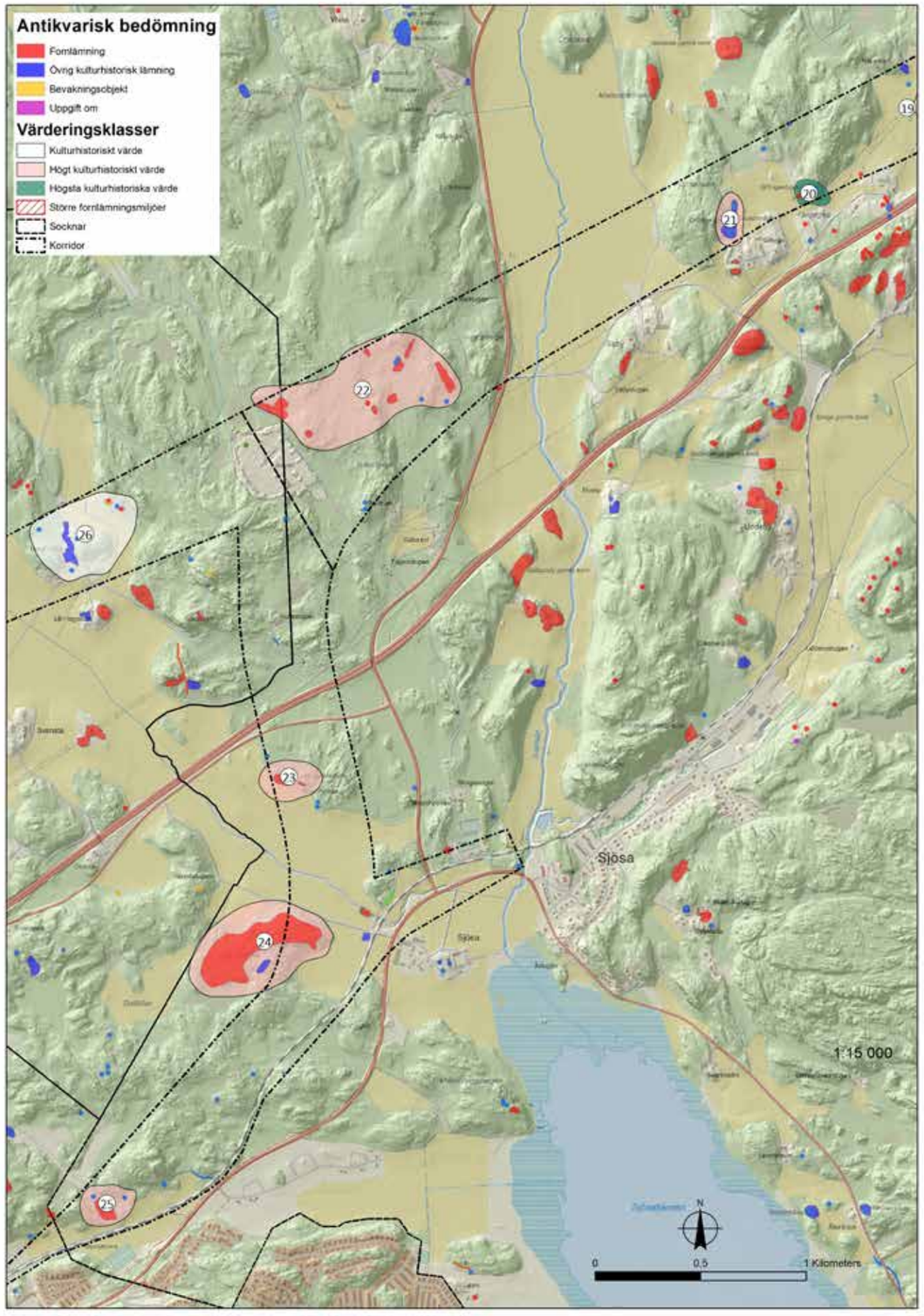

Korridorens läge genom Svärtaåns dalgång.

Numren i kartan 20-25 refererar till beskrivna objekt i kapitel 4.4: i texten, på fotografier och på väderingskarta "fornlämningar i korridor".

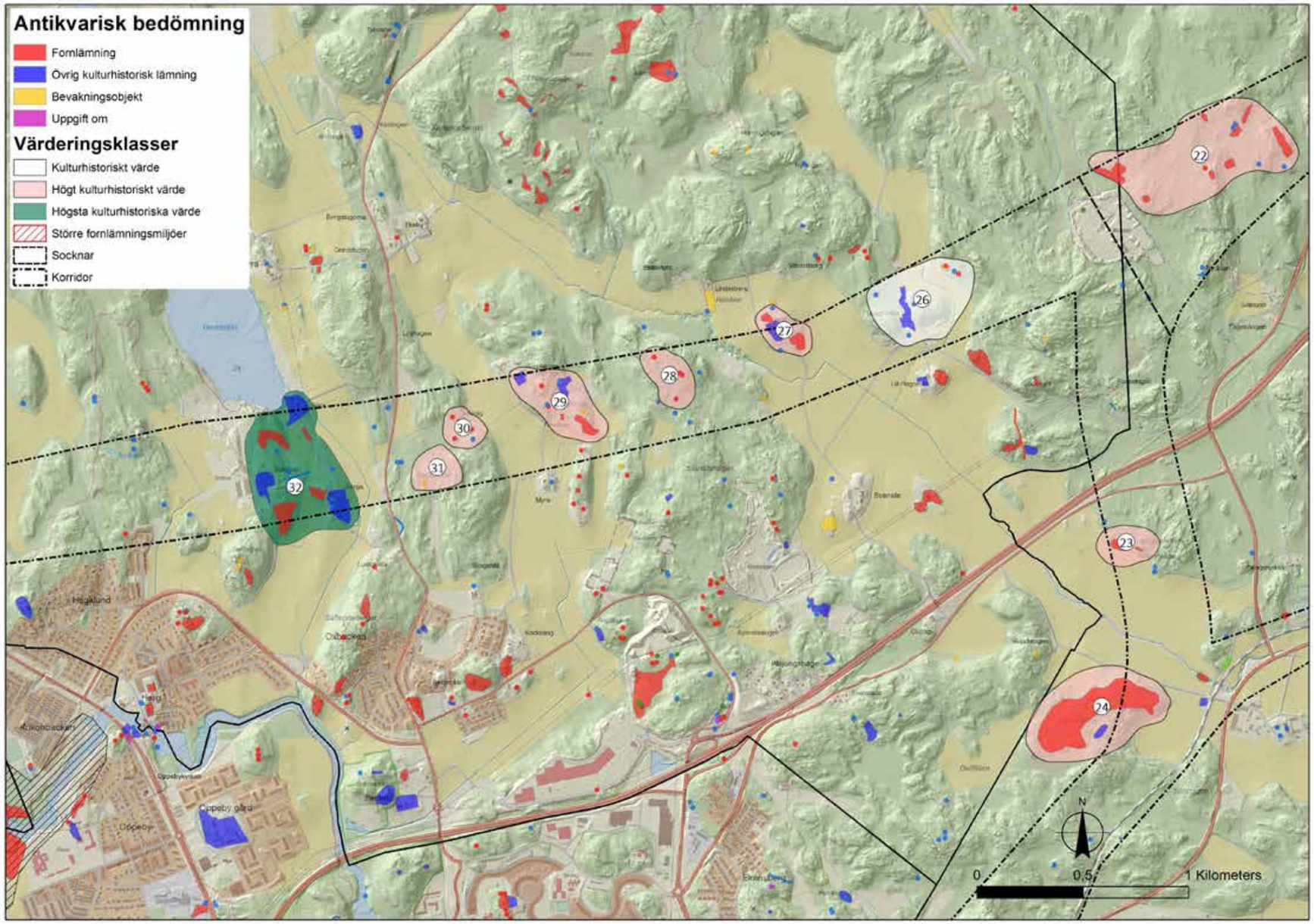

Korridorens läge genom Helgona soken.

Numren 26-32 i kartan refererar till beskrivna objekt i kapitel 4.5: i texten, på fotografier och på väderingskarta "fornlämningar i korridor".

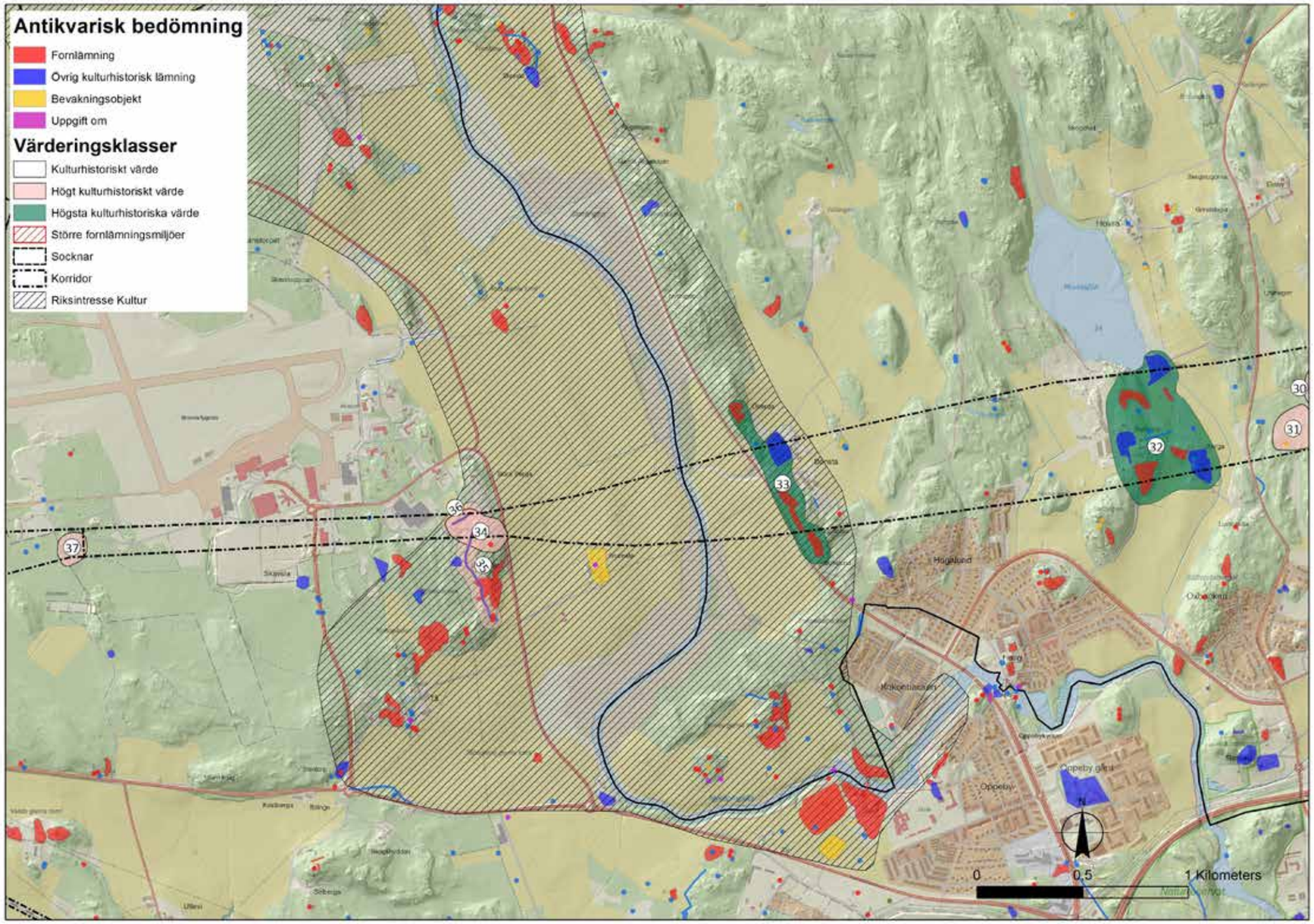

Korridorens läge genom Nyköpingsåns dalgång.

Numren 33-36 i kartan refererar till beskrivna objekt i kapitel 4.6: i texten, på fotografier och på väderingskarta "fornlämningar i korridor".

Riksintresset för kulturmiljö är centralt beläget i Nyköpingsåns dalgång.

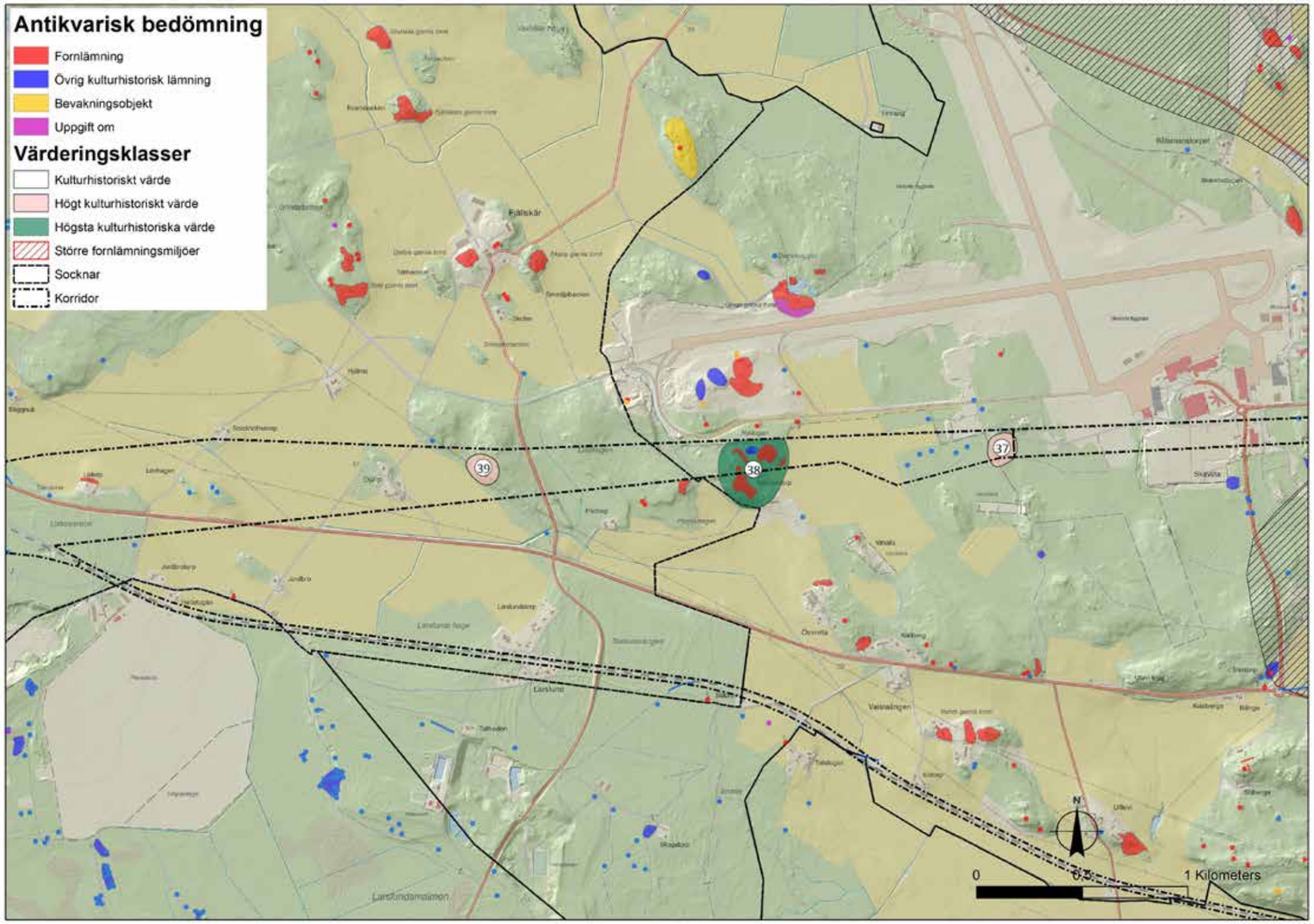

Korridorens läge genom Skavstamalmen.

Numren 37-39 i kartan refererar till beskrivna objekt i kapitel 4.7: i texten, på fotografier och på väderingskarta "fornlämningar i korridor".

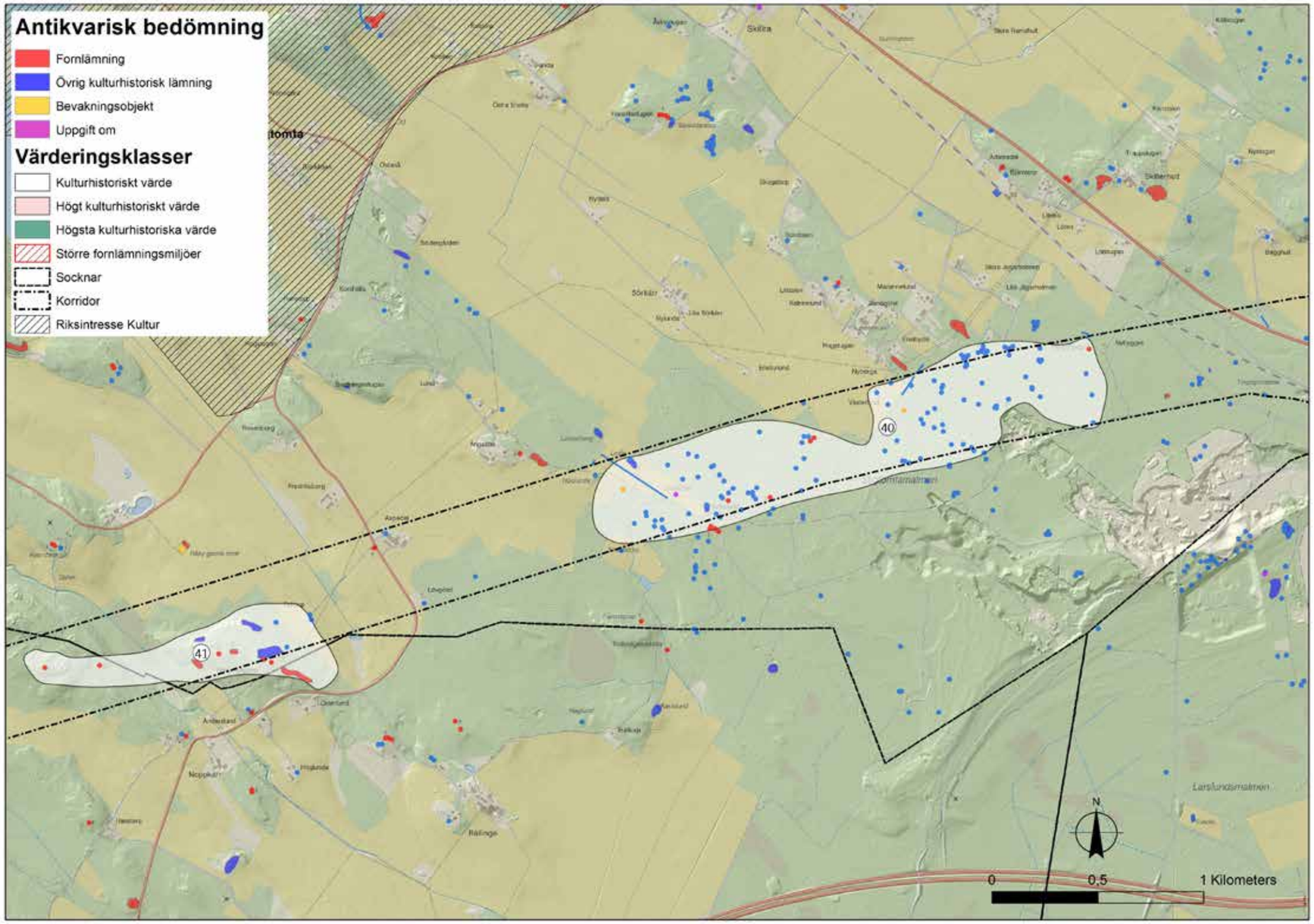

Korridorens läge genom Sigtomtamalmen.

Numren 40-41 i kartan refererar till beskrivna objekt i kapitel 4.7: i texten, på fotografier och på väderingskarta "fornlämningar i korridor".

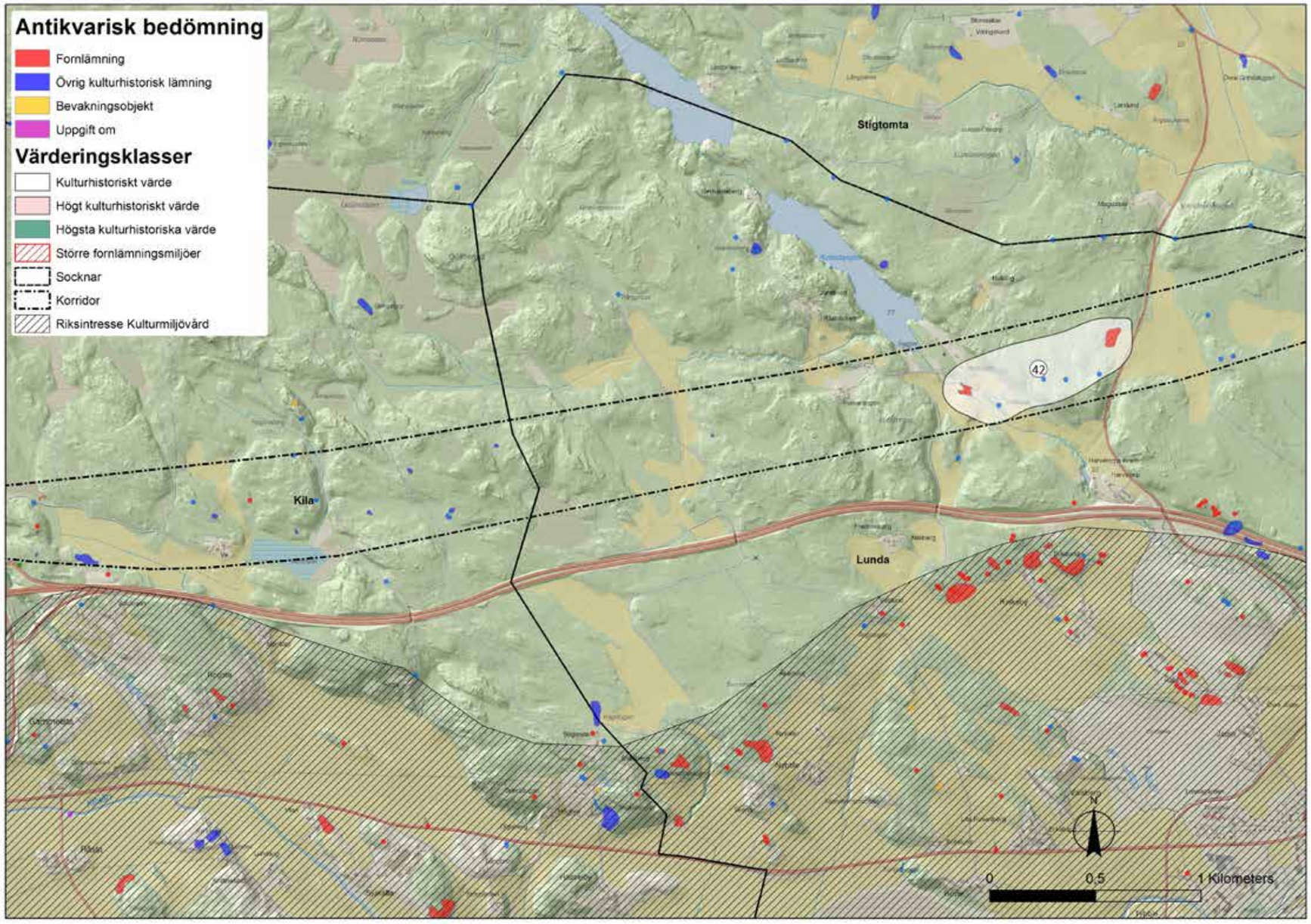

Korridorens läge genom Lunda och Kila socknar.

Nummer 42 i kartan refererar till beskrivna objekt i kapitel 4.8: i texten, på fotografier och på väderingskarta "fornlämningar i korridor".

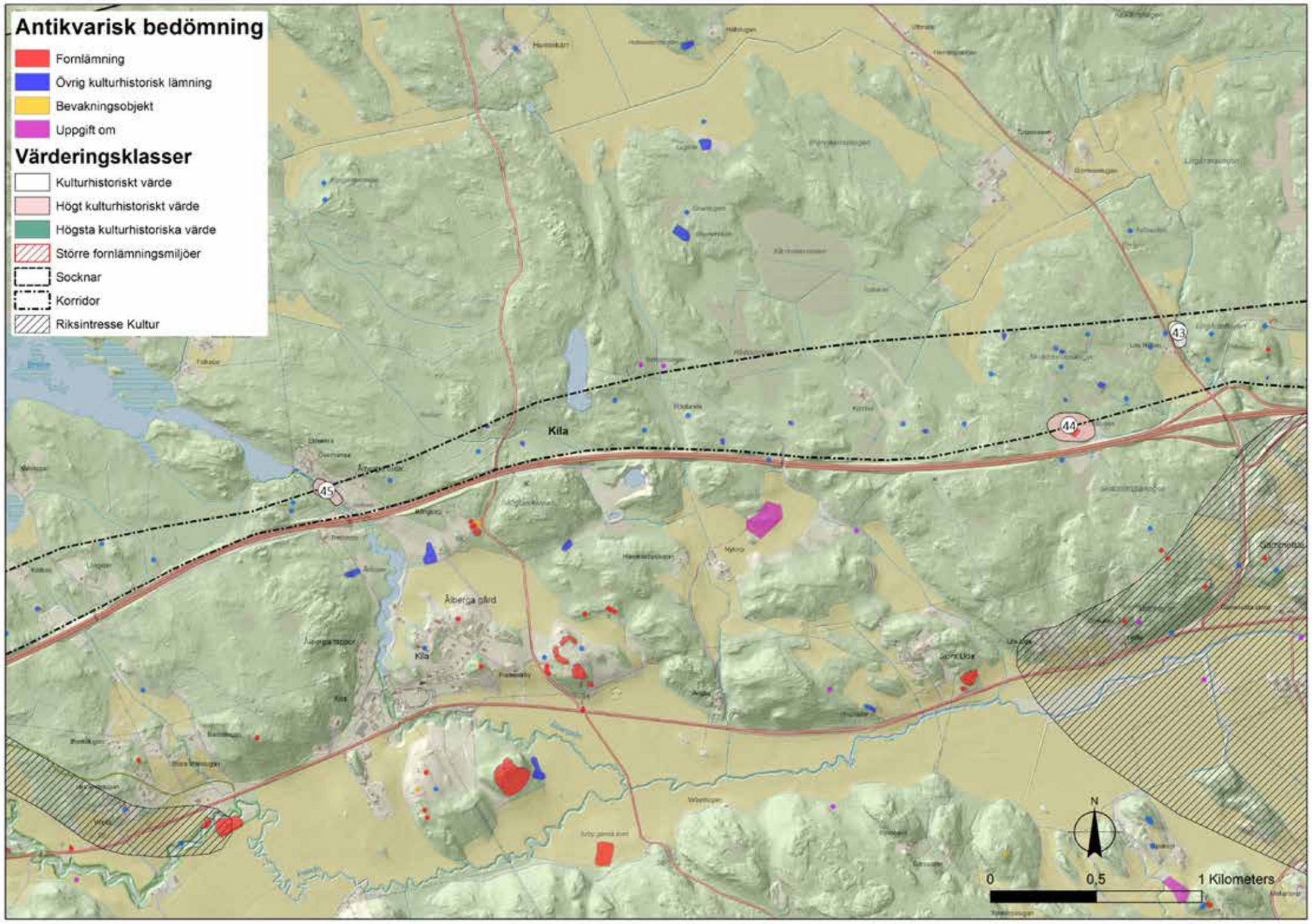

Korridorens läge genom delar av Kila socken med bl.a. Ålberga bruk (45).

Numren 43-45 i kartan refererar till beskrivna objekt i kapitel 4.8: i texten, på fotografier och på väderingskarta "fornlämningar i korridor".

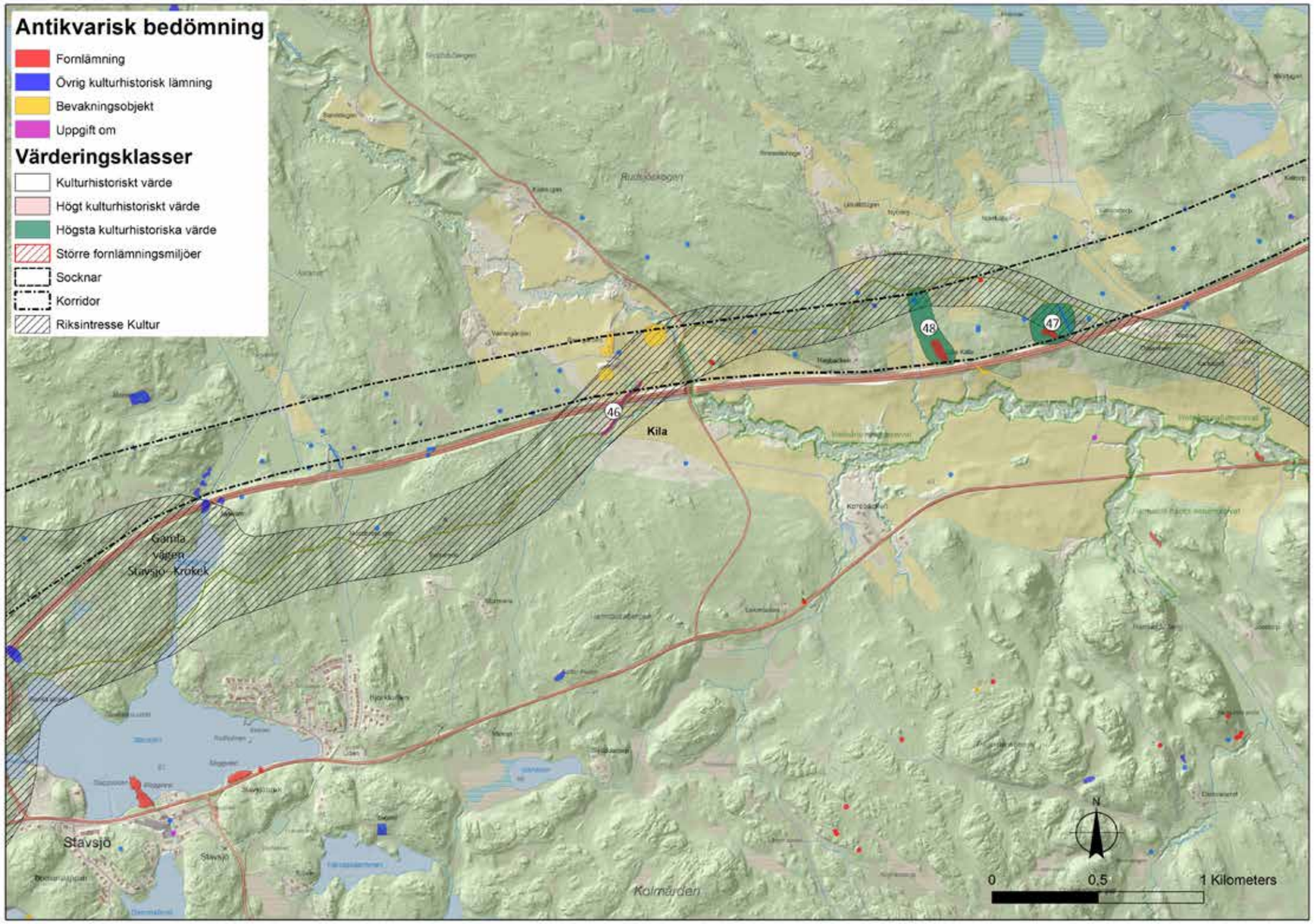

Korridorens läge genom Kiladalens inre del vid f.d. byn Herrbråten och rikintresse-området för kultur Gamla vägen mellan Vreta och Stavsjö.

Numren 46-48 i kartan refererar till beskrivna objekt i kapitel 4.8: i texten, på fotografier och på väderingskarta "fornlämningar i korridor".

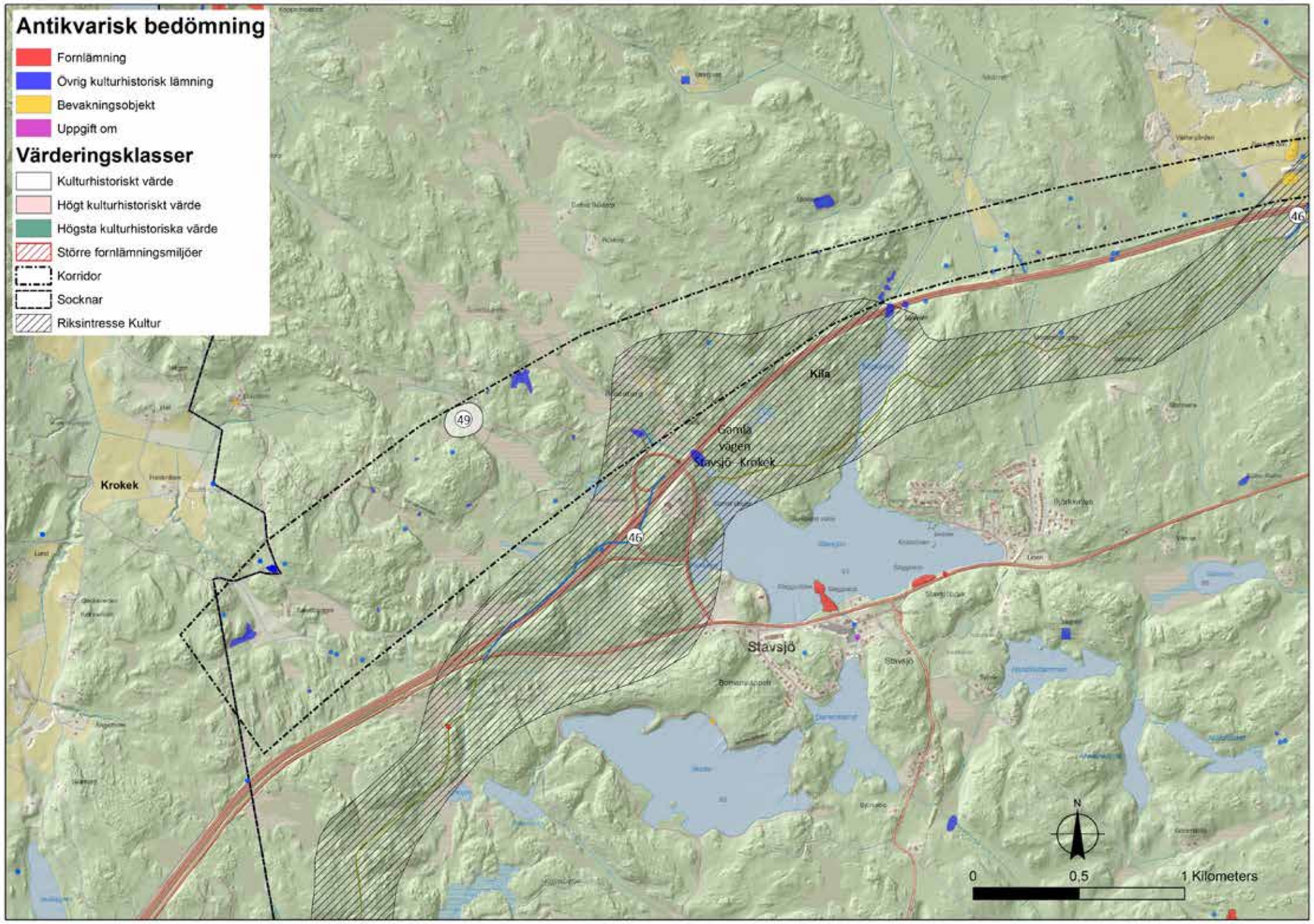

Korridorens läge genom Kila socken fram till gränsen mot Östergötlands län. Rikintresse-området för kultur Gamla vägen mellan Vreta och Stavsjö.

Numren 46 och 49 i kartan refererar till beskrivna objekt i kapitel 4.8: i texten, på fotografier och på väderingskarta "fornlämningar i korridor".

TRAFIKVERKET

Trafikverket, 781 89 Borlänge, Besökadress: Rödavägen 1
Telefon: 0771-921 921, Texttelefon: 010-123 50 00

www.trafikverket.se